

## МІЖЗОРЯНИЙ

## МАНДРІВНИК

## РОЗДІЛ I

Ціле життя я мав якісь невиразні спогади про інші часи та інші місця. Я відчував, що в мені живе не одна, а кілька осіб. О, читачу мій, повір, що це відчуття є й у тебе. Позирни назад, у минуле, і ти згадаєш, що воно — частка досвіду твого дитинства. Ти ще тоді не визначився, не викристалізувався. Ти був ще пластичний: душа — мінливий плін, а свідомість і особистість — у процесі формування... так, формування і забування.

Ти багато позабував, читачу, але ці рядки невиразно нагадають тобі далекі туманні видива інших часів та інших країн, — видива, до яких прикуті були твої дитячі очі. Тепер вони здаються тобі снами. Нехай це будуть сні, що тобі снились тоді, але звідки ж їхній зміст? У снах химерно переплітаються тільки знайомі нам речі. Зміст найдивовижніпгах снів наших— це зміст нашого досвіду. Дитиною, малою дитиною, ти падав уві сні з великої висоти, літав у повітрі, мов крилата істота; тебе переслідували якісь павуки та багатоногі болотяні плазуни; ти чув інші голоси, бачив інші обличчя, знайомі, як привиддя кошмарів, споглядав схід і захід сонця, зовсім відмінний від того, який тобі доводилося будь-коли бачити.

Оті дитячі сні — це ж і є хвилинні проблиски інших світів, інших життів, тих речей, що ти їх ніколи не бачив на світі, де ти тепер живеш.

А звідки ж вони? Ці інші життя?.. Ці інші світи?.. Можливо, коли ти прочитаєш те, що я маю написати, ти дістанеш відповідь на ці бентежні запитання, що я поставив тобі і що ти сам собі ставив, ще й не читавши цих рядків.

Вордсворт[1] знав. Він не був ні ясновидець, ані пророк. Він був звичайнісінька людина, така, як ти, як і всяка інша. Те, що він знав, те знаєш і ти, і кожен знає. Тільки він дуже влучно визначив це в одному місці, що починається словами: "Не ясно явлене і не цілком забуте".

І справді, в'язниця покриває своєю тінню нас, новонароджених істот, і надто швидко ми все забуваємо. А все-таки із самого малку ми пам'ятаємо інші часи й інші місця. Ще безпорадними немовлятами, спроможними тільки сидіти на руках або рачкувати на підлозі, ми вві сні літали в повітрі. Ми терпіли муки кошмарних снів, жахаючись чогось темного й страшного. Щойно на світ народившись, ми ще не маємо жодного досвіду, а проте вже знаємо страх; ми народилися з ним, з пам'яттю про нього, а пам'ять — це досвід.

Щодо мене самого, то ще в тому ніжному віці, коли я самим лише криком виявляв, що хочу їсти чи спати, — навіть тоді я вже знав, що я — міжзоряний мандрівник. Мої уста ще не вміли вимовити слова "король", а я напевне знав, що був колись королевичем, добре пам'ятав, що був і рабом, і сином раба, і носив на шії залізного нашийника.

Навіть більше. У три, чотири, п'ять років я ще не був "я". Я ще тільки формувався, мінливий дух ще не застиг у тій формі, що склалася з мого власного тіла, часу й місця. Все те, чим я був протягом багатьох тисяч життів, що вирувало в мені і гальмувало процес формування, силкуючись втілитися в мене й стати мною.

Нісенітниця, правда? Але пам'ятай, читачу, що з тобою я сподіваюся полинати в далекі простори й далекі часи, — пам'ятай, що я багато про це думав, що кривавими ночами, серед поту й мороку, які роками огортали мене, я був на самоті із своїми іншими "я", бачив їх і розмовляв з ними. Я пройшов крізь пекло всіх своїх існувань, щоб принести тобі знання, щоб поділитися ним з тобою, коли ти затишної години читатимеш ці мої друковані сторінки.

Отже, вертаюсь до того, що я вже сказав. У три, чотири, п'ять років я був ще не "я". Я тільки ставав ним, застигаючи у формі свого тіла, і могутнє, невитравне минуле обробляло ту суміш, з якої я кристалізувався, і визначало форму, якої я мав набути. Коли я вночі кричав зі страху перед тим, чого ще не знав і не міг знати, то це кричав не мій голос. Так само й тоді, коли я по-дитячому гнівався, сміявся й любив. Інші голоси кричали в моєму голосі, голоси чоловіків та жінок, що жили колись, голоси незчисленних привидів моїх предків. До мого гнівного крику домішувався рев звірів, ще давніших, ніж гори, а в моєму дитячому несамовитому голосі, в моїй шаленій люті відгуком лунали дикі й безглузді крики потвор, що жили за первісних часів, раніше за Адама, раніше за геологічні епохи.

Ось я й виказав свою таємницю! Сліпа лють! Вона мене загубила в теперішньому житті. Через неї за кілька тижнів мене виведуть з цієї камери, на високий хиткий поміст, прикрашений добре всуканим мотузом. Там мене повісять за шию, і я висітиму, аж доки визівну дух. Сліпа лють завжди губила мене в усіх моїх попередніх існуваннях. Це страшно, фатальна спадщина ще від первісних слизуватих істот прадавнього світу.

Але час уже мені відрекомендуватися вам. Насамперед — я не дурень і не божевільний. Я хочу, щоб ви це знали, а то не повірите тому, що я наміряюся вам оповісти. Я — Дерел Стендінг. Дехто з вас, прочитавши ці рядки, відразу згадає мене. Але більшість мене не знає, і я повинен пояснити їм, хто я такий. Вісім років тому я був професором агрономії в сільськогосподарському коледжі Каліфорнійського університету. Вісім років тому маленьке, сонне університетське містечко Берклі було приголомшене вбивством професора Гескела в одній з лабораторій гірничого факультету. Вбивцею був Дерел Стендінг.

Оце ж я й є той самий Дерел Стендінг. Мене спіймано на гарячому. Не буду розводитись тепер, хто винен, а хто ні. Це справа особиста. Річ у тому, що в нападі сліпої, жахливої люті, що віками прокляттям тяжіла над

моїм життям, я вбив свого колегу, професора Гескела. Суд установив, що це зробив я, і я беззастережно погодився з вироком.

Ні, мене не засудили до шибениці. Мене скарали на довічне ув'язнення. Тоді я мав тридцять шість років, а тепер мені сорок чотири. Ці проміжні вісім років я пробув у в'язниці штату Каліфорнія в Сан-Квентіні. З них п'ять років я просидів у цілковитій темряві. Тут це називають самотинним ув'язненням, а ті, хто його спізнав, кажуть, що це смерть за життя. Але впродовж п'яти років перебування в могилі я зумів досягти такої волі, якої мало хто скуштував. Найсамітніший із в'язнів, я підкорив собі не лише весь світ — я підкорив також і час. Вони замурували мене на якихось там нікчемних кілька років і, самі того не знаючи, дали мені простір віків. Завдяки Еду Морелові я цілі п'ять років блукав між зоряними просторами. Але про Еда Морела буде особна мова. Я про нього оповім згодом. Мені треба так багато всього оповісти, що я не знаю навіть, із чого почати.

Отже, почну спочатку. Народився я в штаті Міннесота. Моя мати була дочка емігранта-шведа. Її ім'я — Гільда Тунесон. Батько, Чонсі Стендінг, походив з давнього американського роду. Він знав свій рід, починаючи з Альфреда Стендінга, законтрактowanego наймита — чи раба, коли хочете, — якого вивезли з Англії на плантації Вірджинії ще перед тим, як молодий Вашингтон[2] мандрував по хащах Пенсільванії.

Син Альфреда Стендінга брав участь в американській Революції, а онук — у війні 1812 року[3]. Відтоді не було жодної війни, до якої не мали б причетності Стендінги. Я, останній з них, що незабаром помру, не лишивши нащадків, бився простим солдатом на Філіппінах у нашій останній війні[4]. Тоді, в найпишнішому розквіті своєї кар'єри, я відмовився від посади професора в університеті Небраски. їй-богу, коли я відмовився від посади професора, мене призначали деканом сільськогосподарського коледжу. Мене, що мандрує серед зоряних просторів, кривавого заблуду, вічного Каїна, войовничого жерця давніх часів, мрійника-поета забутих віків, яких нема на сторінках історії, написаної людською рукою.

І ось я сиджу з закривавленими руками в камері смертників Фолсомської в'язниці і чекаю дня, визначеного механізмом держави, коли її слуги зіпхнуть мене туди, де, як вони охоче вірять, тільки морок і темрява, — темрява, якої вони так бояться; темрява, сповнена страшних примар; темрява, від якої вони, скиглячи й лементуючи, тікають до вівтарів богів, що їх за подобою людською створив їхній страх.

Ні, не бути мені вже ніколи деканом жодного сільськогосподарського коледжу. А я ж так добре знаю сільськогосподарство! Воно — мій фах. Мені здається, що я народився, ріс і вчився задля нього. Я опанував його досконало. Воно — мій геній. Я можу на око сказати, скільки відсотків жиру в молоці кожної корови, і бебкокський прилад підтвердить, що я не помилився. Мені досить лише глянути на ландшафт, не придивляючись до землі, щоб знати вартість і вади ґрунту. Мені не треба лакмусового паперу, щоб визначити, чи має він у собі кислоти, а чи луг. Ще раз кажу: щодо наукового ведення сільського господарства я не мав і не маю рівного. А проте держава, тобто сукупність усіх громадян, гадає, ніби всі мої знання можна загасити вічною темрявою. Ніби за допомогою звичайного мотуза, накинутого на шию, і раптового поштовху можна загасити ту мудрість, що призбирувалася в мені тисячоріччями й визріла ще задовго до того, як на ланах Трої кочівні пастухи почали пасти отари.

А кукурудза! Хто ще так знає кукурудзу як я? Мої досліді у Вістарі збільшили річний врожай в округах Айови на півмільйона доларів. Це вже доконаний факт. Чимало фермерів, що тепер їздять автомобілями, знають, кому вони цим завдячують. А та молодь, стрункі дівчата і ясночолі юнаки, які сидять над шкільними підручниками, — чи спадає їм на думку, що це я своїми дослідіми на кукурудзі у Вістарі дав їм змогу здобувати середню освіту?

А фермерське господарство! Я знаю кожний марно зроблений рух, навіть не вивчаючи їх з кіноплівки, однаково, чи то буде вся ферма, чи тільки робітник на фермі, чи план будови, чи розклад праці для фермерських робітників. Цій справі допомагають мої таблиці і книжки-порадники. І я впевнений, що в цю саму хвилину, перед тим як викурити

на ніч останню люльку, сотні тисяч фермерів морщать чоло над розгорнутими сторінками моїх книжок. Але мої знання настільки вищі за таблиці, що мені досить оком скинути на людину, аби визначити її нахили, здібності і показник затрати енергії.

Тепер я мушу скінчити цей перший розділ свого оповідання. Вже дев'ята година. У відділенні смертників це означає — гасити світло. Ось я чую кроки вартового, що тихо ступає гумовими підшвами. Він іде лаятися, що в мене й досі горить лампа. Наче лайка того, хто житиме далі, щось важить для засудженого на страту!

## РОЗДІЛ II

Я — Дерел Стендінг. Незабаром мене виведуть звідси й повісять. Але доти я ще встигну написати те, що хочу оповісти на цих сторінках про інші часи і інші місця.

Після присуду мене відправили до Сан-Квентінської в'язниці доживати решту днів мого "природного життя". Виявилося, що я невинуватий. Невинуватий — це жахлива людська істота, принаймні з погляду тюремної психології. Я став невинуватий, бо ненавиджу марну витрату сили, а моя в'язниця, як і всі в'язниці на світі, була скандальним і образливим прикладом такої витрати. Мене призначили в джутову майстерню. Тут марнотратство праці доходило просто до злочину. Мене це дратувало, я не міг на таке дивитися байдуже. Бо й справді моїм фахом було усувати даремну витрату сили. Ще до того, як почали застосовувати пару й парові машини, щонайменше три тисячі років тому, мене гноїли у в'язниці стародавнього Вавілону, і повірте мені, я кажу вам щиро правду, — в тій в'язниці ми працювали на ручних верстатах далеко продуктивніше, аніж в'язні в майстернях Сан-Квентіну на парових машинах.

Мені була гидка ця злочинно марна витрата сил. Я обурювався. Намагався показати своїм тюремникам десятків зо два продуктивніших

способів. Вони склали рапорта, й мене вкинули в карцер і позбавили світла та їжі. Вийшовши звідти, я спробував був пристосуватись до хаотичної й непродуктивної роботи в майстерні. Але знов обурився. І знову карцер, та ще пекельна сорочка. Дурні тюремники глузували з мене, знущалися й били більше, ніж інших в'язнів. Їм якраз вистачало розуму збагнути, що я відрізняюся від них і не такий дурний, як вони.

Я витерпів два роки такого безглузлого переслідування. Який то жах бути зв'язаним і відданим на поталу щурам. Цими щурами були мої брутальні тюремники. Вони точили мій розум, гризли найтонші нерви мого тіла й моєї свідомості. Колись давно я відважно боровся, але в теперішньому моєму житті я вже не був вояком. Я був фермер, агроном, прив'язаний до своєї кафедри професор, раб лабораторії; я цікавився тільки ґрунтами та збільшенням їхньої продуктивності.

Я бився на Філіппінах, бо цього вимагала традиція: Стендінги повинні воювати. Але в мене не виявилось відповідного хисту. Надто безглуздо було вганяти свинцеві кулі в тіла маленьких темношкірих людей. Кумедно було дивитись, як наука ганьбить свої здобутки та розум своїх винахідників задля такої мети.

Як я вже казав, тільки скоряючись традиції Стендінгів, я пішов на війну й переконався, що не здатен воювати. Переконалися й мої начальники, бо призначили мене писарем квартирмейстера. Отак цілу іспано-американську війну я провоював писарем коло столу.

Отже даремна витрата сил у майстернях доводила мене до сказу не як колишнього вояка, а саме як мислителя; за це й переслідували мене тюремники, за це й зарахували до невинуватих. Мій розум працював, і мене карали за його працю. Моя невинуватість мала такий розголос, що начальник в'язниці Есертен викликав мене до себе в канцелярію і почав умовляти. Я сказав йому:

— Це ж безглуздя, шановний начальнику, гадати, ніби ваші тюремники, ці щури-гнобителі, можуть вибити з мого мозку те, що для мене ясне й певне. Вся організація цієї в'язниці безглузда! Ви — політик. Ви вмієте плести політичні інтриги з гультьями, що сидять по сан-франциських шинках, та здобувати негідникам тепленькі місця, такі, як оце ви посіли. Та ви не годні сплести доброго джута. Ваші майстерні на п'ятдесят років відстали.

Чи варто переказувати цю тираду? Бо то справді була тільки тирада. Я показав йому, що він дурний, а він з цього переконався, що мене годі виправити.

Дайте собаці погану назву, то... ви ж знаєте приказку. Отже, начальник в'язниці Есертен остаточно закріпив за мною назву невинного. Не раз провини інших в'язнів звалювали на мене, і я приймав за них кару; мене кидано в карцер, на хліб і воду, або підвішувано за великі пальці так, щоб ногами я тільки ледь торкався підлоги, на довгі години, що видавались мені довшими, ніж кожне з колишніх моїх життів.

Розумні люди бувають жорстокі. А дурні люди — жорстокі до нестями. Всі тюремники, від начальника й до останнього наглядача, були тупі потвори. Послухайте, що вони зі мною зробили. У тюрмі був один в'язень-поет — справжній виродок з безвільним підборіддям і широким чолом. Він потрапив сюди за фальшування грошей. Він був боягуз! Донощик! Стукач! Трохи загострі слова, як професора агрономії, але той професор навчиться ще й не таких слів, якщо замурувати його в тюрму на все життя!

Поета-фальшивника звати було Сесіль Вінвуд. Суджено його не вперше, але тому, що він скавучав, як нікчемне цуценя, останнього разу його засудили тільки на сім років. Добра поведінка могла скоротити йому й цей термін. Мене засудили на все життя. Проте цей плюгавий виродок, щоб вигадати собі кілька нікчемних років волі, домудрувався додати чималу частку вічності до мого й так довічного ув'язнення.

Я оповім по черзі, як розвивалися події, хоч сам лише згодом довідався про них. Цей Сесіль Вінвуд, щоб запобігти ласки старшого наглядача, а відтак і начальника тюрми, департаменту помилювань і самого губернатора Каліфорнії, вигадав, ніби в'язні задумали втечу. Тепер запам'ятайте собі три речі: 1) Сесіля Вінвуда ненавиділи його товариші-арештанти. Жоден з них не побився б з ним у заклад навіть на унцію тютюну у ловах блощиць, що було найулюбленішою розвагою серед в'язнів; 2) я був собакою з поганою назвою; 3) для того, що Сесіль Вінвуд задумав, йому потрібні були собаки з поганими назвами, довічно ув'язнені, запеклі й невинуваті.

Але довічно ув'язнені також його ненавиділи, і коли він прийшов до них із своїм планом масової втечі з тюрми, вони зареготали йому в вічі й відвернулись, вилаявши його, бо знали, що він стукач. Та кінець кінцем він таки пошив їх у дурні, цих сорок чоловік, найрозумніших і найхитріших з усіх в'язнів. Він приходив до них раз у раз, торочив про те, як багато може зробити, маючи довіру в канцелярії тюрми і дозвіл брати ліки з в'язничної аптеки.

— Доведи, — сказав йому горянин Віл Годж, прозваний Довгалем, довічно ув'язнений за пограбування поїзда. У в'язниці він палав одним бажанням, одною думкою — будь-що видертися звідси й убити свого співучасника за те, що той усю вину склав на нього.

Сесіль Вінвуд погодився. Він заявив, що тієї ночі, на яку буде призначена втеча, він зможе приспати вартових.

— Чого варте твоє базікання! — зауважив на це Довгаль Біл. — Нам треба доказів. Дай сю ніч снотворного котромусь із вартових. Хоч би й Барномові. Він — сволота. Вчора побив цього недоумкуватого китаягу, хоч і не був черговий. Він чергує сьогодні вночі. Дай йому снотворного, нехай його виженуть. А як тобі це вдасться, тоді поговоримо.

Усе це розповів мені Довгаль Біл згодом, коли ми сиділи в карцері. Сесіль Вінвуд не пристав на його вимогу, мовляв, йому потрібен час, щоб роздобути в аптеці снотворне. В'язні погодились чекати, і за тиждень він заявив, що все готове. Сорок загартованих людей, засуджених на довічне ув'язнення, стали дожидатися, коли Барном засне на чергуванні. І він справді заснув. У такому стані його застали й звільнили зі служби.

Певна річ, це переконало довічноув'язнених. Залишилося ще повернути до себе старшого наглядача. Сесіль Вінвуд щодня доповідав йому, як іде підготовка до втечі, геть усе до найменших подробиць вигадуючи.

Старший наглядач також вимагав доказів, і Вінвуд подав їх. Докладно я дізнався про це тільки через рік, так повільно розкриваються таємниці тюремних інтриг.

Вінвуд заявив, ніби сорок чоловік, які цілком йому довіряють, готуючись до втечі, здобули у в'язниці таку силу, що підкуплені вартові вже доставляють їм автоматичні револьвери.

— Доведи! — мабуть, зажадав старший наглядач.

І поет-фальшивник довів! Тюремна пекарня працювала й уночі. Один в'язень, пекар з нічної зміни, був стукач, і Вінвуд знав про це.

— Цієї ночі,— сказав Вінвуд старшому наглядачеві,— Самерфейс принесе дванадцять автоматичних револьверів 44-го калібру, а як знову чергуватиме, то принесе набої. Револьвери він передасть мені в пекарні. У вас там є добрий шпиг — він завтра усе вам доповість.

Цей Самерфейс, наглядач, був родом селянин з округи Гамболт, дужий, добродушний простак, він був не від того, щоб чесно заробити який долар, потайки приносячи в'язням тютюн. Тієї ночі, повернувшись із Сан-Франціско, він приніс із собою п'ятнадцять фунтів добрячого тютюну.

Він і раніше його приносив і завжди передавав Сесілю Вінвудові. Так і цього разу, нічого не підозрюючи, він передав йому в пекарні пакунок. У тому великому, загорнутому в папір пакунку був тільки невинний тютюн. Пекар-стукач із свого сховку бачив, як Вінвуд узяв той пакунок, і другого ранку доповів про це старшому наглядачеві.

Тим часом занадто жвава фантазія поета-фальшивника не знала стриму, і за цей його гріх я заплатив п'ятирічною ізоляцією і потрапив у самотинну камеру, де оце пишу. Тоді я ні про що не знав. Я нічогісінько не знав навіть про план масової втечі з в'язниці, що в нього Вінвуд утягнув сорок чоловік. Не тільки я, але й вони нічого не знали. Їм і на думку не опало, що він провокує їх, а старший наглядач також не знав, що його обдурено. Найбезневинніший з усіх був Самерфейс. На своєму сумлінні він мав хіба лише те, що потайки приносив в'язням тютюн.

Але вернімось до цієї безглуздої, небезпечної і мелодраматичної Вінвудової вигадки. Уранці, зустрівшись із старшим наглядачем, він тріумфував. Уява його зірвалася з припони.

— Ну що ж, — почав тюремник, — пакунок передано так, як ти сказав.

— І цього вистачило б, щоб висадити в повітря пів тюрми, — заявив Вінвуд.

— Чого вистачило б? — перепитав старший наглядач.

— Динаміту й детонаторів, — плів далі цей дурень, — Тридцять п'ять фунтів усього. Ваш шпиг бачив, як Самерфейс віддавав пакунок мені.

Тут старший наглядач, певно, мало не вмер на місці, і я цілком його розумію. Лишень подумати — тридцять п'ять фунтів динаміту в тюрмі!

Кажуть, що капітан Джемі,— так прозвали старшого наглядача, — сів і схопився руками за голову.

— Де ж той динаміт? — скрикнув він. — Мені його треба. Мерщій vedi мене туди!

Сесіль Вінвуд побачив, що перебрав міри.

— Я сховав динаміт, — збрехав він. Йому нічого іншого й не залишалося робити. Бо то ж був тютюн у маленьких пачках, і він звичайним способом швидко розійшовся серед в'язнів.

— Дуже добре зробив, — сказав капітан Джемі, вже опанувавши себе. — Ходімо негайно до того сховку.

Та куди ж його йти, коли ніде ніякого динаміту не сховано? Він існував тільки в уяві негідника Вінвуда.

У великих тюрмах, таких, як Сан-Квентін, завжди знайдеться чимало закутків, де що завгодно можна сховати. Вінвуд вів навімання капітана Джемі і, мабуть, гарячково шукав виходу.

Як потім капітан Джемі доповідав в'язничній управі і як свідчив сам Вінвуд, дорогою він сказав, що я допомагав йому ховати динаміт.

Я щойно вийшов з карцера, де пробув п'ять діб і з них вісімдесят годин у пекельній сорочці. Навіть мої тупоголові тюремники бачили, що я дуже знесилів і не можу працювати в майстерні. І ось мене, якому дали цілий день оклигувати від страшної кари, — мене названо співучасником, що допомагав ховати тридцять п'ять фунтів вигаданої вибухівки!

Коли Вінвуд привів капітана Джемі на місце вигаданого сховку, там, звісно, нічого не знайшлося.

— Боже мій! Стендінг ошукав мене! — удавано вжахнувся Вінвуд. — Він витяг динаміт і переховав десь в інше місце.

У старшого наглядача вихоився вигук, трохи енергійніший, ніж "боже мій". Киплячи з люті, хоч зовні й спокійний, він привів Вінвуда до себе в канцелярію, замкнув двері й немилосердно налупцював. Про це довідалася тюремна управа. Але вже згодом. А поки що Вінвуд, навіть коли його бито, не переставав клястися, що каже правду.

Що мав робити капітан Джемі? Він був певен, що тридцять п'ять фунтів динаміту заховано десь у тюрмі, що сорок найодчайдушніших довічноув'язнених все приготували до втечі. Він викликав Самерфейса на допит, і той запевняв, що в пакунку був самий тютюн. Проте Вінвуд знову поклявся, що то був динаміт, і йому повірили.

Саме тепер я з'являюся на кін або радше... сходжу з кону, бо мене позбавили і сонця, й денного світла і знову вкинули в карцер, до одиночної камери, де мене гноїли п'ять років без сонця і денного світла.

Я був спантеличений. Я тільки-но відбув кару і змордований лежав у звичайній камері, як мене раптом схопили та й знову вкинули в карцер.

— Тепер хоч ми й не знаємо, де динаміт, та небезпеки нема, — сказав Вінвуд капітанові Джемі.— Стендінг єдина людина, що знає, де він, а з карцера він нікому не годен буде нічого переказати. В'язні готові до втечі. Ми можемо захопити їх на гарячому. Від мене залежить призначити час. Я скажу, що о другій годині ночі вся варта спатиме, а сам повідмикаю двері й пороздаю їм револьвери. І якщо о другій годині вночі ви не знайдете всіх сорок, яких я вам назвав, одягненими й готовими до втечі, то можете до кінця моєї кари тримати мене в одиночній камері. А коли Стендінг і всі сорок будуть міцно замкнені в карцері, то в нас буде доволі часу, щоб відшукати динаміт.

— Навіть якщо доведеться по цеглині розібрати всю в'язницю! —  
втішився капітан Джемі.

Усе це сталося шість років тому. Динаміту, звісно, не знайшли, хоч, шукаючи його, справді тисячу разів перетрусили всю в'язницю. Проте начальник в'язниці Есертен до останнього дня своєї служби вірив у його існування. А капітан Джемі, що й досі там за старшого наглядача, і тепер ще впевнений, що динаміт десь заховано. Не далі як учора він приїздив із Сан-Квентіну до Фолсому і ще раз намагався вмовити мене, щоб я викрив таємний сховок. Я знаю, що він полегшено зітхне аж тільки тоді, коли мене повісять.

### РОЗДІЛ III

Цілий той день я лежав у карцері й сушив собі голову, за віщо мене знову так несподівано карають. Я міг прийти тільки до одного висновку: мабуть, якийсь стукач, запобігаючи ласки в начальства, звів на мене наклеп, нібито я порушив тюремні правила.

Тим часом капітан Джемі невимовно хвилювався, чекаючи ночі, а Вінвуд дав знати сорока довічно ув'язненим, щоб вони були готові до втечі. Близько другої години ночі всі в'язничні вартові разом із денною зміною, що повинна була б спати, дістали певну інструкцію. І рівно о другій вони кинулись по камерах, де сиділи сорок довічноув'язнених. Двері повідмикали одночасно, і виявилось, що всі сорок чоловік, яких назвав Вінвуд, стоять одягнені, кожен біля своїх дверей. Це, звісно, доводило правдивість того павутиння брехні, що ним поет-фальшівник обснував капітана Джемі. Усіх сорок чоловік спіймано на гарячому, коли вони намірялися втікати. Даремно всі вони потім в один голос запевняли, що план втечі вигадав Вінвуд. В'язнична управа була впевнена, що вони брешуть, аби себе врятувати. Такої ж думки був і департамент помилювань, бо не минуло й трьох тижнів, як Сесіля Вінвуда, фальшівника й поета, найпідлішого з усіх людей, випустили на волю.

Так, одиночна камера, виправняк, як її називають в'язні,— це добра школа філософії. Нема такої людини, щоб прожила в ній кілька років і не втратила своїх найдорожчих ілюзій та мрій. Правда вічна, — навчали нас; злочин неодмінно викриється. Гаразд, ось вам приклад того, що це не так, що злочин не завжди викривається. Старший наглядач, начальник в'язниці, вся в'язнична управа вірять і досі, ніби динаміт десь лежить схований, тоді як насправді це вигадка звироднілого гарячкового мозку Сесіля Вінвуда. Проте він живе, а я, найбезневинніший з усіх, за кілька коротких тижнів зйду на поміст.

Тепер я оповім, як сорок довічноув'язнених несподівано порушили тишу моєї карцерної могили. Надвірні двері, що виходили в коридор, з грюком відчинилися й збудили мене. "Якийсь новий бідолаха, — подумав я і додав за хвилину — Ну й дістається ж йому!", коли з коридора долинув тупіт, глухі удари, болісні зойки, страшна лайка і шурхіт, бо в'язнів волокли по підлозі. Бачте, всіх сорок чоловік дорогою сюди жорстоко били.

Одні за одними грюкали двері, і когось укидали до камери. Без кінця приводили вартові своїх замучених жертв, і без кінця відчинялися двері й поглинали закривавлених людей, винних тільки в тому, що прагнули волі й поривались до неї.

Авжеж, коли я згадую те все, то бачу, що треба бути справді філософом, аби рік у рік терпіти такі страхіття! І я став філософом. Вісім років я терпів тортури тюремників, і тепер, коли їм не пощастило аніяк позбутися мене, вони вдалися до державного механізму, щоб накинути мені зашморга на шию й задушити мене вагою власного тіла. О, я знаю авторитетну думку експертів, що, раптово падаючи в яму, жертви скручують собі в'язи. Але жертви, як той шекспірівський мандрівник, ніколи не повертаються, щоб заперечити це. А ми, в'язні, знаємо такі випадки, коли жертви мовчать і в тюремних склепах, хоч в'язи їм і не скручено.

Цікава це річ — вішання людей. Я сам ніколи не мав нагоди таке бачити, але мені оповідали всі подробиці ті, кому доводилося, може, разів з десять бути при тому. Отож я добре знаю, що мене чекає. Скутий за руки й за ноги, із зашморгом на шиї я стоятиму над ямою; Шорний каптур закриватиме мені лице. Я падатиму вниз, аж доки мотуз не натягнеться і не спинить швидкого падіння мою тіла. Тоді навколо мене зберуться лікарі і один за одним будуть вилазити на ослін. Обхопивши мене руками, щоб я не гойдався, як вагadlo, прикладатимуть вухо мені до грудей і слухатимуть, як стихає й перестає битися серце... Часом минає двадцять хвилин, поки воно зовсім спиниться. Як бачите, вони науковим способом переконуються, що людина справді вмирає, коли її повісити.

Я все-таки ухилюся трохи вбік від своєї розповіді і поставлю суспільству одне-два запитання. Я маю на це право, бо ж незабаром мене виведуть і повісять.

Коли в'язи в жертви скручують за допомогою цієї хитрої споруди із зашморга й вузла, докладно розрахувавши співвідношення ваги жертви з довжиною мотуза, то навіщо ж тоді перед тим накладати на руки кайдани? Суспільство як таке не може відповісти на це запитання. А я знаю навіщо, як знає кожен аматор, що хоч раз брав участь у лінчуванні. Він бачив, як жертви скидали руки вгору й хапалися за мотуз, щоб послабити зашморга, що душив їх, і набрати в груди повітря.

Я хочу поставити й друге запитання самовдоволеним, ошатним членам суспільства, які ніколи не спускалися до пекла. Навіщо голову й лице жертви затуляють чорним каптуром, перше ніж скидати її вниз? Не забувайте, що невдовзі мене також накриють чорним каптуром, отже, я маю право питати. Може, мій ошатний громадянине, ваші псяюри-кати бояться побачити жах на обличчі жертви, жах перед вчинком, що вони роблять для вас і з вашого наказу?

І прошу вас, не забувайте, що я питаю про це не тисяча двохсотого року по Христі, і не за часів Христових, і не за двадцять сторіч до Христа.

Мене мають повісити тепер, 1913 року по Христі, і я питаю вас, тих, що вважають себе за послідовників Христових, вас, чії псяюри-кати поведуть мене і затулять мені лице чорним каптуром, бо не насміляться глянути на той жах, що вони чинять мені, поки я ще буду живий.

Та вернімось до того, що робилося в карцері. Коли вийшов останній тюремник і надвірні двері зачинилися за ним, сорок замордованих і обдурених людей почали перемовлятися. Але відразу один із довічноув'язнених, велетень-матрос Вітрило Джек голосно grimнув на всіх, вимагаючи тиші, щоб зробити перевірку. Камери всі були повні, і, на переклик з кожної із них в'язні відгукувалися, скільки їх і хто саме. В карцері, як виявилось, були тільки свої надійні люди; можна було не боятися, що десь заховався і підслухус стукач.

"Самий лише я викликав підозру, будши єдиний непричетний до змови. Мені вчинили пильний допит. Я міг одне лиш пояснити їм, що тільки-но вранці вийшов з карцера, де лежав у пекельній сорочці, а за кілька годин мене знову привели сюди, без ніякої причини, наскільки мені відомо. Моя слава невинного була мені на користь, і незабаром вони вже розмовляли, не зважаючи на мене.

І, лежачи та слухаючи їх, я вперше почув про задуману втечу. "Хто виказав?" — ось що найбільше допікало всіх, і цілісіньку ніч вони про це перемовлялися. Викликали Вінвуда, але дарма, його не було, і підозра впала на нього.

— Лишається, хлопці, одне, — нарешті заявив Вітрило Джек. — Невдовзі ранок, коли нас виведуть і справлять нам кривавий бенкет. Нас спіймано на гарячому. Вінвуд обдурив усіх, а тоді виказав. Нас виводитимуть катувати по одному. Нас тут сорок. Брехню вони неодмінно викриють. Тож, хлопці, кажім правду, хоч скільки б нас били, саму лише правду — і нехай допоможе нам бог.

І в цій темній ямі, створеній людською жорстокістю, від камери до камери, припавши устами до залізних ґрат, сорок довічно засуджених урочисто заприсяглись говорити саму лише правду.

Але мало користі принесла їм і правда. О дев'ятій годині вранці прийшли тюремники, ці наймані кати, що їм платять порядні, ошатні громадяни; прийшли наїджені й виспані і накинулись на нас, не давши нам не те що поснідати, а навіть і краплі води. А в скатованих людей, звичайно, буває гарячка. Не знаю, читачу, чи можеш ти хоч невиразно уявити собі, що то таке — скатована людина? Але я не пояснюватиму, досить тобі знати, що ці скатовані люди в гарячці валялися сім годин, не маючи й краплі води.

О дев'ятій годині, як я вже казав, прийшла варта, кілька чоловік, та більше їй не треба було. Вони ж бо відмикали Камери по одній. Усі були озброєні дрючками з загостреними кінцями — дуже сподобна зброя, щоб дисциплінуючи німечну людину. Відмикаючи одну по одній камери, вони били й катували в'язнів. Вони були справедливі: я, так само, як і решта, дістав те, що мені належалося. Це був тільки початок, так би мовити, передмова до допиту, який не мине нікого з нас у присутності найманих звірів штату. Це було попередження, аби кожен знав, що його чекає у залі катувань.

Я пройшов крізь криваве пекло довічного ув'язнення, проте найжахливішим, далеко страшнішим, ніж те, що вони незабаром зроблять зі мною, були муки, які ми тоді витерпіли в карцері.

Першим узяли на допит Довгаля Біла Годжа, до всього звиклого горянина. За дві години він повернувся, чи радше, його приволікли назад і кинули на кам'яний діл камери. Тоді взяли Луїджі Полаццо — сан-франциського урвиголову, що належав до першого покоління італійських переселенців. Коли його вели, він глузував з тюремників, обсилав їх лайкою й пропонував випробувати на ньому свою силу.

Чимало часу пройшло, поки Довгаль Біл трохи опам'ятався і, перемагаючи біль, зміг більш-менш говорити.

— Що воно за історія з якимсь динамітом? — спитав він. — Чи хто знає щось про нього?

З нас ніхто нічого, звісно, не знав, хоч на допитах водно про нього питали.

Луїджі Полаццо повернувся менш як за дві години, але вже калікою. Він щось бурмотів, ніби в гарячці, й не міг відповісти на жодне запитання, що сипались на нього вздовж лункого коридора. Тим, кого чекала така сама доля, кортіло знати, що з ним робили та про що допитували.

Упродовж сорока восьми годин його ще двічі тягали на допит. Після цього, вже як белькитливого недоумка, перевели у відділення для божевільних. Кремезний, плечистий, з добре розвиненим огруддям, з широкими ніздрями й чистою кров'ю, він ще довго там буде жити і щось бурмотіти, тоді як я давно вже повисну на мотузі й назавжди звільнюся від катувань каторжних тюрем Каліфорнії.

Одного по одному брали в'язнів на допит і назад приводили каліками, що потім у нестямі кричали й голосили по своїх темних камерах. І коли я, лежачи, прислухався до цих стогонів та зойків, до тупого мурмотіння збожеволілих від страшних мук бідолах, мені невиразно згадувалося, що колись, гордовито сидячи на чомусь високому, я чув усі ці стогони та зойки. Згодом, як ви довідаєтесь, я пригадав, що то був стогін і лемент галерних рабів, прикутих до лавок, і чув я його, сидячи на кормі римської галери що пливла в Александрію. Я тоді був начальником військового, загону і їхав до Єрусалима. Але про це я пізніш розкажу... А тим часом...

#### РОЗДІЛ IV

Тим часом вигадана підготовка до втечі скувала жахом увесь карцер. Протягом нескінченних годин чекання мене не покидала думка, що і я піду за іншими, що й мені доведеться відбути все те пекло, яке відбули інші, що мене так само притягнуть напівживим калікою і шпурнуть на кам'яний діл за залізними дверима моєї камери.

І ось вони прийшли по мене. Брутально, безжалісно б'ючи й лаючи, потягли кудись, і врешті я опинився перед капітаном Джемі, начальником в'язниці Есертеном і десятком найманих катів, що тільки ждали знаку почати свою роботу. Проте їх послуг і не треба було.

— Сідайте, — звелів мені начальник Есертен, показуючи на міцне дерев'яне крісло.

Я був хворий, виснажений з голоду й спраги, змордований побоями, що їх зазнав після п'яти діб карцеру та вісімдесяти годин пекельної сорочки. Я був пригнічений нашою гіркою долею і жахався того, що зі мною зроблять, бо ж бачив, що зробили з іншими, — і я, жалюгідний, тремтячий недобиток, колись професор агрономії в спокійному університетському місті, не наважувався сісти в крісло.

Начальник Есертен був високий і дужий чолов'яга. Він схопив мене руками за плечі. Я був соломинка проти нього. Він підняв мене і швиргонув у крісло.

— Тепер, — промовив він, кали я намагався трохи звести дух і притлумити біль, — кажи все, Стендінгу. Викладай усе, що знаєш, коли хочеш зберегти свою шкуру.

— Я не знаю, що сталося... — почав я.

І далі не пішов. Він заревів, підскочив до мене, підняв догори й знову шпурнув у крісло.

— Не дурій, Стендінгу! — промовив начальник. — Признавайся чесно, де динаміт?

Я нічого не знаю ні про який динаміт, — відповів я.

Він знову підняв мене догори й кинув у крісло.

Я витримав багата всяких катувань, але тепер, коли я думаю про них серед тиші останніх своїх днів, то шпурляння видається мені найжахливішим. Міцне крісло поступово розпалося вразки. Натомість принесли нове; невдовзі й воно поламалося. Приносили все нові й нові крісла, і допит про динаміт тривав далі.

Коли начальник утомився, його заступив капітан Джемі. Після нього наглядач Моноген почав трощити крісла моїм тілом. І ввесь час: динаміт, динаміт, де динаміт? А його ж не було! Дійшлося до того, що я ладен був пожертвувати більшою частиною своєї безсмертної душі за кілька фунтів динаміту, які б міг їм показати.

Не знаю, скільки крісел було розбито моїм тілом. Часами я непритомнів, і кінець кінцем усе злилося в суцільне моторошне марево. Назад мене і несли, й волокли, й підштовхували поночі. Коли я опритомнів, то побачив у себе в камері стукача. То був миршавий, блідий наркоман. Він потрапив у в'язницю не на довгий час і був здатен на все, аби тільки роздобути хоч краплю трунку. Впізнавши його, я підліз до ґрат і крикнув у коридор:

— Хлопці, у мене в камері стукач! Ігнейшес Ервін! Стережіться в розмовах!

На відповідь почулися такі прокльони, що захитали б мужність і відважнішої, ніж Ервін, людини. Він навіть викликав співчуття, так його вжахнуло, коли змордовані болем в'язні, ревучи, мов дикі звірі, стали загрожувати, що при нагоді добре йому віддячать.

Якби в нас була якась таємниця, то в присутності стукача ми, звісно, мовчали б. Але ми всі поклялися казати тільки правду, тому він нам не заважав. Динаміт був для всіх загадкою; про нього ніхто нічого не знав. Усі благали мене признатися, якщо я справді щось знаю, урятувати їх від дальших катувань. Але я міг сказати їм тільки правду, що я так само нічого не знаю про динаміт.

Поки наглядачі забрали з моєї камери стукача, він устиг сказати мені, якої ваги набрала справа з динамітом, і я, звісно, переказав про це всім. Виявилося, що того дня у в'язниці не обернулося жодне колесо. Тисячі в'язнів сиділи замішені по своїх камерах, і скидалося на те, що жодна майстерня не почне працювати, доки не знайдуть динаміту, захованого десь у в'язниці.

А переслухування тривали далі. В'язнів одного по одному брали з камери, а назад приволювали або приносили. Казали, ніби начальник в'язниці Есертен і капітан Джемі, виснажені своєю роботою, змінювали один другого щодві години. Коли один спав — другий допитував. Вони спали, не роздягаючись, у тій самій кімнаті, де здорові люди один за одним оберталися на калік.

З кожною годиною в темних карцерах зростало безумство страждань. Повірте мені, бо я знаю: бути повішеним — це ніщо проти тої муки, яку можуть перетерпіти люди і все-таки лишитися живими. Мене однаково з усіма мучили й біль, і спрага, але мої страждання збільшувалися від того, що я ні на хвилину не переставав усвідомлювати, як страждають інші. Два роки мене вважали невинуватим; за цей час мої нерви й мозок загартувались і стали не такі чутливі до страждань, але страшна річ бачити, як здорова людина обертається в каліку. А навколо мене сорок дужих чоловіків геть калічили. Ні на хвилину не змовкали благання дати напиться, ридання, безглуздий белькіт, дике маячіння, і це робило нашу темницю божевільнею.

Розумієте, що вийшло? Та правда, що ми її казали на допитах, стала нашим прокляттям. Коли сорок чоловік одноставно посвідчили те саме,

начальник Есертен і капітан Джемі могли прийти тільки до одного висновку, а саме, що всі ті свідчення добре завчена брехня, яку кожен проказував, мов папуга.

Знову ж таки, становище начальства було таке саме безпорадне, як і наше. Потім я довідався, що навіть скликали телеграфом в'язничну управу, а охорону в'язниці підсилили двома ротами міліції штату.

Стояла зима, і мороз часом таки добре допікав, навіть у Каліфорнії. В карцер не давали укривал, тож уявіть собі, як холодно було лежати побитим тілам на крижаному камінні. Нарешті нам таки дали води. Знущаючи і лаючи нас, вартові притягли пожежні кишки й заходилися поливати камери сильними струменями води, завдаючи ще більшого болю нашим ранам. Цілі години лилася вода в камери, вона була вже нам по коліна, і ми кричали, щоб спинили її, так само несамовито, як перше її благали.

Не буду оповідати, що робилося далі. Скажу лише те, що з сорока довічноув'язнених ніхто цілком не оклигав. Луїджі Полаццо так і не отямився. Довгаль Біл Годж теж помалу почав спадати з розуму, і за рік його також перешли у відділення для божевільних. Решта — хто пішов за Годжем і Полаццо, а хто втратив тільки фізичну силу й став жертвою сухот. Протягом шести років з цих сорока чоловік десятеро померло.

Після п'ятирічного самотинного ув'язнення, коли мене вели з Сан-Квентіну на суд, я зустрівся з Вітрилом Джеком. Я погано бачив, пробувши п'ять років у темряві, і мружив очі на сонячне світло, мов кажан. Проте я добре розгледів Джека, і серце у мене стислося. Він якраз переходив тюремне подвір'я. Джек передчасно постарів. Щоби його схудли, груди запали. Руки йому тремтіли, як у паралітика, ступав він, заплітаючи ногами. На очах у нього виступили сльози, коли він упізнав мене: адже і я з людини став жалюгідною руїною. Я важив тепер лише вісімдесят сім фунтів. Усі ці п'ять років мене жодного разу не підстригали і не давали змоги поголитись. У чубі в мене пробивалася сивина. Я так хитався на ногах, що наглядачам довелось допомогти мені

перейти ту частину подвір'я, де світило сліпуче сонце. Вітрило Джек і я впізнали один одного, дарма що з обох лишилися самі руїни.

Такі люди, як він, мають привілеї навіть у в'язниці, і він наважився всупереч правилам заговорити до мене надсадженим, тремтячим голосом.

— Ти порядний хлопець, Стендінгу, — прохрипів він. — Ти не признався.

— Але ж я нічого й не знав, Джеку, — відповів я пошепки. Інакше, як пошепки, я не міг говорити: промовчавши п'ять років, я майже втратив голос. — Гадаю, того динаміту взагалі не було, — додав я.

— Авжеж, — кивнув він головою, мов дитина. — Тримайся! Не кажи їм нічого. Ти порядний хлопець, Стендінгу. Я скидаю перед тобою шапку. Ти не признався.

Мене повели далі, і я більше ніколи вже не бачив Вітрила Джека. Але ж, розумієте, навіть він повірив у казку про динаміт!

Мене двічі приводили на засідання в'язничної управи у повному складі, де по черзі або залякували, або спокушали. Загалом усе зводилося до двох пропозицій: якщо я скажу, де динаміт, мені дадуть найлегшу кару — тридцять діб карцера і потім призначать на старосту в'язничної бібліотеки, коли ж я стоятиму на своєму й не признаюся, де динаміт, то муситиму сидіти в одиночці весь свій термін, а що мене засуджено на довічне ув'язнення, то, виходить, — до самої смерті.

Але ж ні! Каліфорнія — цивілізований край! Тут не може бути такого закону. В жодній сучасній державі його немає! Це жорстока й нечувана кара. А проте в історії Каліфорнії я вже третя людина, засуджена на довічне самотинне ув'язнення. Інші двоє — Джейк Опенгаймер та Ед

Морел. Скоро я розповім про них, бо разом з ними мені роками довелося гнити в камерах мовчання.

Ще одне. Мої тюремники наміряються незабаром вивести мене звідси й повісити, але не за вбивство професора Гескела. За вбивство мені дали довічне ув'язнення. Вони убираються повісити мене за образу дією. Це не порушення в'язничної дисципліни. Це закон, записаний у карному кодексі.

Я, здається, таки розбив йому носа. Я сам не бачив, щоб ішла кров, але свідки казали. Його звали Серстен, і він був наглядач у Сан-Квентіні. Він був здоровий і важив сто вісімдесят фунтів. А я важив менш як дев'яносто. Довго живши в темряві, в тісних стінах, я був сліпий, мов кажан, і мені наморочилось у голові від простору. То був типовий напад агорафобії[5], я сам пересвідчився в цьому того дня, коли тікав із своєї одиночної камери і вдарив Серстена в ніс.

Я розбив йому до крові носа, коли він перепинив мені дорогу й хотів спіймати. За це мене повісять. Закоп Каліфорнії вимагає довічно ув'язненого, повісити, якщо він ударить наглядача в тюрмі, як оце я Серстена. Звісно, розбитий ніс болів у нього лише з півгодини, однак мене за це повісять.

Слухайте далі! Щодо мене, то цей закон має ще й зворотну силу. Його ж не існувало тоді, коли я вбив професора Гескела, він вийшов уже після того, як мене засудили на довічне ув'язнення. У цьому-то й справа. Довічне ув'язнення підводить мене під закон, якого не існувало, коли мене судили. Мене повісять за образу дією наглядача Серстена. Виходить, тут закон діє зворотною силою, тобто — проти конституції.

Але що важить конституція для конституційних правознавців, коли треба усунути з дороги відомого професора Дерела Стендінга?! І не першого мене. Торік, як відомо з газет, повісили Джейка Опенгаймера саме тут, у Фолсомі, за такий самий злочин, тільки його образа дією була

інакша, він не розбивав наглядачеві носа до крові, а ненароком зарізав кухонним ножом одного в'язня.

Як дивно людське життя переплітається з законами! Я пишу ці рядки в тій самій камері, у відділенні для вбивць, де сидів Джейк Опенгаймер, поки його повели і зробили з ним те, що наміряються зробити зі мною.

Я попередив вас, що мені треба багато про що написати, і я повертаюся до свого оповідання. В'язнична управа дала мені на вибір: або бути бібліотечним старостою й визволитись від джутових майстерень, коли я скажу, де той динаміт, або довічне одиночне ув'язнення, коли не скажу.

Щоб я добре все обміркував, мене одягли в пекельну сорочку на двадцять чотири години. Після цього я знову став перед в'язничною управою. Але що я міг удіяти? Не міг же я привести їх туди, де динаміту не було! Я їм так і сказав, а вони сказали, що я брешу, сказали, що я невинуватий, що я моральний виродок, небезпечний злочинець, який трапляється раз на сторіччя. Вони мені наговорили багато дечого, а опісля повели у відділення для одиночних і замкнули в камеру номер один. У п'ятому номері сидів Ед Морел, а в дванадцятому — Джейк Опенгаймер, що відбув тут уже десять років. Морел просидів ще тільки один рік; його засуджено на п'ятдесят років, а Опенгаймера — довічно. Я також був довічноув'язнений. Здавалося, що нам доведеться пробути тут дуже довго, але не минуло й шести років, як жодного з нас уже немає в цих одиночках! Джейка Опенгаймера повісили, Еда Морела призначили старостою в Сан-Квентіні і оце недавно помилували, а я сиджу тут, у Фолсомі, і чекаю, поки суддя Морган призначить день, що буде моїм останнім днем.

Йолопи! Вони думають, що за допомогою тієї споруди з мотуза й помосту зможуть відібрати в мене безсмертя!

О ні, я житиму ще безмежно довго на нашій прекрасній планеті. Я ходитиму в живій плоті, буду принцем і селянином, ученим і дурнем; сидітиму на троні й стогнатиму під п'ятою гнобителів!

## РОЗДІЛ V

Спочатку я почував себе дуже самотнім у своїй камері. І час спливав дуже повільно. Він визначався зміною наглядачів та чергуванням дня й ночі. Удень було лише трохи ясніше, але й де виявилось краще за глуху темну ніч. Удень у камері залягав липкий сутінок — як відблиск ясного зовнішнього світу.

Ні разу не було так видно, щоб можна читати; та й читати було нічого. Лишалось тільки лежати й думати, думати без кінця. Мене засудили на довічне ув'язнення, звісно, коли я не зроблю чуда, не створю з нічого тридцяти п'яти фунтів динаміту, то до кінця своїх днів сидітиму в цій глухій темряві.

Постіль моя складалася з тоненького, напівзотлілого сінника, покладеного просто на підлогу, та з тоненького брудного укривала. Не було ні стола, ні стільця, — нічогісінько, крім цього сінника й тоненького старого укривала. Я ціле життя працював головою і не звик довго спати. Але на самоті людину втомлюють власні думки, і врятуватись від самого себе можна тільки сном. Роками я спав пересічно п'ять годин на добу. Тепер довелося культивувати сон. Я зробив з цього цілу науку. Спершу я навчився спати десять годин, потім дванадцять і врешті дійшов до того, що з двадцяти чотирьох годин просипав чотирнадцять або й п'ятнадцять. Більше вже не міг, і решту часу доводилось лежати і думати. Для людини, що звикла до розумової праці,— це простий шлях до божевілля.

Я шукав усіляких способів, щоб якось згаяти той час, коли вже не міг спати. Я брав великі числа й підносив їх до другого й третього ступеня або, зосередивши всю свою увагу й волю, розв'язував найдивовижніші

геометричні прогресії. Я взявся був навіть вираховувати квадратуру круга, але коли мені здалося, що неможливе може стати можливим, я злякався, щоб не збожеволіти, й покинув, і це, повірте мені, було чималою жертвою, бо розумові вправи такого роду дуже добре допомагали збавляти час.

Заплющивши очі и напруживши увагу, я бачив перед собою шахівницю і грав на ній довгі партії, але коли дійшов досконалості в цій уявлюваній грі напам'ять, втратив до неї всяку цікавість. Це була тільки вправа, та й не могла бути нічим іншим, бо ж обидві партії грала одна особа. Не раз я силкувався роздвоїтись, але дарма, і кожний стратегічний хід, хоч який він був хитрий і обгрунтований, відразу ставав відомий супротивникові.

А час спливав дуже помалу й дуже нудно. Інколи я бавився з мухами, звичайнісінькими хатніми мухами, що проникали в мою камеру так само, як і сіре тьмяне світло.

Виявилось, що вони розуміються на грі. Лежачи долі, я проводив на стіні уявну лінію десь футів з три над підлогою. Коли мухи сідали вище за неї, я не зачіпав їх, а коли нижче, я пробував спіймати, але обережно, щоб не заподіяти їм шкоди. Через деякий час вони вивчили не згірш за мене, де була ця уявна лінія. Коли їм хотілося гратись, вони сідали нижче від лінії, і бувало, котрась, захопившись, гралася зі мною мало не цілу годину; однак відпочити вона завжди сідала на безпечному місці.

З кільканадцяти мух, які жили у мене в камері, тільки одна не захоплювалась грою й уперто від неї відмовлялася. Зрозумівши, що її покарають, коли вона сяде нижче від лінії, вона старанно уникала небезпечної території. Ця муха була понуре й сердите створіння. В'язні сказали б, що вона лихим духом дихає на весь світ. Вона і з мухами ніколи не гралась. Я довго стежив за нею; виявилось, що вона була здорова, міцна і несхильність до гри залежала тільки від її вдачі, а не від фізичних вад.

Повірте мені, я знав усіх своїх мух. Мене вражало, що вони були такі неоднакові. Кожна мала визначену індивідуальність і відрізнялась від інших не тільки величиною, відтінком забарвлення, силою, але й своєю манерою літати, гратися, своєю хижістю, тим, як вона кидалась, крутилась, верталася назад, підлітала до стіни і торкалася небезпечного місця або тільки вдавала, що торкається, а сама сиділа там, де вже небезпеки не було. Вони різнилися також своїм темпераментом і розумом.

Серед них були нервові й були флегматичні. Одна маленька, менша від інших, часом просто казилася, налітаючи на мене й на своїх товаришок. Чи бачили ви коли, як теля чи лоша вибрикує задніми ногами й женеться через луг просто з надміру життєвих сил? Була така й серед моїх мух. Вона і гралася краще від інших: деколи прожогом, немов шалена, підлітала й сідала на заказане місце разів три-чотири вряд, і коли їй щастило уникнути моєї скрадливої, швидкої руки, вона страшенно раділа й починала збуджено кружляти то в один, то в другий бік, і все в мене над головою, ніби вихваляючись своєю перемогою.

Я так їх усіх вивчив, що наперед би міг сказати, котра саме наміряється гратись. Тільки в цьому одному я знаходив тисячу відтінків, але не буду вам докучати, хоч усі ці дрібниці рятували мене від немилосердної туги, що дуже мені дошкуляла у перші дні самотинного ув'язнення.

Одне я мушу оповісти, воно чомусь мені дуже запам'яталось. Я вже згадував про ту муху, що лихим духом дихала на весь світ і ніколи не гралася. Якось, забувавсь, вона сіла на стіні в тому місці, де я наклав табу, і відразу попалася мені в полон. Треба було бачити, як вона потім цілу годину сердилась!

Але час у самотині спливав нестерпно повільно. Я не міг ненастанно спати і не міг водно гратися з мухами. Хоч які вони розумні, а проте були лише мухи, а я був людина, з людським мозком. Мій мозок, заповнений культурою й знаннями, звик до активної праці і збуджено доривався до

дії. А дії не було, і він знемагав під тягарем даремних міркувань. Я визначав моноцукриди у винограді й виноградній лозі під час останньої своєї відпустки в Есті. Ще кілька дослідів, і я був би закінчив працю. Мені цікаво було знати, чи веде хто далі мої спроби, а коли веде, то які має наслідки?

Бачите, світ зовсім помер для мене. Сюди не доходила ніяка звістка. Наука йшла вперед, не спиняючись, а мене цікавили тисячі питань. Узяти хоча б мою теорію гідролізу казеїну за допомогою трипсину, що її професор Волтерз перевіряв у своїй лабораторії. А професор Шляймер, що працював разом зі мною над відкриттям фітостерину в суміші тваринних та рослинних жирів, безперечно, прийшов тепер до певних висновків. На саму лише думку, що за стінами моєї в'язниці невпинно йде напружена робота, а я не маю змоги брати в ній участі, ба навіть нічого про неї не знаю, можна було збожеволіти! А я лежав на підлозі і грався з мухами.

Однак тишу, в якій мені судилося жити, часом порушувало. З перших же днів ув'язнення я чув іноді, нерегулярно, тихеньке обережне вистукування. Як відповідь на нього, звідкілясь долинали ще тихіший, ще обережніший стук. Звичайно те перестукування припиняли погрози наглядача. Коли ж воно вперто тривало далі, наглядач викликав підмогу, і було чути, як когось зашнуровували у пекельну сорочку.

Мені все було ясно. Я давно знав, як, зрештою, і кожен в'язень Сан-Квентіну, що в одиночних камерах сиділо тільки двоє: Ед Морел і Джейк Ойгенгаймер. Це вони перестукувалися, і за це їх карали.

Код, якого вони вживали, звісно, мав бути дуже пробий, а проте я згаяв багато часу, силкуючись добрати до нього ключа. Та коли я врешті второпав той код, він і справді виявився простим, а пайпростіше було саме те, що збивало мене з пантелику. Річ у тому, що вони міняли й абетці місце, від якого починався код, — міняли не тільки щодня, а й у кожній розмові, часом навіть серед розмови.

Нарешті, настав день, коли я вловив перші літери їхньої абетки й зрозумів два речення з їхньої розмови, хоч коли вони застукали вдруге, я знову не второпав ні слова. Ось ці два речення:

— Скажи — Еде — що — б — ти — зараз — дав — за — папірець — та — пачку — тютюну? — спитав той, що стукав здалеку.

Я мало не закричав з радощів. Для мене ж відкрився спосіб спілкування, і тепер я не сам! Я напружено прислухався, коли почне вистукувати свою відповідь той, що був ближче, — Ед Морел, як я гадав.

— Згоден — пробути — двадцять — годин — у — пекельній — сорочці — за — пачку — на п'ять — центів...

Наглядач припинив перестукування.

— Годі, Мореле! — сердито гримнув він.

Сторонній людині може здатись, що довічно ув'язненого в одиночній камері не можна вже нічим скарати, і наглядач не має засобів змусити його до послуху, щоб він не стукав. Проте лишалася ж бо ще пекельна сорочка. Покара голодом і спрагою. Адже людина, замкнена сама в одиночній камері, зовсім безпорадна.

Отже, стук затих, а коли вночі знову почався, я вже нічого не міг збагнути. Умовившись заздалегідь, вони міняли першу літеру своєї абетки. Але я вже впіймав ключа, і коли через кілька днів вони почали з того порядку літер, що я вже розумів, то я не став гаяти часу на церемонії.

— Здорові! — вистукав я.

— Здоров, незнайомче! — відповів Морел.

— Просимо до гурту, — додав Опенгаймер.

Їм цікаво було довідатись, хто я, чи надовго засуджений і за що. Але я тим часом відклав це до іншого разу. Насамперед мені треба було дізнатись, як вони міняють початкову літеру абетки. Аж після того, як я цілком зрозумів це, ми почали розмовляти. То був видатний день. Замість двох довічно засуджених тепер було троє, хоч мене спочатку ґрунтовно перевірили. Потім вони мені пояснили, що боялись, чи я не зумисне підсаджений до них стукач.

Таке вже трапилося з Опенгаймером, і він дорого заплатив за свою довірливість до Есертенового донощика.

Несподівано, або, краще сказати, на мою радість, виявилось, що обидва мої товариші знали, що мене вважають за невинуватого. Слава про мене проникла навіть у цю справдешню могилу, де Опенгаймера ґноїли вже десять років.

Я мав чимало розповісти їм і про події у в'язниці, і в зовнішньому світі, за її стінами. Вони нічого не знали ні про план утечі сорока довічноув'язнених, ні про розшуки динаміту, ні про фальшиве свідчення Сесіля Вінвуда. Вони пояснили мені, що деколи новини просочуються до них через наглядачів, але ось уже кілька місяців, як вони нічогісінько не чули. Теперішні наглядачі тут були надто мстиві й жорстокі.

Цього дня всі наглядачі обсипали нас лайкою, але ми не могли втриматись. До двох живих мерців приєднався третій, і так багато знайшлося чого оповісти один одному, дарма що спосіб переказувати був повільний до розпачу, особливо в мене, бо я не був ще такий вправний, як вони.

— Почекай, уночі чергуватиме Мордань, — вистукав Морел. — Він мало не весь час спить. Тоді наговоримось.

І справді, тієї ночі ми наговорилися! За цілу ніч ніхто з нас і ока не заплющив. Мордань Джонс був підлий і жорстокий чоловік, дарма що товстий; проте ми ладні були благословляти ту гладкість, що хилила його до сну. Але наше вистукування не вгавало ні на хвилину й не давало йому спати, і він раз по раз гримав на нас. Кляли нас і решта нічних наглядачів. Уранці всі вони написали в рапорті, що ми цілу ніч перестукувались, і нам довелося спокутувати своє недовге свято. О дев'ятій годині заявився капітан Джемі з помічниками, й на цілу добу нас зашнурували у пекельні сорочки. Аж до ранку наступного дня ми безпорадно лежали на підлозі, без води і без їжі. Так нам довелось заплатити за бажання поговорити.

О, наші тюремники були жорстокі. І їхнє ставлення зробило з нас таких самих, як і вони, а то ми б не вижили. Від грубої роботи грубіють руки. Брутальні тюремники роблять брутальними і в'язнів. Ми й далі перестукувались, і за це нас часто зашнуровували в пекельні сорочки. Найзручніше нам було вночі, і коли траплялося, що на зміну присилали сторонніх наглядачів, ми розмовляли цілу ніч.

Для нас день від ночі не відрізнявся, бо ми жили в темряві. Спати ми могли коли завгодно, а перестукуватись тільки при нагоді. Ми розповідали один одному про своє життя. Бувало, цілі години я і Морел мовчки лежали, прислухаючись до ледве чутних далеких вистукувань. То Опенгаймер повільно розповідав нам історію свого життя, починаючи від того часу, коли він ще дитиною гасав по нетрищах Сан-Франціско, і далі, як він прилучився до злочинського світу, як спізнав усякий бруд, як ще чотирнадцятирічним хлопцем працював за нічного посланця у кварталі з червоними ліхтарями, як його вперше зловила поліція, як потім він крав і грабував, і як його зрадив товариш, і як дійшлося до вбивства уже в стінах в'язниці.

Джейка Опенгаймера прозвали Хижим Тигром. Якийсь репортер вигадав це прізвисько, і воно переживе й ту людину, що її так прозвано. Проте я завжди зауважував у Опенгаймерові основні риси ярої гуманності. Він був щирий і вірний у дружбі. Я знаю випадки, коли він брав на себе чужу кару, аби тільки не виказати товариша. Він був

сміливий, терплячий, здатний на самопожертву. Я міг би багато розповісти про це, якби мені час. У нього було дуже розвинене почуття справедливості, і вбивство у стінах в'язниці він учинив під впливом саме цього почуття. Крім того, він ще був дуже розумний, і ні довічна тюрма, ні десять років самотинного ув'язнення не затьмарили його блискучого розуму.

Морел, завжди добрий і відданий товариш, також був дуже розумний. По щирості, я, стоячи на порозі смерті, маю право сказати, не боячись бути нескромним, що троє найрозумніших людей у цілій Сан-Квентінській в'язниці — якщо перебрати всіх, починаючи з начальника, — були ми, ті, хто гнів у одиночках. Тепер, доживаючи свої останні дні й зважуючи те, чого мене навчило життя, я мушу зробити висновок, що сильний розумом ніколи не скоряється. Дурні й страхопуди, не обдаровані палким почуттям справедливості й нездатні на щире товаришування — такі люди у в'язниці стають зразковими в'язнями. Але я дякую богам, що ні я, ні Джейк Опенгаймер, ні Ед Морел не були зразкові в'язні.

## РОЗДІЛ VI

Дитина, що визначила пам'ять, як "те, чим забувають", не вельми й помилялася. Здатність забувати означає здорову голову. Нав'язливе згадування означає манію, божевілля. В одиночній камері, де спогади, змагаючись між собою, ненастанно опановували мене, я силкувався забувати. Розважаючись із мухами, граючи сам з собою в шахи або перестукуючись із товаришами, я дещо забував. Але я прагнув забути все.

В мені жили дитячі спогади про інші часи та інші місця — "мінливий відблиск слави", як каже Вордсворт. Невже хлопчина, змужнівши, втрачає назавжди ті спогади? Невже те, що колись жило в його мозкові, зовсім пропало? Чи, може, ці спогади інших часів та інших місць зберігаються й потім, але сплять, замуrowані в мозкових клітинах, так, як оце я замуrowаний в одиночці?

Бували випадки, коли засуджених на довічне ув'язнення несподівано випускали на волю і вони, ніби воскреснувши, знов бачили сонце. Хіба не можна так само воскресити і ці поховані дитячі спогади про інші світи?

Але як? На мою думку, тільки зовсім забувши теперішнє й те минуле, що відбувалося вже в дорослому віці.

І, знову ж таки, в який спосіб? За допомогою гіпнозу. Якщо гіпноз допоможе мені приспати свідомий розум і збудити підсвідомий, тоді відкриються всі двері клітин мозку, і в'язні вийдуть на сонячне світло.

Так я собі гадав, а які з цього були наслідки, ви скоро дізнаєтесь. Але перш за все я хочу розповісти вам свої власні дитячі спогади про інші місця. Я тоді горів відблиском саява життя за інших часів. Як і всіх дітей, мене переслідували спогади про якусь іншу пору. Це було ще тоді, як я формувався, як плавка речовина колишніх моїх життів ще не застигла й не викристалізувалася в нову особистість, що її якийсь короткий час люди називають Дерелом Стендінгом.

Дозвольте мені оповісти про один випадок, що стався в Міннесоті, на нашій старій фермі. Мені тоді не було й шести років. У нашому домі заночував місіонер, що недавно повернувся з Китаю до Сполучених Штатів, маючи Доручення від місіонерської ради збирати кошти. Це було на кухні, зразу ж після вечері. Мати допомагала мені роздягатись до сну, а місіонер показував нам фотографії зі Святої Землі.

Я, звісно, давно забув би про той випадок, якби опісля не чув, як мій батько часто переказував його своїм здивованим гостям.

Глянувши на одне фото, я закричав і почав пильніше додивлятися, спершу дуже зацікавлений, а тоді розчарований. Місце відразу здалося мені таке знайоме, ніби я побачив на фотографії батьківську клуню. Потім усе стало чуже. Але я й далі дивився на фото, і знову те місце почало здаватися мені болісно знайомим.

— Це Давидова Вежа, — пояснив місіонер моїй матері

— Ні! — схвильовано крикнув я.

— Ти хочеш сказати, що вона не так зветься? — спитав місіонер.

Я кивнув головою.

— Тоді як же вона зветься, дитино?

— Вона зветься... — почав я і затнувся. — Я забув.

— Вона тепер виглядав інакше, — додав я, помовчавши. — Колись вона була зовсім не така.

Місіонер вибрав ще одне фото і подав матері.

— Тут я сам був півроку тому, місіс Стендінг, — він тицьнув пальцем на зображення. — Ось Яффська брама, через неї я пішов просто до Давидової Вежі, ось вона, ззаду, де тепер мій палець. Усі вчені-богослови згодні, що це залишки башти Ель-Кулах, як її називали...

Але я перебив його й показав на зруйновану будівлю в лівому кутку фотографії.

— Вона десь тут. Євреї називали її так, як ви сказали. А ми інакше. Ми називали її... я забув як...

— Ви тільки послухайте його! — засміявся батько. — Хтось би подумав, що він там був.

Я кивнув головою, бо раптом упевнився, що справді там був, хоч те місце якось дивно змінилося. Батько засміявся ще дужче, а місіонер

подумав, що я глузую з нього. Він подав мені другу фотографію — зображення понурої пустелі, голої-голісінької, без єдиної рослини і прорізаної неглибоким яром з кам'яними узбіччями. Посередині стояло кілька халуп з плоскими дахами.

— Ну, а це що таке, дитино? — жартома спитав місіонер.

І раптом я згадав!

— Самарія![6] — вигукнув я, не задумуючись.

Батько захоплено заплескав у долоні, мати здивовано глянула на мене, а місіонер аж ніби розсердився.

— Хлопчина не помилився. — сказав він, — це село гправді лежить у Самарії. Я тудю їхав, тому й купив фотографію. Хлопчик неодмінно мусив десь бачити таку саму фотографію.

І батько и мати запевняли місіонера, що ні.

— Але на фотографії не так, — розохотився я, відновлюючи подушки краєвид. Загальний вигляд і обриси Далеких горбів були ті самі. Я заходився описувати те місце й показував пальцем, де що змінилося.

— будинки стояли ось тут, праворуч, і росли дереву, багато дерев, і багато було трави, і баґато кіз. Я бачу цілу отару і двох хлопців, що її пасуть. А тут, вище, гурт людей іде за одним чоловіком. А тут... — Я цоказав пальцем на місце, де було село, — тут багато волоцюг. На тілі в них саме рам'я. Вони хворі, обличчя їхні, рукй й ноги вкриті ранами.

— Він чув цю історію в церкві абощо. Пам'ятаєте зцілення прокажених у Євангелії від Луки? — сказав місіонер, задоволено всміхаючись.

— Скільки тут хворих, дитино?

В п'ять років я вже вмів рахувати до ста. Про себе я порахував людей.

— Десять. Усі вони махають руками і щось гукають іншим людям.

— А самі не підходять до них? — запитав місіонер.

Я похитав головою.

— Вони стоять на місці і кричать так, ніби їх спіткала якась біда.

— Ну, а далі,— допитувався місіонер, — що ти ще бачиш? Що робить той чоловік, котрий іде, як ти сказав, поперед гурту людей?

— Вони всі зупинились, і він щось каже хворим. І пастухи з козами зупинились поглянути, — всі дивляться на тих волоцюг.

— Ну, а ще що?

— Більше нічого. Хворі подалися туди, де будинки. Вони вже не кричать і не скидаються на хворих. А я й далі сиджу на коні і дивлюсь...

Троє моїх слухачів зареготали.

— І я великий! — крикнув я сердито. — І маю довгого меча!

— Десятьох прокажених зцілив Христос поблизу Єрихона дорогою до Єрусалима, — пояснив місіонер моїм батькам. — Хлопчина, мабуть, ходив дивитись на магічний ліхтар і бачив діапозитиви.

Але ні батько, ні мати не могли пригадати, щоб я коли-небудь бачив магічний ліхтар.

— Покажіть йому ще щось, — запропонував батько.

— Тут усе не так, — зітхнув я, розглядаючи фотографію, яку мені простяг місіонер. — Усе змінилося, крім оцієї гори та інших горбів. Ось тут мала б бути дорога, а там вище — садки, дерева й хати за високими мурами. А тут, з другого боку, ущелини в скелях, де звичайно ховали небіжчиків. Ви бачите це місце? Тут вони кидали на людей каміння і вбивали їх на смерть. Я сам цього не бачив. Мені про це лиш розповідали.

— А гора? — запитав місіонер, показуючи на середину фотографії.— Як вона зветься?

Я похитав головою.

— Ніяк не зветься. Там убивали людей. Я бачив не раз.

— З цим, що він каже, тепер згодні більшість авторитетів, — задоволено пояснив місіонер. — Це гора Голгофа[7]. Череповище. А може, її названо так тому, що вона скидається на череп. Гляньте, вона таки схожа на череп. Тут розп'яли... — Він замовк і звернувся до мене: — Кого тут розп'яли, юний мудрагелю? Скажи нам, що ти ще бачиш?

І я справді бачив. Батько потім оповідав, що очі мені аж рогом лізли. Але я затявся й уперто хитав головою.

— Я не скажу, бо ви смієтеся з мене. Я бачив, як там гинула сила-силенна людей. Вони прибивали їх цвяхами і гаяли на це багато часу. Я бачив... Але не скажу. Я не брешу. Спитайте тата й маму, чи я коли брехав! Вони б з мене шкуру здерли. Самі спитайте.

І я вже не сказав ні слова, хоч як місіонер заохочував мене фотографіями. Від спогадів-картин мені наморочилась голова. Слова тиснулись на язик, але я вперто мовчав.

— З нього має вийти великий знавець Біблії,— сказав місіонер моїм батькам після того, як я поцілував їх на добраніч і пішов спати. — Або з такою уявою він стане знаменитим письменником.

Ось доказ, що пророцтва не збуваються. Я сиджу тут, у відділенні для вбивць, і пишу ці рядки в останні свої дні — себто, в останні дні Дерела Стендінга, бо його скоро виведуть звідси, почеплять мотуз на шию і спробують кинути у вічну темряву. І я всміхаюся сам до себе: я не став ні знавцем Біблії, ні письменником. Навпаки, поки мене не поховали в темниці на півдесятка років, я був зовсім не тим, що мені пророкував місіонер. Я був знавець сільського господарства, професор агрономії, майстер знижувати непродуктивні витрати сили, майстер поліпшувати рільництво, лабораторний учений, що обов'язково вимагає точності і перевірених під мікроскопом фактів.

І ось тепер, цього теплого надвечір'я, я сиджу у відділенні для вбивць і, переставши писати свої спогади, "прислухаюсь, як у сонному повітрі дзижчать мухи, й півголосом розмовляють мої сусіди — Джосіфес Джексон, негр-убивця, праворуч, та італієць Бамбеччо, теж убивця, в камері ліворуч. Крізь ґрати вони кажуть один однойу, що свіжі рани добре змащувати пережованим тютюном.

Я тримаю у випростаній руці авторучку і, згадавши, що колись інші мої руки тримали отак гусяче перо або грифель, думаю, чи той місіонер у дитинстві також бачив притлумлений відблиск саява й спізнав миттєве щастя міжзоряних блукань?

Та вернуся до свого самотинного ув'язненця. Коли я вже вмів перестукуватися з товаришами, а все ж лишалося ще багато безмежно нудного часу і не було чим його заповнити, я досить успішно навчився самогіпнозом присипляти свою свідомість і будити підсвідомість. Але вона не підлягала ніяким законам, ніякій дисципліні, а нестямно блукала в якомусь кошмарі, де не було зв'язку між подіями, часом і особою.

Мій метод механічного гіпнозу був простий-простісінький. Я брав соломинку, приліплював її до стіни недалеко від дверей, де було більше світла, і, підібгавши ноги, сідав на сінника. Тоді пильно вдивлявся в ту ясну цятку, наблизивши до неї очі й закотивши їх скільки змога вгору. Водночас я послабляв волю і весь віддавався млості, що поступово мене огортала. Відчуваючи, що ось-ось втрачу рівновагу й перевернусь, я заплющував очі і вже несамохіть падав непритомний на сінника.

І тоді протягом десяти хвилин, півгодини, ба навіть цілої години я навіжено блукав у віках нагромаджених спогадах про своє ненастанне відродження. Але час і місце змінювались дуже швидко. Згодом, уже прокинувшись, я знав, що всі ці чудні примари зв'язані якось із особою Дерела Стендінга. І тільки. Мені ні разу не пощастило відтворити якесь ціле життя або відчути, що пережите збігається у часі й просторі. Мої сни, коли їх можна назвати снами, були безладні й безтямні. Ось один із них. Протягом п'ятнадцяти хвилин напівсвідомого стану я лазив і ревів у намулі первісного світу, потім сидів поруч з Гаазом[8] на моноплані й розтинав повітря в дев'ятнадцятому сторіччі. Прокинувшись, я згадав, що я, Дерел Стендінг, за рік до ув'язнення справді літав з Гаазом до Санта-Моніки над Тихим океаном. Але я не міг згадати, щоб я лазив у первісному намулі. Однак я розважив, що коли те лазіння чомусь підсвідомо постало переді мною, то воно, безперечно, свідчило про якесь давнє моє існування, ще задовго до того, як я став Дерелом Стендінгом. Просто та подія набагато давніша. І обидві були реальні, а то як я міг би їх згадати?

О, які прекрасні образи й події поставали переді мною! Протягом кількох хвилин напівсвідомого буття я опинявся у царських палатах, сидів на покуті і в кінці столу, був блазень, вояк, урядовець і чернець. Був володар, що сідав на почесному місці. Моя громадська влада спиралася на власний меч, на грубі замкові мури і численне вояцтво. Але мені належала й духовна влада: улесливі попи й гладкі абати сиділи нижче за мене, пили моє вино та їли мою печеню.

Я носив залізного рабського нашийника в холодному краю і кохав принцес королівського дому в нагріті від сонця тропічні ночі. Чорношкірі раби розганяли душне повітря віялами з павиноного пір'я, а здалека, з-за пальм і водограїв, долинали ревіння левів та крик шакалів. Іншим разом я сидів серед холодної пустелі, гріючи руки біля вогнища з верблюжого кізяка, або лежав у сякому-такому затінку спаленого сонцем полину біля висохлого джерела й спраглими вустами благав води, а навколо мене в солончаках валялися кістки людей і тварин, що загинули зі спраги.

Я був і моряком, і найманим убивцею, і вченим, і схимником. То я сидів над рукописними сторінками грубезних запліснявілих томів, серед мудрої тиші, в сутінках приліпленого до скелі монастиря, тоді як унизу на пологих узбіччях, хоч уже зайшло сонце, селяни працювали на своїх виноградниках і в оливкових садках, а пастухи гнали з лугів гомінку череду кіз і корів. А то вів крикливих бунтарів по вибитих колесами й зграсованих копитами дорогах забутих прадавніх міст; або ще — врочистим і незворушним, наче могила, голосом виголошував закон, визначав наготу злочинів і засуджував до страти людей, що так само, як Дерел Стендінг з Фолсомської тюрми, порушили закон.

З високої до запамороки топ-щогли, що похитувалася над палубою, я оглядав блискуче проти сонця море, де в зеленкуватій глибині мінилися коралові рифи, і, скерувавши корабель на безпечну гладінь дзеркальної лагуни, кидав кітву біля самого коралового берега, отороченого пальмами. Я боровся на забутих полях давніх битв, коли сонце сідало, а боротьба безупинно точилася й уночі, при світлі зірок, і навіть вітер, що віяв з далеких засніжених вершин, не годен був охолодити войовничого запалу вояків. А то знов ставав маленьким Дерелом Стендінгом і бігав босоніж по весняній росяній траві на фермі у Міннесоті; посинілими з холоду руками годував худобу в морозні ранки, а в неділю побожно, з острахом слухав казання про грізного й величного бога, про Новий Єрусалим[9] та про страшний пекельний вогонь.

Спалахи ось таких видив поставали переді мною, коли я в самотинній камері Сан-Квентіну втрачав свідомість, напружено дивлячись на

шматочок блискучої соломинки. Звідки всі ці видива? Звісно, я не міг створити їх з нічого у себе в камері, як не міг створити й тридцяти п'яти фунтів динаміту, що його так настійливо вимагали від мене капітан Джемі, начальник Есертен і в'язнична управа.

Я, Дерел Стендінг, що народився й виріс на фермі в Міннесоті,— колишній професор агрономії, невинуватий в'язень Сан-Квентіну, а тепер засуджений до страти злочинець у Фолсомі. Те, що я описую, що я видобув з своєї підсвідомості, не належить Дерелові Стендінгу. Дерел Стендінг, що народився в Міннесоті й незабаром повисне на мотузі в Каліфорнії, ніколи не кохав королівен у королівських палацах, не бився врукопаш на хитких палубах кораблів, не тонував у коморі з вином, нажлуктавшись горілки, під п'яні зойки й передсмертний спів матросів, коли корабель наштовхувався на чорні зуби підводних скель і вода, булькаючи, затоплювала його з усіх боків.

Такого Дерел Стендінг не переживав, а проте я, Дерел Стендінг, видобув його з пам'яті за допомогою механічного самогіпнозу, сидячи в самотинній камері. Так само не належало Дерелові Стендінгу слово "Самарія", що вихопилося з моїх дитячих уст, коли я побачив оту фотографію.

З нічого не можна щось зробити. В самотинній камері я не міг з нічого зробити тридцять п'ять фунтів динаміту, з нічого не міг би створити ті далекі часи й широкі простори. Вони мусили бути в моїй свідомості, і я саме почав дошукуватися шляхів до неї.

## РОЗДІЛ VII

Однак я мав труднощі. Я знав, що в мені криється ціла Голконда[10] споминів про інше життя, але здобувся лише на те, щоб як божевільний гасати по них. Запас споминів був великий, але я перед ними був безвладний.

Я згадав хворобу Стейнтон Мозеса — священика, що втілював у собі, кожного у свій час, святого Іполіта, Плотіпа, Атенодора та Еразмоврго приятеля Гроцина[11]. А тоді, взявши на увагу досліді полковника де Рошаса[12], колись такі захопливі для мене, я переконався, що Стейнтон Мозес і справді був усіма тими особами, які потім прокидалися в ньому. Тобто, всі вони були ним, були ланками нескінченного ланцюга вмирання й відродження.

Досліді полковника де Рошаса тепер особливо мене зацікавили. Він брав людей, піддатних на гіпноз, і доводив, що можна дістатися в глибокого часу, до предків цих людей. Він описав свої досліді з Жозефіною, вісімнадцятирічною дівчиною родом з Вуарона, в департаменті Ізер. Загіпнотизувавши дівчину, полковник де Рошас змусив її пережити життя у зворотному порядку — дівочтво, дитинство, період, коли вона була немовлям, коли вона була ще в матириному череві, тишу й темінь того часу, коли вона, Жозефіна, ще не народилась, потім коли вона жила в особі недовірливого, лайливого й злого дідугапа на ім'я Жан-Клод Бурдон. Свого часу той служив у сьомому артилерійському полку в Безансоні і помер у сімдесят років після тривалої хвороби. Далі полковник де Рошас загіпнотизував тінь Жан-Клода Бурдона й послав і його мандрувати у зворотному напрямку життя: через його дитинство й народження, через час темряви перед народженням, аж поки він знову побачив життя й світло в особі злющої старої Філомени Картерон.

Але хоч скільки я гіпнотизував себе блискучою соломинкою, мені не пощастило відтворити себе в певній послідовності своїх попередніх життів. Ці невдачі переконали мене в тому, що тільки смерть допоможе мені послідовно відтворити своє "я" в колишніх образах.

Проте життя в мені било потужною хвилею. Я, Дерел Стендінг, так уперто не хотів умирати, що не дозволяв начальникові Есертену й капітанові Джемі вбити себе. Жадоба до життя, мабуть, і спричинила те, що я ще й досі тут, — сплю собі, їм, думаю, бачу сни, пишу про свої колишні "я" і чекаю неминучого мотуза, що завершить один короткий відтинок часу в безкрайому ланцюгові моїх снувань.

Одначе можна вмирати, лишаючись живим. Цієї штуки, як ви дізнаєтесь потім, навчив мене Ед Морел. І все це через начальника Есертена та капітана Джемі. На них знову напав сліпий жах, що десь лежить захований динаміт. Вони прийшли до моєї темної камери й навіпростець заявили, що замордують мене в пекельній сорочці, коли я не признаюсь, куди його заховав. Вони запевнили, що це буде зроблено законно й не позначиться на їхній кар'єрі. У в'язничному архіві запишуть, ніби я вмер своєю смертю.

О любі громадяни, ошатно й тепло вдягнені! Повірте мені, що й тепер у в'язницях убивають людей так само, як завжди вбивали, відколи збудовано першу в'язницю.

Я добре знав, які муки й жах чекають на мене в пекельній сорочці. Я бачив людей, зломлених нею духовно, і людей, що після неї стали каліками. Дужі люди, такі здорові, що їхній організм успішно боровся з тюремними хворобами, посидівши трохи в пекельній сорочці, втрачали відорність і за яких півроку помирали від сухот. Зизоокий Вілсон, що мав слабке серце, помер у пекельній сорочці першої ж таки години, а в'язничний лікар, що дивився на нього, недовіжливо всміхався. Я знаю також одного в'язня, що, пробувши в пекельній сорочці півгодини, признався в усьому, ще й наговорив на себе, аби тільки визволитися з неї, а потім довгі роки покутував незаслужену кару.

Сам я також добре її спізнав. Тіло моє списане тисячами рубців, з ними я стану на поміст, та хоч би я прожив це й сотню років, ці рубці не позаростали б, з ними я ліг би в домовину.

Може, ви, любі громадяни, які наймаєте катів і платите їм, щоб вони зашнуровували у пекельну сорочку людей, може, ви й самі гаразд не знаєте, що воно таке. Тоді дозвольте мені пояснити, і тоді ви легше зрозумієте, як я досягнув того, що вмирав, лишаючись живим, ставав ненадовго володарем часу й простору, визволявся зі стін в'язниці і блукав між зорями.

Чи ви коли бачили брезентове або гумове накриття з прикріпленими на кінцях мідяними кільцями? Отож уявіть собі таке накриття десь у чотири з половиною фути завдовжки, з великими важкими мідяними кільцями вздовж обох боків. Воно вузьке, не відповідає об'ємові тіла, що має в ньому лежати, та й не однакової ширини: в плечах і на клубках ширше, ніж у стані.

Таку сорочку розстеляють на підлозі, і тому, кого хочуть покарати або витягти з нього визнання, наказують лягати на неї долілиць. Хто опинається, то його ще й налупцюють. Звичайно кінчається тим, що в'язень лягає, як того вимагають кати, тобто, як вимагаєте ви, любі громадяни, бо це ж ви годуєте катів і платите їм за їхню роботу.

В'язень лягає долілиць. На спині йому стягають краї сорочки і, засиливши мотузок у мідяні кільця, зашнуровують так, як ви шнуруете черевики, тільки, звісно, ніхто так міцно не стягує собі ноги. На в'язничному жаргоні це зветься "сповиванням". Часом, коли наглядачі лихі або мають особливий наказ, вони ще натискають коліном на спину, щоб дужче стягти мотуз.

Чи вам коли траплялося занадто тісно зашнурувати черевики? За яких-небудь півгодини у підбитті починається страшний біль, пам'ятаєте, як уже за кілька хвилин ви не можете ні кроку ступити, доводиться розпускати шнурівку й послаблювати натиск. Гаразд, тепер спробуйте уявити собі, що вас усього так зашнуровано, тільки набагато тісніше; що стиснули вам не саму ступню, а увесь тулуб, стиснули так, що здасться, ніби серце, легені й усі інші важливі органи ось-ось луснуть.

Я пам'ятаю, коли мене вперше так сповили в карцері. Я тоді лише починав ставати "невиправним" одразу ж після того, як прибув у в'язницю. На верстаті в джутовій майстерні я виробляв свою щоденну норму — сто ярдів тканина — і кінчав роботу на дві години раніше, ніж треба було. І якістю своєю моя тканина була краща, ніж того вимагали. Проте, як зазначено у в'язничних книгах, мене покарали пекельною сорочкою за те, що на тканині були "вузлики" й "дірки", одне слово, за

браковану роботу. Сміх, та й годі. Насправді мій злочин полягав у тому, що я, новак, хоч і фахівець у вдосконаленні праці та зменшенні марної витрати сил, дозволив собі дати деякі доради головному ткачеві і пояснити цьому дурневі дещо таке, чого він не розумів у своїм ділі. Він при капітанові Джемі викликав мене до столу й показав мою роботу — страшну тканину, зовсім не ту, що я зробив. Він потім ще двічі викликав мене. Третій виклик, згідно з правилами майстерні, означав кару. І я перебув добу в пекельній сорочці.

Мене повели в карцер і наказали лягти долілиць ца брезент, розстелений на підлозі. Я відмовився. Наглядач Морісон почав душити мене за горло, а Мобіес, в'язничий староста, тим часом гамселив кулаком. Я врешті діг, як мені наказано. Своїм непослухом я роздрочив їх, і вони вже таки добре сповили мене, а тоді перекинули на спину, мов колоду.

Спочатку нічого страшного не було. Коли наглядачі грюкнули дверима й засунули їх за собою, лишивши мене в цілковитій темряві, була одинадцята година ранку. Кілька хвилин мені було тільки незручно — надміру-бо вони мене стиснули, та я сподівався, що воно минеться, коли я звикну лежати. Але дарма! Серце мені почало скажено стукотіти, а легеням ніби не ставало повітря. Відчуття, що я задихаюся, вселяло в мене божевільний жах, а кожен удар серця загрожував розірвати легені, що й так мало не лопали.

Після кількох, як мені здавалося, годин — тепер, забувши великого досвіду з пекельною сорочкою, я певен, що минуло хіба з півгодини, — я, божеволіючи від думки, що вмираю, вже кричав, вив, ревів. Найдужче боліло мені серце, то був гострий біль, як при плевриті, тільки що пронизував він серце.

Вмирати не важко, але вмирати повільно і в такий спосіб — жахливо. Мене поймав страх, мов дикого звіра у пастці, я вив і ревів, аж доки зрозумів, що від таких вокальних вправ моє серце ще дужче болить, а легеням і зовсім не стає повітря.

Я замовк і пролежав тихо, як мені здалося, цілу вічність, хоч тепер я знаю, що не більше як чверть години. Мені не давало дихати, у голові паморочилося, серце так колотилось, ніби ось-ось мало прорвати брезент, що сповивав мене. Я знову втратив самовладання й почав розпачливо волати допомоги.

І раптом із сусідньої камери почувся голос.

— Замовч! — кричав хтось, хоч до мене той крик ледве долинав. — Замовч, ти вже надокучив мені!

— Я вмираю! — лементував я далі.

— Стукнись лобом і забудь про все, — почувлась відповідь.

— Таж я вмираю! — торочив я своїй.

— То чого кричати? Помреш — і звільнишся від усього. Скигли собі потихеньку, коли вже маєш таку охоту, тільки не галасуй. Я так гарно спав, а ти мене збудив.

Мене настільки обурила ця бездушна байдужість, що я знову опанував себе і лиш тихенько стогнав... Так минуло без міри багато часу — хвилин, мабуть, з десять. Тіло мені почало терпнути, наче його кололи незліченні голки. Поки я це відчував, то ще якимось тримався, та коли голки перестали колоти, а тіло німіло щораз дужче, мене знову поймав жах.

— Спробуй тут заснути! — скаржився мій сусід. — Ти гадаєш, мені легше? Моя сорочка так само стиснена, як і твоя, і я хочу заснути, щоб не чути болю.

— Скільки ви тут? — запитав я, певний, що він новак проти мене, бо я страждав уже цілі століття.

— Третій день, — відповів сусід.

— Я питаю про пекельну сорочку.

— Третій день, брате.

— Боже мій! — вжахнувся я.

— Авжеж, брате, п'ятдесят годин зашнурований, а ти чув, щоб я хоч раз застогнав? Вони натискали мені ногами на спину, щоб тугіше зашнурувати. Мене міцно сповили, можеш повірити. Ти тут не сам. Ти ще й години не пробув.

— Я вже давно лежу, багато годин.

— Тобі просто так здається, а насправді ні. Не минуло ще й години. Я чув, як тебе шнурували.

Це було щось незбагненне. Менш як за годину я вмирав тисячу разів. А мого сусіда, спокійного, урівноваженого, з тихим голосом, доброзичливого, дарма що його перші слова до мене були трохи гострі, зашнуровано вже цілих п'ятдесят годин!

— Скільки вони вас так триматимуть? — спитав я.

— Хтозна. Капітан Джеймі сердитий на мене і не випустить з сорочки, аж поки я мало не гигну. Я хочу дати тобі, брате, пораду. Заплющ очі й не думай про біль. Крик і виття не допоможуть. Єдиний спосіб — це забути. Спробуй пригадати кожну знайому дівчину. От і мине кілька годин.

Може, ти відчуєш, що паморочиться в голові. Нехай! Без зайвого клопоту опливе ще часина. А коли надокучить згадувати дівчат, то згадуй хлопців, що чимось тобі допекли, думай про те, як би ти

помстився їм, коли б нагода, думай, що вже збираєшся мститись, бо нагода трапилась.

Того чоловіка звали Філадельфієць Ред. Він попав до в'язниці за грабіж на вулицях Аламеди, а що його вже раніше не раз суджено, то тепер йому дали п'ятдесят років. На той час, коли ми познайомились, він уже відбув дванадцять років, а відтоді минуло ще сам років. Він був серед тих сорока довічно ув'язнених, що їх обдурив і виказав Сесіль Вінвуд. За це його позбавлено прав на скорочення терміну. Він тепер уже людина середнього віку і досі сидить у Сан-Квентіні. Коли його випустять, він буде старезний дідуган — звісно, якщо доживе.

Я перебув своїх двадцять чотири години і став іншим, не таким, як раніше. Я змінився не фізично, хоч уранці, коли вони мене розшнурували, був напів спаралізований і геть очманілий, аж їм довелося штовхати мене під ребра, щоб я звівся на ноги. Але я змінився духовно й морально. Важка фізична мука, якої мені завдали, принижувала мене й ображала моє почуття справедливості. Такою дисципліною не можна приборкати людину. Ця перша кара сповнила мене гіркоти і палкої ненависті, що дедалі більше зростала. Боже мій, аж страшно згадати, що зі мною робили!.. Двадцять чотири години в пекельній сорочці! Того ранку, коли вони стусанами примусили мене звестись на ноги, я й гадки не мав, що настане час, коли такі двадцять чотири години здаватимуться дурницею, що згодом, коли мене будуть розв'язувати, я всміхатимусь, пролежавши сто годин у пекельній сорочці; що навіть після двохсот сорока годин та сама усмішка буде в мене на устах.

Так, двісті сорок годин. Любі мої громадяни, ошатно й тепло вдягнені, чи розумієте ви, що це означає? Це означає цілих десять днів і десять ночей у пекельній сорочці. Безперечно, такого не може діятися ніде в християнському світі, та ще й через дев'ятнадцять сторіч після народження Христа. Я не прошу вас вірити мені. Я й сам не вірю, що таке можливе. Я тільки знаю, що таке робили зі мною в Сан-Квентіні і що я виживав, та ще й сміявся з них, і щоб спекатися мене, їм доведеться повісити моє тіло зате, що я розбив носа наглядачеві.

Я пишу ці рядки сьогодні, 1913 року по Христі, і тепер, 1913 року, люди мучаться в пекельних сорочках у карцерах Сан-Квентіну.

Доки живий буду, а також у своїх майбутніх життях я не забуду свого прощання з Філадельфійцем Редом. До того ранку він уже пролежав зашнурований сімдесят чотири години.

— Чую, брате, що ти живий і здоровий? — гукнув він, коли я, хитаючись, вийшов з камери в коридор.

— Замовч ти, Реде! — гримів наглядач.

— Аякже, — відповів той.

— Стривай-но, я тобі покажу! — погрозився наглядач.

— Та невже? — запитав Ред лагідно, а додав уже сердито: — Що ти там покажеш, старе одоробало! Ти навіть до шматка хліба не добрався б, а не те, що до такої посади, як оце тепер маєш, коли б тебе брат за вуха не витяг. Але ми добре всі знаємо, з яким смердючим місцем твій брат зв'язаний!

Я захоплювався ним! Неприборканий дух того чоловіка не знав страху перед найбрутальнішими мерзотниками.

— Ну, прощай, брате, — знову звернувся до мене Філадельфією Ред. — Прощай! Поводься добре і люби начальника в'язниці. Коли побачиш їх, скажи, що бачив мене, але не чув, аби я скиглив.

Наглядач аж посинів з люті і відплатив мені стусанами за Редів жарт.

## РОЗДІЛ VIII

Начальник в'язниці Есертен і капітан Джемі не давали мені спокою в самотинній камері номер один. Якимось начальником Есертен сказав мені:

— Слухай, Стендінгу, признавайся, де динаміт, а то я закатую тебе у пекельній сорочці. Бували витриваліші за тебе, і я давав їм раду. Вибирай — динаміт або тобі капець?

— Виходить — капець, бо я нічого не знаю про динаміт.

Така відповідь до нестями роздратувала начальника.

— Лягай! — коротко наказав він.

Я ліг, бо з досвіду знав, що дарма чинити опір трьом чи чотирьом дужим наглядачам. Мене міцно зашнурували на сто годин. Через кожні двадцять чотири години давали ковтнути води. Їсти я не хотів, та мені й не пропонували.

Наприкінці терміну в'язничний лікар Джексон кілька разів приходив перевірити мій стан.

Та відколи мене стали вважати за невинуватого, я так при звичаївся до пекельної сорочки, що саме стискання не завдавало мені особливої шкоди. Звісно, сорочка виснажувала мене, забидала всі сили, але я навчився напружувати м'язи, коли мене шнурували, і зберігав собі трошечки простору. Після перших ста годин я був лише стомлений і знесиленний. Мені дали добу перепочити, а тоді знову скрутили, вже на сто п'ятдесят годин. Тіло мені задубіло так, що я майже весь час його не відчував, а в голові наморочилося. Крім того, я зусиллям волі намагався якнайбільше спати.

Далі начальник в'язниці запровадив зміну в свою програму: мене стали шнурувати й давати спочинок через неоднакові проміжки часу. Я ніколи не знав, коли знов опинюсь у пекельній сорочці. Часом я десять

годин перепочивав, а двадцять лежав стиснутий; іноді спочивав тільки чотири години. Траплялося, що вночі, коли найменше можна було сподіватися, з гуркотом відчинялися двері і наглядачі скручували мене. Одного разу було навіть так: протягом трьох днів і трьох ночей я наперемін вісім годин лежав у пекельній сорочці і вісім перепочивав; та коли вже я почав звикати до цього, мене несподівано зашнурували на цілі дві доби.

І водно те саме запитання: де динаміт? Начальник в'язниці часом аж казився, а часом, як я витримував занадто жорстоке стискання, мало не благав мене признатись, обіцяв три місяці цілковитого спокою в лікарні й добру їжу, а опісля староство у в'язничній бібліотеці.

Лікар Джексон, мізерна, нікчемна істота з поверховим знанням медицини, почав ставитися скептично до моєї кари. Він заявив, що пекельна сорочка не зможе мене вбити, хоч скільки я лежатиму в ній. Після такої заяви начальник в'язниці заповзвся довести йому, що таки вб'є мене.

— Ці сухорляві інтелігенти ошукають і самого чорта, — бурчав він. — Вони міцніші за сирицю. А проте ми впораємо його. Чуєш, Стендінгу? Досі ми ще тільки гралися тобою. Але ти хоч і зараз можеш позбутися клопоту — признайся тільки. Я дотримаю свого слова. Я вже сказав: Динаміт або тобі капець. Так воно й буде. Вибирай.

— Невже ви гадаєте, що я задля втіхи мовчу? — промовив я, насилу зводячи дух, бо Мордань Джонс саме натиснув мені ногою на спину, щоб міцніше зашнурувати, а я напружив усі м'язи, щоб вигадати трохи простору. — Мені нема в чому признаватись. Я відрубав би собі праву руку, аби тільки міг привести вас до того динаміту.

— Бачив я таких учених, як ти, — ошкірився начальник. — Що вже западе їм у голову, ніяким богом не викуриш із неї. Норовисті, як ті коні.

Тісніше, Джонсе, хіба так шнурують! Або ти признаєшся, Стендінгу, або я зведу тебе зі світу! Так і знай.

Але я помітив певну рівновагу. Що дужче знесилюєшся, то менше відчуваєш свої страждання. Не так боляче, бо меншає того, що болить. А коли людина вже виснажена, то далі повільніше слабшає. Всім відомо, що надто здорові чоловіки більше страждають від звичайнісінької хвороби, ніж жінки чи каліки. Коли майже всі сили виснажено, то вже й втрачати нічого. Зайвого тіла вже нема, а те, що лишається, стає пружне й міцне. Власне тепер я й був своєрідною пружиною, що міцно опиралася смерті.

Морел і Опенгаймер жаліли мене, вистукували своє співчуття, давали поради. Опенгаймер казав, що сам цього всього зазнав, навіть ще гіршого, а от же й досі живий.

— Тільки не піддавайся їм, — вибив він суглобами пальців. — Пильнуй, щоб тебе не замордували, бо це ж їм на руку ковінька... І не признавайся...

— Мені нема в чому признаватись, — відповів я, стукаючи носом чобота в двері: я лежав у пекельній сорочці і міг перестукуватись тільки ногами. — Я нічогісінько не знаю про той клятий динаміт.

— Добре! — похвалив мене Опенгаймер. — Молодчага він, правда, Еде?

Це ще раз показувало, як мало було в мене шансів переконати начальника Есертена, що я непричетний до тієї справи з динамітом. Його настирливі допити переконали навіть Опенгаймера, котрий так захоплювався моєю непохитною мовчанкою.

На першій порі цього катування я примудрявся надовго засинати і бачив чудові сни. Звісно, вони були яскраві й реальні, як здебільшого й

бувають сни, але мене вражала їхня надзвичайна послідовність і логічність. Часто мені снилося, що я доповідав у колі вчених про якісь не зовсім ще з'ясовані питання, або читав їм свою ретельно опрацьовану статтю про якісь власні дослідження, або викладав свої висновки, зроблені на підставі чужих досліджень і спроб. Коли я прокидався, у мене в вухах ще дзвенів цій голос, а очі бачили надруковані на білому папері речення й цілі абзаци, і я, дивуючись, устигав їх перечитати, поки марево зникало. Мимохідь звертаю вашу увагу на одну цікаву подробицю: я помітив, що свої міркування в цих снах завжди буду на дедукції.

Снилася мені також велика ферма, що на сотні миль простяглася на північ і на південь. Вона лежала десь у місцевості помірного клімату, що флорою та фауною скидалася на Каліфорнію. Не раз і не два, а, мабуть, разів з тисячу я вві сні бував на тій фермі. Цікаво, що це була все та сама місцевість. Жодна істотна риса її ніколи не мінялася, хоч скільки разів вона мені снилась. Завжди з лук, зарослих люцерною, де паслися мої джерсейські корови, я їхав візком вісім годин до села побіля великого пересохлого струмка, і там сідав у потяг вузькоколійки. Кожна межа, що я повз неї проїздив своїм візком, запряженим гірськими кінями, кожне дерево, гора, кожний брід і місток, кожний вивітрений верх, кожна западина в узбіччі гори завжди були ті самі.

На цій цілком реальній фермі, що мені снилась, коли я лежав, зашнурований у пекельну сорочку, лише мінялися деякі дрібниці, залежно від пори року, а також від конкретної праці. На полонинах понад луками, зарослими люцерною, я почав розводити ангорські кози. І щоразу, як мені снилося те місце, я помічав зміну, але тільки таку, яка могла статися за час між двома снами.

О, ті зарослі кущами узбіччя! Мені здається, що я й тепер бачу, як уперше туди пригнали кіз. І добре пам'ятаю всі зміни, що зайшли потім: поступово з'являлися стежки, які вигризали кози у густому чагарнику, почали зникати менші, молодші кущики — їх кози просто поз'їдали; в усіх напрямках поробились галявинки між старими й вищими кущами, що їх кози обскубували, звівшись на задні ноги; потім на галявинках знялася

висока трава. Авжеж, ці сни найдужче чарували мене своєю послідовністю. Пам'ятаю, як настав день, коли прийшли люди з сокирами, позрубували решту кущів і віддали козам обгризати листя, бруньки й кору; а іншого разу, вже взимку, склали те обгрижене пруття в купи і поспалювали. Ще іншого дня я перегнав кози на інші, зарослі непроглядним чагарником кручі, а слідом за ними йшла черода худоби й паслася у високій по коліна соковитій траві, що виросла там, де колись був чагарник. Потім череду погнали далі, і прийшли мої люди, переорали плугами ті узбіччя, вивертаючи дерник і готуючи ріллю під майбутню сівбу.

А скільки разів мені снилося, як я виходив з потяга вузькоколійки на станції в маленькому селі побіля висохлого струмка, сідав на візок, запряжений гірськими кіньми, і довгі години їхав знайомою дорогою, повз люцернові луки, повз вищі узбіччя, де в мене росли тепер ячмінь і конюшина. Я дивився, як мої робітники жали, косили, а далі, видираючись щораз вище, кози обгризали чагарник і звільняли нові місця, щоб їх можна було орати.

Та це були тільки сни, химерні видива, створені дедуктивною, підсвідомою роботою мозку. Як ви побачите, вони були зовсім не подібні до того, що я перечував, коли виходив за ворота смерті і знову жив життям якоїсь іншої особи, що колись була мною.

Коли я, не спавши, довгі години лежав у пекельній сорочці, то увесь час ловив себе на тому, що думаю про Сесіля Вінвуда, про того поета-фальшивника, що безпричинно заподіяв мені всю цю муку, а сам опинився на волі. Ні, я не відчував до нього ненависті. Надміру м'яке це слово! Нема в мові такого слова, що докладно могло б відбити мої почуття! Одне тільки можу сказати: мене гризло таке бажання помсти, що годі його й висловити. Немає такої мови, якою можна було б описати те, що пекло мою душу. Цілими годинами я вигадував йому най-жахливіші, найпекельніші муки. Наприклад, я карав його стародавніми тортурами, коли до людини прив'язували залізний казанок, а туди впускали щура. Вийти на волю щур міг тільки через тіло людини, якщо він його

перегризе. Я був у захваті від своєї вигадки, аж доки зміркував, що смерть прийде занадто швидко. Інший спосіб, мавританський, був би кращий, але ні, не варто далі на цьому спинятись. Одне слово, годинами не спавши і божеволівши з муки, я все марив про помсту над Сесілем Вінвудом.

## РОЗДІЛ IX

Довгі, болісні години, коли я не спав, навчили мене одної дуже важливої штуки, а саме — підкоряти своє тіло розумові. Я звик страждати пасивно, як, безперечно, звикли всі, хто пройшов вищу науку покари пекельною сорочкою. Нелегко було створити мозкові такий блаженний спокій, щоб забути про нерви, хоч вони тремтіли, скаржилися й страждали нестерпними муками.

Саме тому, що я навчився підкоряти тіло своїй волі, мені вже неважко було скористатися з секрету, якого навчив мене Ед Морел.

— Що, скоро каюк? — запитав він одної ночі.

Я пробув сто годин у пекельній сорочці і був страшенно знесилений. Такий, що не відчував власного тіла, хоч його вкривали суцільні рубці й болячки.

— Схоже на те, — простував я відповідь. — Мене доконають, якщо й далі так катуватимуть.

— Не піддавайся їм, — сказав він. — Є один спосіб. Я навчився його тут, у карцері, коли мені й Месі добре діставалось. Я вичухався, а він урізав дуба. Коли б я не добрав цього способу, то й мені прийшов би кінець. Але треба дуже знесилитись, щоб ужити його. Якщо спробувати, поки ще трохи є сили, нічого не вийде, і край! Тоді вже ніколи не вийде. Я зробив помилку, що сказав про цю штуку Джейкові, як у того ще було трохи сили. Звісно, в нього нічого не вийшло. А потім, коли йому й справді

припекло, було вже запізно, — перша невдача все звела нанівець. Він тепер навіть не вірить. Певен, що я його дурю. Адже ж так, Джейку?

З тринадцятої камери відразу вистукано відповідь:

— Не слухай його, Дереле. Це чарівна казка.

— А все ж розкажи, — простукав я Едові Морелу.

— Тому я й чекав, поки ти геть виснажишся, — повів він далі.— Тепер цього тобі конче потрібно, і я навчу тебе. Саме впору. Як у тебе стане сили волі, то вийде. Я по собі знаю, бо мені пощастило це тричі.

— Але що ж воно таке? — нетерпляче запитав я.

— Вся штука в тому, щоб умерти в пекельній сорочці, змусити себе вмерти. Поки що ти мене ще не розумієш, але почекай. Ти знаєш, у пекельній сорочці тіло закликає, руки й ноги ніби засинають. Цьому не можна зарадити, але з цього можна скористатися. Не чекай, поки руки й ноги затерпнуть, а лягай якнайвигідніше на спину і починай застосовувати всю силу своєї волі. Тобі треба Думати лиш про одне, ти мусиш вірити в те, що думаєш. Коли не зможеш — нічого не вийде. Ти мусиш уперто думати й вірити, що ти — це не ти, а твоє тіло зовсім інше. Ти сам собою, а твоє тіло — непотрібна оболонка.

Ти сам собі господар. Тобі не треба жодного тіла. Вір у цю думку й доводь її силою волі: примушуй своє тіло завмерти.

Починати треба з пальців на ногах. Одного за одним ти примушуєш їх завмирати. Ти їм наказуєш. Коли ти захочеш і повіриш, пальці почнуть завмирати. Найважче почати. Як залякне перший палець, далі вже легко. Ти вже не силуєш себе вірити. Ти вже впевнений. Тоді папрудж усю волю, щоб завмерло все тіло. Я знаю, що кажу, Дереле, бо тричі сам завмирав.

Коли ти вже почнеш завмирати, далі все буде гаразд. І найкумедніше, що ти при цьому присутній. Ось пальці тобі на ногах завмерли, проте сам живісінький. Ноги помалу мертвіють, до колін, тоді до стегон, а ти не змінюєшся. То тільки твоє тіло перестає жити, а ти лишаєшся таким, як був досі.

— А що далі? — допитувався я.

— Коли твоє тіло отак завмре, тоді ти просто залиш його, вийди з нього. А покинувши його, ти покинеш і камеру. Нехай кам'яні стіни та залізні двері держать твоє тіло, але духа вони не можуть задержати. Ти сам переконаєшся. Твій дух буде окремо від тіла. Ти зможеш подивитися на нього збоку. Я знаю, що кажу, бо тричі виходив із свого тіла. І дивився на нього збоку.

— Ха-ха-ха! — вистукав Опенгаймер із своєї тринадцятої камери.

— Ось бачиш. Біда в тому, що Джейк не вірить. Вігі тоді ще мав трохи сили, і йому не пощастило. Тепер він думає, що я жартую.

— Коли хтось помирає, то він уже мертвий, та й квит, — заперечив Опенгаймер.

— Кажу ж тобі, що я завмирав тричі,— відповів Морел.

— І ожив, щоб оце нам розповісти все, — поглузував Опенгаймер.

— Тільки не забувай ось чого, Дереле, — вистукував далі Морел. — Це річ небезпечна. Таке почуття, ніби граєшся з вогнем. Важко пояснити, але мені тоді здавалося, що я буду далеко, і коли наглядачі прийдуть розшнуровувати моє тіло з сорочки, то я не зможу вернутися до нього назад. І тоді вму насправді. А мені не хотілося вмирати, я не хотів, щоб капітан Джемі та й усі вони раділи. Зате, Дереле, коли ти зумієш зробити все як слід, то будеш сміятися з начальника. Коли твоє тіло завмре, то

вже однаково, хоч би вони й цілий місяць держали його в сорочці. Ні ти, ні твоє тіло не відчуватимуть болю. Буває ж таке, що людина засинає на цілий рік! Щось подібне станеться з твоїм тілом. Воно лежатиме собі в пекельній сорочці й чекатиме, коли ти до нього повернешся. Спробуй, я даю тобі добру пораду.

— А якщо він не повернеться? — спитав Опенгаймер.

— Тоді, Джейку, з нього можна буде сміятися. І з нас, мабуть, також, що чіпляємось за це мізерне життя, якою так легко спекатись.

На цьому розмова закінчилася. Мордань Джонс, котрий був трохи заснув крадькома, прокинувся й погрозив, що вранці подасть рапорт на Морела й Опенгаймера, а це означало — пекельну сорочку. Мені він не загрожував, бо знав, що вона мене й так не мине.

Забувши про біль, я лежав серед тиші й мовчання і думав про Морелову пораду. Я вже згадував, що, вдаючись до самогіпнозу, я пробував проникнути в свої колишні життя. І переконався, що в них можна проникнути, хоч бачене не мало послідовності.

Але Морелів спосіб вочевидь був протилежний моєму самогіпнозові, тим-то я дуже ним зацікавився. Гіпнотизуючи себе, я найперше втрачав свідомість. А за Морелевим способом свідомість залишалась аж до кінця, і коли тіло завмирало, вона підносилася на такі високі щаблі, що покидала його, покидала Сан-Квентін і линула в далечінь, хоч не переставала бути свідомістю.

"Так чи ні, а варто спробувати", — вирішив я. Всупереч властивому вченим скептицизмові, я повірив. Я не мав сумніву, що зумію зробити те, що тричі зробив Морел. Може, ця віра так легко опанувала мене тому, що я до краю виснажився. А може, мені просто забракло сили на скептицизм. Ед Морел уже висловив таку думку. Він дійшов до неї чисто емпірично, і, як ви далі побачите, я довів її також емпірично.

## РОЗДІЛ X

Однаке найбільше заважило те, що другого ранку Начальник Есертен прийшов до моєї камери з наміром доконати мене. Із ним були капітан Джемі, Мордань Джонс і Ел Гачінс. Цього Гачінса засудили на сорок років, але він сподівався, що його помилують. Останні чотири роки Гачінс був у в'язниці за головного старосту. Можете уявити, яку силу давало йому це становище, коли я скажу вам, що самі лише його хабарі становили три тисячі доларів на рік. Заощадивши десять-дванадцять тисяч і сподіваючись помилування, він був, звісно, сліпим знаряддям у руках начальника в'язниці.

Я сказав, що начальник прийшов з наміром доконати мене. Це видно було з його обличчя, і це підтвердили його вчинки.

— Огляньте його, — наказав він лікареві Джексону.

І той покидьок здер з мене сорочку, що зашкарубла від бруду, — я не мав змоги змінити її, відколи сидів у самотинній камері,— і оголив моє змучене тіло. Шкіра, наче темно-жовтий пергамент, зморщилась на ребрах і взялася гнійними ранами від пекельної сорочки. Огляд був безсоромно поверховий.

— Видержить? — запитав начальник.

— Авжеж, — відповів Джексон.

— Як серце?

— Чудове.

— То ви вважаєте, що він витримав десять день?

— Будьте певні.

— Не вірю! — люто гримнув начальник. — Проте спробуємо. Лягай, Стендінгу.

Я слухняно ліг долілиць на розстеленій пекельній сорочці. Начальник на мить ніби завагався.

— Повернись! — наказав він.

Я спробував повернутись, але був такий кволий, що тільки безпорадно заборсався долі.

— Удає,— зауважив Джексон.

— Ну гаразд, перестане вдавати, коли я його доконаю, — сказав начальник. — Поможіть йому. Мені ніколи з ним воловодитись.

Мене перевернули на спину, і я глянув начальникові в обличчя.

— Стендінгу, — озвався він повагом. — Більше я не буду з тобою панькатись, я втомився, мені надокучила твоя впертість. Терпець мені урвався. Лікар Джексон каже, що ти ще можеш і десять день витримати в цій сорочці. Уяви, що з тобою буде. Я хочу дати тобі останню нагоду. Признайся, де динаміт. Тієї миті, як він буде у мене в руках, я заберу тебе звідси. Ти скупаєшся, поголишся і вдягнеш усе чисте. Я на півроку залишу тебе спочивати й оклигувати в шпиталі, а тоді призначу бібліотечним старостою. Це найбільше, що я можу для тебе зробити. До того ж ні на кого не доносиш. Ти єдиний у цілому Сан-Квентині знаєш, де динаміт. Ти нікого не скривдиш, коли признаєшся, а тобі буде тільки добре. А якщо ні...— Він замовк і недвозначно знизав плечима. — Якщо ні, то тебе зашнурують зараз у пекельну сорочку на десять день.

Мене поймав жах. Я був певен, так само як і начальник, що для такого кволого, як я, це означає смерть, але я згадав Морелову пораду. Тепер, як ніколи, вона була мені потрібна, і, як ніколи, я повинен твердо вірити в неї. Я усміхнувся в лице Есертенові і вклав свою віру і в усмішку, і в ті слова, що йому сказав.

— Бачите, начальнику, що я всміхаюся? — запитав я. — Якщо через десять днів, коли ви будете розв'язувати мене, я так само всміхатимусь до вас, то чи дасте ви тютюну й паперу Морелові й Опенгаймерові?

— Ну, хіба не божевільні люди ці вчені? — пирхнув капітан Джемі.

Начальник в'язниці був запальної вдачі і сприйняв мої слова за образливі кпини.

— За це тебе тільки тісніше сповиють, — сказав він.

— Пропоную вам закластися, начальнику, — спокійно провадив я далі.— Сповивайте мене якнайтісніше, — але справді, коли через десять днів я посміхнуся вам, то дасте тютюну Морелові й Опенгаймерові?

— Ти щось дуже впевнений у собі.

— Впевнений, тому й пропоную закластися.

— Може, ти став набожним? — поглузував він.

— Ні,— відказав я, — просто в мені більше життя, ніж ви можете забрати. Зашнуруйте мене в пекельну сорочку хоч на сто днів, коли хочете, а опісля я все-таки посміхнуся вам.

— Я гадаю, що для тебе, Стендінгу, й десять день забагато.

— Гадаєте? Ви певні? Коли певні, то ви ж нічого не втратите, вам не доведеться видавати десять центів на дві пачки тютюну. Чого ж ви тоді боїтесь?

Я б оце зараз розтовк тобі пику й за два центи! — оскаженівши, закричав він.

— Я не дозволю собі стати вам на перешкоді,— я був гречний до нахабства. — Бийте, скільки влізе, а в мене, проте, лишиться доволі місця на обличчі для усмішки. А поки ще ви вагаєтесь, чи бити, чи ні, то краще закладімся.

Треба остаточно знесилитись і втратити всяку надію на щось, аби в самотинній камері так дражнити начальника в'язниці. Або ще й непохитно вірити в диво. Тепер я знаю, що вірив, і тому так чинив. Вірив у те, що сказав Морел. Вірив, що навіть сто днів у пекельній сорочці не докопають мене.

Капітан Джемі, мабуть, відчув, що я непохитно у віщось вірю, бо він сказав начальникові:

— Я згадую випадок з одним шведом, що збожеволів років двадцять тому. Вас ще тут не було. Він убив когось, посварившись за двадцять п'ять центів, і його засудили на довічно. Він був кухар. Дуже побожний. Якось він заявив, що по нього спустилася з неба золота колісниця, сів на розжарену до червоного плиту і почав смажитися, виспівуючи гімни та святі псалми. Його — звідти стягли, проте він прогорів аж до кісток і за два дні задер копита у шпиталі. До самого кінця він запевняв, що не чув жару, — і не застогнав ані разу.

— Ну, Стендінг у нас застогне, — буркнув начальник.

— Коли ви такі певні, то чому ж не пристаєте на мою пропозицію? — і далі дражнив я начальника.

Він так розсердився, що я б, мабуть, зареготав, якби не був у такому розпачливому стані.

Лице йому скривилося. Він стиснув кулаки, і я подумав навіть, що він накинеться й почне мене бити. Але, напружившись, він опанував себе.

— Добре, Стендінгу, — гаркнув він. — Я згоден. Але тобі доведеться добре впріти, щоб через десять день знов посміхнутися. Перекиньте його, хлопці, і затягніть так, щоб аж ребра хруснули. Покажи, Гачінсе, як ти вмієш шнурувати.

Мене перевернули й затягнули так, як ніколи. Староста таки показав свою вправність. Я силкувався якомога вигадати для себе хоч трохи простору. Звісно, мало, бо я дуже схуд, а м'язи стали такі тонкі, як мотузочки. Я вже не мав ні тіла, ні сили, і коли затаював трошечки простору, то, їй-богу, тільки тим, що розтягав суглоби між кістками. Але тепер Гачінс не дав і цього зробити. Раніше, ще тоді, як не був старостою, він добре вивчив усякі такі штуки, бо й сам не раз лежав у пекельній сорочці.

Гачінс, бачите, вдачею був підлий пес. Колись, може, він був людиною, та суспільне колесо його зломило. Він зібрав собі десять чи дванадцять тисяч і сподівався вийти на волю, якщо ревно виконуватиме накази. Згодом я дівався, що одна дівчина вірно чекала на нього. Жінка часто буває тим чинником, що дає змогу зрозуміти поведінку чоловіка.

Якщо хтось будь-коли робив убивство, обміркувавши і розваживши його наперед, то це якраз Ел Гачінс того ранку, з наказу начальника в'язниці, в самотинній камері номер один. Він позбавив мене навіть тої дещиці простору, яку мені іноді щастило затаїти; і коли моє тіло стало безвладне й безборонне, він щосили натиснув ногою на спину і так стягнув мене, як ніхто досі. Тендітна оболонка, і якій містилися мої життєві органи, була так немилосердно стиснута, що я зразу відчув над собою подих смерті. Але в мені збереглося чудо моєї віри: я був певен, що

не вмиру. Я знав, кажу, знав добре, що не вмиру. Голова мені паморочилася, серце калатало так, що його удари віддавались від нігтів на ногах аж до кінчиків чуба на голові.

— Либонь, тіснувато, — неохоче визнав капітан Джемі.

— Дурниці,— заперечив лікар Джексон. — Я вас запевняю, що йому нічого не станеться. Він з криці. Правду кажучи, йому давно б слід гинути.

Начальник Есертен заледве спромігся просунути пальця між шнурками та моїм тілом. Проте йому цього було мало: він наступив на мене ногою і, спираючись на неї юією вагою свого тіла, потягнув за мотуз. Але не зміг ніскільки витягти.

— Скидаю перед тобою шапку, Гачінсе, — сказав він, — Ти своє діло знаєш. Перекиньте його тепер, нехай я погляну.

Вони перекинули мене на спину. Я подивився на них витріщеними очима. Я певен був, що якби мене так стягнули вперше, то я неодмінно помер би вже за десять хвилин. А тепер я був дуже вправний. Мав за собою тисячі годин у сорочці, а крім того, вірив у те, що сказав мені Морел.

Ну, смійся! Смійся, хай тобі чорт! — гаркнув начальник в'язниці.— Де ж та твоя усмішка, що ти нахвалявся?

Моїм легеням не ставало повітря, і я задихався, серце моє мало не лопало, голова паморочилась, проте в мене встачило сили всміхнутися начальникові в обличчя.

## РОЗДІЛ XI

Грюкнули двері і відрізали мене від усього, лишивши тільки трошечки світла. Я лежав сам на спині. Усякими засобами, яких я добирав, коли мене зашнуровували в пекельну сорочку, я дюйм за дюймом пересувувався по підлозі так, що носом чобота на правій нозі міг торкатися дверей. Це була велика втіха. Я вже не відчував себе таким без краю самотнім. Як буде треба, я зможу перестукуватися з Морелом.

Але начальник Есертен, мабуть, дав наглядачам суворий наказ, бо коли я врешті спромігся вистукати Морелові, що намірюся зробити його спробу, вони перешкодили йому відповісти. Мене наглядачі тільки лаяли, бо я був уже зв'язаний на десять днів і ніякою більшою карою вони не могли мені погрозити.

Пригадую, що тоді я звернув увагу на надзвичайну ясність свого розуму. Тіло страждало, як і завжди, від нестерпної муки, але розум ставився до неї пасивно, і на страждання я звертав не більше уваги, як на підлогу піді мною або на стіни навколо мене. Ніколи ще людина не була у відповіднішому для Морелової спроби душевному й розумовому стані. Звісно, найбільше до цього спричинялась моя виснаженість, але було й ще щось. Я давно вже привчив себе забувати про біль, позбувся і страху, й сумнівів. Усю силу своєї душі я вклав у віру, що воля панує над тілом. Мій пасивний стан скидався скорше на сон і водночас був близький до найвищого ступеня екзальтації.

Я взявся зосереджувати свою волю. Тіло моє вже почало німіти й терпнути від затриманого кровообігу. Всю увагу я скерував на мізинець правої ноги і, напружуючи волю, наказував йому перестати жити в моїй свідомості, померти для мене, тому що мені, його господареві, він не потрібний. Я страх як натужувався; Морел попередив, що так повинно бути. Але я нітрохи не сумнівався. Я знав, що палець замре, і відчув, як він завмер. Силою своєї волі я вилучав з життя суглоб за суглобом.

Далі пішло легше, тільки, на жаль, повільно. Суглоб за суглобом завмирали пальці на ногах; потім поступово завмерли ступні, тоді коліна.

Я був такий збуджений, що не радів навіть своєму успіхові. Я знав тільки одне, що примушую власне тіло вмирати, і весь віддався цій меті, не думаючи ні про що. Я виконував своє завдання, мов той муляр, що кладе цеглину до цеглини, і дивився на цю працю, як на щось звичайне, — як муляр на свою роботу.

За годину тіло моє було мертве по стегна, а тоді завмирання посунулося далі вгору.

І лише коли воно дійшло до рівня серця, вперше моя — свідомість потьмарилась. Злякавшись, щоб не втратити її зовсім, я спинив смерть на цьому місці і всю увагу зосередив на руках. У голові мені знову прояснилося, і я швидко змертвив руки й плечі.

Тепер моє тіло було вже все мертве, окрім голови й невеличкої місцини в грудях. Удари стисненого серця не віддавалися більше в мозкові. Воно билось рівно, хоч і слабенько. Якби я такої хвилини міг радіти, то зрадив би, що нічогісінько не відчуваю.

Відтоді, однак, мої переживання різняться від Морелових. Машинально напружуючи волю, я почав упадати в дрімоту, як це завжди буває на межі між сном та дійсністю. Мені почало здаватися, ніби мій мозок дивовижно збільшується, але тільки мозок, а не череп. Часом миготіли якісь іскри, спалахували виблиски світла, ніби навіть я, володар свого тіла, на мить переставав існувати, але відразу по тому я знову ставав самим собою, все ще зв'язаний тілесною оболонкою, яку змушував помирати.

Найбільше бентежило мене збільшення мозку. Я відчував, що він, як і перше, обмежений черепом, а проте здавалося, наче його об'єм уже вийшов за межі черепа й поширюється далі. Разом з тим у мене було ще одне найдивніше відчуття, якого я ніколи досі не мав. Час і простір у моєму сприйнятті страшенно розтягалися. Навіть не розплющуючи очей, я знав, що стіни моєї малесенької камери розступились і вона стала

подібна до величезної аудиторії. Поки я розмірковував над цим явищем, стіни розступалися щораз ширше. На хвилину у голові мені майнула химерна думка: коли так розсунеться уся Сан-Квентінська в'язниця, то незабаром її надвірні стіни з одного боку ввійдуть в Тихий океан, а з другого — вгородяться в Невадську пустелю! За цією думкою майнула й друга, така сама безглузда: якщо матерія могла пройти крізь матерію, то, можливо, стіни моєї камери вже пройшли крізь стіни в'язниці, і я опинився на волі. Це була, звісно, химерна фантазія, ні на хвилину я не забував цього.

Час теж якось дивно розтягався. Серце стукало через великі проміжки. Я розважався тим, що почав рахувати, скільки минає секунд між ударами. Перший раз, дуже добре пам'ятаю, я налічив сто, потім проміжки подовшали, і я втомився лічити.

Поки ілюзія розтягнення часу й простору дедалі зростала, я, дрімаючи, обмірковував нову поважну проблему. Морел казав, що він визволився від свого тіла, вбивши його, або, вірніше, вилучивши його зі своєї свідомості, що, власне, те саме. Тепер моє тіло майже цілком завмерло, і я був певен, що, скупчивши волю на останньому, ще живому, клаптикові, я доведу і його до змертвіння. Але тут виникав новий клопіт, адже Морел не попередив мене, чи треба мені змертвити й голову? І коли я це зроблю, то чи не помре навіки тіло Дерела Стендінга, незалежно від того, яка доля спіткає його душу?

Я ризикнув змертвити й серце, що ледве билось. Натуживши волю, я відразу домігся свого. У мене не стало ні серця, ані грудей. Лишився самий розум, душа, свідомість, — звіть це, як хочете, і жило воно у туманному мозкові, що хоч містився всередині мого черепа, а проте все зростав і вийшов поза його межі.

І раптом я блискавкою полинув кудись у світи. Стрибок — і я перекинув покрівлю тюрми, неба Каліфорнії і опинився десь між зорями. Я свідомо кажу "між зорями", бо мандрував серед них. Я бачив себе дитиною. Мене оповивала легка серпанкова тканина дуже ніжних

відтінків, що виблискували у холодному зоряному світлі. В цьому, безперечно, відбилося моє хлоп'яче враження від одягу циркових акторів і уявлення про одяг малих янголят.

Та хоч там як, а в такому вбранні я блукав між зорями, піднесений свідомістю, що переді мною далека дорога, що в кінці її я знайду всі космічні формули і осягну остаточну таємницю всесвіту. Я тримав довгу скляну паличку. Кінцем її мені треба було торкатися кожної зірки, повз яку я пролітав. І я напевне знав, що коли пропущу хоч одну зірку, то навіки впаду в безодню і буду каратися за цей непробачний гріх.

Довго я мандрував між зорями. Коли я кажу "довго", то мусите пам'ятати, що час дуже розтягався в моїй уяві. Століттями я блукав у просторах, впевнено й нехибно торкаючись кінчиком скляної палички кожної зірки. Мій шлях щодалі яснішав, і я наближався до неосяжної мети безмежної мудрості. Але я й на хвилину не дурив себе. Я не був якимсь іншим моїм "я". Весь час я був свідомий, що я Дерел Стендінг, і що це я мандрую між зорями торкаюся їх своєю скляною паличкою. Одне слово, я знав, що в цьому не було нічого реального, нічого такого, що й коли-небудь траплялося чи могло трапитись у дійсності. Усе це було не що інше, як чудна оргія уяви, яка буває тоді, коли людина сп'яніє, чи коли марить, чи навіть у незвичайному сні.

Я весело ширяв собі небесними просторами, і ось якось моя паличка не торкнулася одної зорі. Враз я зрозумів, що вчинив великий гріх. І тієї ж миті мене приголомшив удар, потужний, владний, невблаганний і неминучий, як залізна п'ята долі, аж луна покотилася всесвітом. Усязоряна система заіскрилася, завирувала і спалахнула полум'ям.

Тіло моє шматнула гостра, рвучка мука. Я знову був Дерел Стендінг, довічно ув'язнений, що лежав у пекельній сорочці. Я знав, через що повернувся назад. То Ед Морел з камери номер п'ять покликав мене своїм стуком.

Тепер я спробую пояснити вам, як для мене розтягнулися час і простір. Потім, через кілька днів, я спитав Дорела, що він тоді хотів мені сказати. Виявилося, що він просто запитав: "Як ти там, Стендінгу?" Він стукав дуже швидко, користаючися з нагоди, що наглядач був у другому кінці коридора. Ще раз скажу: стукав він дуже швидко і,— зверніть увагу! — між першим і другим стуком я був ще геть далеко, я мандрував ще міжзоряними просторами, вдягнений у легке вбрання, і торкався скляною паличкою кожної зірки, я ще мчав до тих неосяжних формул, що з'ясували б мені остаточну таємницю буття. І як перше, минали цілі сторіччя. Тоді почувся поклик — тверда п'ята долі, і гостра, рвучка мука повернула мене знову до моєї камери в Сан-Квентіні. То Ед Морел постукав удруге. Проміжок між першим та другим стуком не міг бути довший як півсекунди. А для мене так неймовірно розтягся час, що за ці півсекунди я промандрував між зорями цілі сторіччя.

Я знаю, читачу, що все це здається тобі нісенітницею. Погоджуюсь. Воно нісенітниця. А проте, я все це пережив. Для мене воно таке саме реальне, як і той змій, що його людина бачить у гарячковому маренні.

Та хоч би там що, а Морелові треба було не більше двох хвилин, щоб простукати своє питання. А для мене між його першим стуком і останнім минули епохи. Однак тепер я вже не міг так радісно, як перше, мандрувати зоряним шляхом, на ньому чатував страх перед неминучим покликом, що кине мене назад, до жорстоких мук пекельної сорочки. І епохи моїх блукань серед зоряних просторів стали епохами страху.

І весь час я знав, що це Ед Морел своїм вистукуванням так немилосердно прив'язує мене до землі. Я хотів звернутися до нього, просити його, щоб він перестав, але я так старанно вилучив своє тіло з свідомості, що не міг його воскресити. Воно лежало в пекельній сорочці мертве, хоч я ще жив у його черепі. Марно напружував я волю, щоб нога моя послала звістку Морелові. Я собі доводив, що маю ногу. Однак я так досконало вилучив своє тіло, що, по суті, цієї ноги не існувало.

А тоді,— тепер я знаю, що Морел просто перестав стукати, — я знову полинув своїм зоряним шляхом, і ніхто мене не вертав назад. Потім, усе ще мандруючи, я відчував, що засинаю, і який же то був чарівний сон! Час від часу вві сні я рухався, — авжеж! Ви тільки вдумайтесь у це слово: "рухався"! Я ворухив руками й ногами, відчував дотик чистих простирал до свого тіла, мені було ватишно. Це було пречудово! Як людина, помираючи зі спраги в пустелі, бачить марева — дзюркотливі водограї, прохолодні кринички, — так і я бачив, що визволився з пекельної сорочки, що замість бруду навколо мене чистота, і замість моєї поморщеної, мов пергамент, шкіри, — здорова, гладенька, як оксамит. Але зараз ви переконаєтесь, що мої марева були й інакші.

Я прокинувся. О, я вже не спав, а тільки лежав з заплющеними очима. І прошу вас, зрозумійте: все, що трапилося потім, нітрохи не здивувало мене. Все видавалося цілком нормальним і природним. Запевняю вас, що я був самим собою. Але вже не Дерелом Стендінгом. Він так само не мав нічого спільного зі мною, як і його суха, поморщена, мов пергамент, шкіра з моєю, свіжою та м'якою. Я не знав ніякого Дерела Стендінга, та й не міг його знати, бо він тоді ще не народився, та й мав народитися аж за декілька сторіч. Одначе ви самі зараз переконаєтесь.

Я лежав з заплющеними очима і лінкувато прислухався. Знадвору долинав рівномірний цокіт кінських копит по бруківці. Часом бряжчала зброя і металеві оздоби на конях, і я зрозумів, що повз мої вікна вулицею проїхав загін кінноти. Я знічев'я міркував, хто б то міг бути. Відкілясь, — зрештою, я знав, що з подвір'я заїзду, — знову почувся цокіт копит і нетерпляче іржання. Я впізнав, що це чекає мій кінь.

Почулася хода. Хтось ступав ніби обережно, а проте навмисне тупав, виявляючи свій таємний намір, збудити мене, якщо я сплю. "Хитрий старий!" — усміхнувся я сам до себе.

— Понсе, — озвався я, не розплющуючи очей, — швидше води, холодної, ціле відро! Сю ніч я забагато випив, і тепер мені горить усередині.

— Та й спали теж забагато, — пробурчав старий, подаючи мені кухоль води, загодя принесений.

Я сів, розплющив очі, узяв обіруч кухля з водою і, жадібно припавши до нього губами, подивився на Понса.

Тепер зверніть увагу на дві речі: я розмовляв французькою мовою і не дивувався цьому. Тільки опісля, коли я знову опинився у своїй самотинній камері і згадував усе те, про що оце пишу, — я збагнув, що розмовляв по-французькому, і то добре. А я, Дерел Стендінг, що пише тепер ці рядки у відділенні для вбивць у Фолсомській в'язниці, знав французьку мову лише в обсязі програми середньої школи, тобто читав, але розмовляти зовсім не міг. Я не вмів би навіть вимовити як слід французькі назви у меню.

Та вернімося до мене в кімнату. Понс був маленький худенький дідок. Він народився в нас у домі, я це знав, тому що того дня, який я описую, випадково про це згадували. Він мав добрих шістдесят років. Був беззубий, але бадьорий і моторний, дарма що кульгав, якимось кумедно підскакуючи. Проживши з нами ціле своє життя, він дозволяв собі бути з усіма запанібрата. Він служив у мого батька ще раніше, ніж я навчився ходити, а як батько номер, то він перейшов до мене. Саме того дня Понс оповідав мені про це. Ногу йому скалічило на війні в Італії, під час кавалерійської атаки. Ледве він устиг був витягти мого батька з-під кінських копит, як його вдарили списом у стегно, і він сам попав під копита. Батько, буди при пам'яті, але безпорадний через рани, бачив усе те. Таким чином Понс здобув собі право бути мало не зухвалим з нами, принаймні зі мною, сином мого батька.

Понс докірливо похитав головою, побачивши, як жадібно я п'ю воду.

— Чули, як вона кипіла мені в горлі? — засміявся я, віддаючи йому порожнього кухля.

— Викапаний батько! — безнадійно мовив він. — Але ваш батько згодом усе-таки дечого доброго навчився, а ви навряд чи навчитесь.

— Еге, навчився, коли йому живіт не давав пити, коли від одного ковтка його аж вивертало, — дражнив я старого. — Не штука не пити, коли не годен!

Поки ми розмовляли, Понс поскладав біля ліжка те, що я мав сьогодні одягти.

— Пийте, пийте собі, пане, — мовив він, — вам не завадить. Помрете із здоровим шлунком.

— Ви хочете сказати, що він у мене залізний? — Я вдавав, ніби не розумію, на що він натякає.

— Я хочу сказати... — почав він знову, але, збагнувши, що я його дражню, замовк, надув свої поморщені губи й повісив на бильце стільця мій новий плащ із соболів. — Вісімсот дукатів, — ошкірився він, — тисяча кіз і сотня ситих биків за плащ, щоб вам було тепло. Цілих два десятки ферм на спині мого шляхетного пана.

— А ось тут ціла сотня добірних ферм, та ще й замок або два на додачу, а то й палац, — сказав я, торкаючись рукою до шаблі, що її він саме клав на стілець.

— Ваш батько також здобув усе дужою рукою, — дорікнув Понс, — але він умів берегти здобуте.

Старий замовк, зневажливо показуючи на мій новий червоний атласний камзол, — надзвичайно гарний, тільки дуже дорогий.

— За оце шістдесят дукатів! — не вгавав Понс. — Ваш батько радше б віддав усіх кравців та юдеїв з цілого християнського світу на потіху сатані, аніж заплатив би такі гроші.

Отак весь час, поки ми вдягались, тобто поки Понс допомагав мені вдягатись, ми з ним під'їдали один одного.

— Я бачу, що ви, Понсе, не чули останньої новини? — хитро закинув я.

Старий нашорошив вуха. Він любив усякі плітки.

— Останньої новини? — перепитав він. — Може, щось про англійський двір?

— Ні,— я похитав головою, — але, мабуть, це тільки для вас новина, а всі решта вже її знають. То ви справді не чули? Грецькі філософи шепталися про неї ще дві тисячі років тому. Через цю ж новину я і став носити двадцять заможних ферм на спині, через неї живу при дворі і чепурно вбираюся. Бачите, Понсе, світ — це найпаскудніше місце, життя — найсумніша річ, усі люди вмирають, а коли помруть, то вони, звісно, мертві. Отже, щоб урятуватись від туги й лиха, нинішні люди, такі, як я, шукають утіхи, забуття й шалених розваг.

— Ну, а новина, пане? Про що шепталися філософи в давнину?

— Про те, що бог помер, Понсе, — відповів я врочистим голосом. — Невже ви не чули? Бог помер, незабаром і я помру, тож і ношу на плечах двадцять заможних ферм.

— Ні, бог живий, — палко заперечив старий, — і царство його наближається. Кажу вам, пане, воно вже близько. Може, й завтра, і тоді земля загине!

— Так казали люди й у давньому Римі, Понсе, коли Нерон робив із них живі смолоскипи собі на втіху.

Понс жалісливо подивився на мене й сумно мовив:

— Надмірне знання народжує неміч. Я завжди опирався. Але вам, звісно, треба було зробити по-своєму і тягати мої старі кістки з собою. Вивчати астрономію й арифметику у Венеції, поезію та всі оті італійські штучки у Флоренції, астрологію у Пізі, а в тій країні божевільних, у Німеччині,— вже й не знаю що. Хай би їх чорт узяв, тих філософів! Я вам кажу, пане, я, Понс, ваш служник, кволий, темний у письмі дід, я кажу вам, що бог є, і незабаром прийде час, коли ви станете перед ним. — Він раптом замовк, щось, мабуть, згадавши, і додав — Він тут, той священик, про якого ви казали.

Я відразу згадав, що призначив священикові зустріч.

— Чому ж ви мені досі не сказали? — розгнівався я.

— А що таке? — Понс знизав плечима. — Однаково він уже цілих дві години чекає.

— То чому ж ви мене не збудили?

Понс подивився на мене, задумливо й суворо.

— Ви ледве докотилися до ліжка й горланили наче півень: "Співай ку-ку, співай ку-ку, співай ку-ку!"

Він сміявся з мене, наспівуючи верескливим фальцетом цей безглуздий приспів. Звісно, лягаючи спати, я, мабуть, таки плів усякі нісенітниці.

— У вас добра пам'ять, — сухо зауважив я й накинув був на себе плащ із соболів, але зараз же шпурнув його Попсові, щоб прибрав. Він понуро похитав головою.

— І пам'яті ніякої не треба. Ви проспівали те "ку-ку" з тисячу разів, аж доки збіглись мало не половина гостей заїзду й почали гримати в двері, щоб ви не заважали їм спати. А коли я вас поклав як слід у ліжко, то хіба ви не покликали мене і не звеліли кожному, хто прийде, навіть самому чортові, казати, що "пані" ще сплять? А потім ви мене знову покликали й так стиснули мені руку, що вона тепер уся в синцях, і наказали, коли мені дороге життя, коли я люблю сите м'ясо й теплу грубу, не турбувати вас уранці і не будити? Хіба що трапиться одна річ.

— А яка саме? — запитав я, бо сам не міг нічого згадати.

— Сказали, хіба що серце чорного пугача, якого зовуть Мартіnellі — хто його знає, що то за цяця, — хіба що тепле серце Мартіnellі лежатиме, на золотій таці, конче на золотій — ви сказали, що лиш тоді я муситиму збудити вас отим вашим: "Співай ку-ку, співай ку-ку". Ви почали мене вчити, як саме співати це: "Співай ку-ку, співай ку-ку".

Тільки-но він назвав мені ім'я, як я згадав про священика Мартіnellі: безперечно, це він стирав собі підшви цілі дві години, чекаючи на мене в другій кімнаті.

Коли нарешті Мартіnellі увійшов до мене і, вітаючись, назвав мій повний титул та ім'я, я згадав усе: я був граф Гійом де Сен-Мор. Бачите, я міг тоді знати, а пізніше згадати тільки те, що збереглося в моїй свідомості.

Священик був італієць, невисокий, смаглявий, сухий, наче після довгого посту або виснажений з голоду. Руки він мав маленькі й ніжні, як у жінки. Але очі! Вони були хитрі, лукаві, вузькі, мов щілинки, з

важкими повіками, гострі, як у тхора, і водночас ліниві, як у ящірки, що гріється на сонці.

— Занадто довго ви зволікаєте, графе де Сен-Море, — відразу почав він, коли я поглядом наказав Понсові вийти з кімнати. — Тому, в кого я служу, терпець уривається.

— Не так гостро, падре, — урвав я його, розгнівавшись. — Не забувайте, що ми з вами не в Римі.

— Мій найясніший володар... — почав він удруге.

— Найясніший править Римом, — знову спинив я його. — А тут — Франція.

Мартіnellі знизав плечима, вдаючи терпеливе смиренство, але його палючі, як у василіска, очі зраджували зовсім інше.

— Мій найясніший володар зацікавлений деякою мірою і тим, що робиться у Франції,— спокійно провадив він далі.— Ця дама не для вас. У мого володаря інші плани... — Мартіnellі облизав тонкі губи. — Інші плани щодо цієї дами... і щодо вас.

Я, звісно, знав, про кого йшлося. То була велика герцогиня Філіпа, вдова Жофруа, останнього герцога Аквітанського. Але велика герцогиня, вдова й усе таке інше, була перш за все жінка, молода, весела, вродлива, створена, як мені здавалося, саме для мене.

— Які ж то плани? — запитав я гостро.

— Вони занадто широкі й глибокі, графе де Сен-Море, щоб я дозволив собі думати про них, а тим паче обмірковувати їх з вами чи з будь-ким іншим.

— Я знаю, починаються великі події, і липкі хробаки вже заворушились під землею, — сказав я.

— Мене попереджено, що ви дуже впертий, але я повинен виконати наказ.

Мартінеллі підвівся йти, і я й собі підвівся.

— Я сказав, що це марна річ, — вів далі він. — Але вам дається остання змога змінити свої наміри. Мій найясніший володар поводить з вами навіть більше, ніж великодушно.

— Гаразд, я подумаю, — безтурботно сказав я, проводячи його до дверей.

Він рвучко зупинився на порозі.

— Ні, час думати вже минув, — відказав він поважним тоном. — Я прийшов, щоб почути вашу остаточну відповідь.

— Я подумаю, — ще раз сказав я і потім, ніби згадавши, додав: — Якщо плани цієї дами не погоджуються з моїми, то, можливо, плани вашого володаря й дадуть бажані наслідки. Але не забувайте, падре, він не мій володар.

— Ви не знаєте мого володаря, — мовив він урочисто.

— І не хочу знати, — відказав я.

Я стояв і прислухався до вкрадливої легкої ходи священика-інтригана, що спускався рипучими сходами.

Якби я почав докладно розказувати всі подробиці побаченого за ті півдня й півночі, коли я був граф Гійом де Сен-Мор, то на це не вистачило б і десятка таких книжок, як оця моя. Багато дечого доводиться пропустити, мало не все, бо я ніколи не чув, щоб засудженому відстрочували вирок, поки він напише спогади, принаймні в Каліфорнії такого звичаю не було.

Удень я поїхав у Париж, але в стародавній Париж. Вузькі вулиці були в жахливому санітарному стані, скрізь лежали купи сміття. Але я не спинятимуся на цьому, так само не оповідатиму, що було після полудня: ні за прогулянку верхи на околиці міста, ні за великий бенкет, що його влаштував Гуго де Менонг, де я майже нічого не їв і не пив. Почну з самого кінця своїх пригод, коли я стояв і жартував з Філіпою. Боже мій, яка вона була вродлива! Вона була поважна дама, а проте насамперед — жінка.

Ми собі невимушено сміялися й жартували, поки решта гостей веселилися навколо нас, але за нашими жартами ховалася поважність двох людей, що вже переступили поріг кохання, хоч ще не зовсім певні були одне одного. Я не описуватиму Філіпи. Тендітна, надзвичайно струнка, вона... — але я вже, здається, починаю описувати. Одне слово, вона була для мене єдина в світі жінка, і мене мало турбувало те, що довга рука сивого діда в Римі може простягтися через пів Європи і розлучити нас.

До мого плеча нахилився італієць Фортіні й прошепотів:

— Я хочу з вами поговорити.

— Почекайте, аж я захочу, — коротко відказав я.

— Я не звик чекати, поки хтось захоче, — так само коротко відповів Фортіні.

Кров у мене закипіла. Я згадав Мартінееллі та сивого діда в Римі й відразу збагнув, що все вирішено наперед. Довга рука вже простяглася. Обмірковуючи це, я помовчав з хвилину. Фортіні, лінкувато всміхаючись, дивився на мене зухвало й нахабно.

Тепер, більше ніж будь-коли, треба було зберегти холодний розум, але моя дика лють уже загорілася. Он що задумав той священик! Фортіні був виселенець з Італії, що з'явився тут років десять тому. Крім довгої шереги предків, у нього не було нічого за душею, але в фехтуванні він не мав собі рівного. Цього вечора його виставлено проти мене. Якщо йому не пощастить виконати наказу сивого діда, завтра знайдеться друга шпага, позавтра — третя. Якщо через якийсь випадок їм усім не пощастить, на мене чекає удар у спину кинджалом якогось найнятого вбивці, а ні — то отрута в вині, в хлібі чи в м'ясі.

— Я не маю часу! Забирайтеся! — сказав я.

— У мене до вас нагальна справа, — була спокійна відповідь.

Несамохіть ми заговорили голосніше, і нас почула Філіпа.

— Забирайся геть, італійський псяюро! Одступися із своїм скигленням! Скоро я побалакаю з тобою.

— Місяць уже зійшов, — мовив Фортіні, — трава суха й добра. Роси немає. Там, за ставком, на відстані лету стріли ліворуч, є непогана галявина, затишна й відлюдна...

— Я скоро задовольню ваше бажання, — нетерпляче буркнув я.

Але він і далі стояв у мене за спиною.

— Я ж вам сказав, що скоро прийду до вас.

Тепер Філіпа втруtilась у нашу розмову, своїм звичаєм сміливо й твердо.

— Задовольніть бажання цього добродія, Сен-Море. Підіть з ним, а я бажаю вам успіху! — вона знаком покликала Жана де Жуанвіля, свого дядька, з анжуйських Жуанвілів, що проходив повз нас. — Ще раз бажаю вам успіху, — промовила вона і, нахилившись до мене, додала пошепки: — Моє серце буде з вами, Сен-Море. Не баріться, я чекатиму на вас у великій залі.

Я був на сьомому небі. Я немов плив у повітрі. Це вона вперше відверто виявила свою любовь. З таким благословенням мої сили дуже збільшились, і я не мав сумніву, що впораюсь із двадцятьма Фортіні і поглузую з двадцятьох дідів у Римі.

Жан де Жуанвіль і Філіпа зникли серед гостей, а ми з Фортіні швидко домовились і розійшлись, кожний шукати одного або двох приятелів. Потім ми мали зустрітись у призначеному місці за ставком.

Я спочатку знайшов Роберта Лонфранка, а тоді Анрі Боемонда. Але перед ними я здибав одного флюгера і зрозумів, звідки дме вітер і звідки загрожує буря. Це був Гі де Вілардуен, незграбний провінціал, що недавно з'явився при дворі, задирливий, як молодий півник. У нього було червоново-руде волосся, маленькі, блакитні, близько поставлені банькаті очиці, також червоनावі, принаймні білки, і червоне, ластате обличчя. Враження було таке, ніби хтось його ошпарив.

Коли я проходив повз нього, він несподівано штовхнув мене. І, звичайно, штовхнув навмисне, а проте спалахнув і схопився за шпагу.

"Еге, — подумав я, — у сивого діда в руках чимало знаряддя і доволі чудного", але вголос сказав:

— Даруйте мені мою незграбність, це моя вина, пробачте мені, Вілардуене, — і чемно вклонився тому півникові.

Та його не так легко було втихомирити. Поки він стовбурчився і їжився, я побачив Роберта Лонфранка і, підкликавши його, пояснив, у чому річ.

— Сен Мор цілком вас задовольнив, — вирішив той. — Він перепросив вас.

— Авжеж, — сказав я якийуслесливіше, — і ще раз перепрошую, Вілардуене, за свою незграбність. Тисячу разів перепрошую. З мого боку це було зовсім не зумисне. Я поспішав на побачення і був незграбний, дуже незграбний, але не зумисне.

Що ж дурневі лишалось робити, як не прийняти моє таке щире вибачення? Ми з Лонфранком поспішилися далі, та я знав, що не мине кількох днів, а може, навіть і годин, і цей юнак з полум'яним чубом таки знайде нагоду схрестити зі мною шпагу.

Лонфранкові я сказав тільки, що мені його треба, і він не дуже допитувався. Тому жвавому юнакові було не більше як двадцять років, але він добре орудував шпагою, воював уже в Іспанії і встиг здобути славу в двобоях. Лише чорні очі у нього спалахнули, коли він довідався, що має статись. І він так захопився, що сам знайшов Анрі Боемонда й забрав його до нашого товариства.

Коли ми всі троє прийшли на призначене місце за ставком, Фортіні з двома своїми приятелями стояв уже там. Один із них був Фелікс Паскіні, небіж кардинала Паскіні; цей небіж має таку довіру в дядька, як той — у сивого діда в Римі. Другий був Рауль де Гонкур, і, правду казати, я дуже здивувався, побачивши його в такій компанії, бо вважав його надто доброю і порядною людиною.

Ми чемно привітались і не стали гаяти часу. Для всіх нас тут не було нічого нового. Місце виявилось рівне, як і казав Фортіні, роси не було, місяць світив на безхмарному небі. Ми вийняли шпаги і почали двобій.

У Франції вважали, що я добре орудую шпагою, але я знав, що Фортіні орудує нею краще. Проте я знав також і те, що цієї ночі кохана жінка серцем зі мною — отже, сьогодні одним італійцем стане менше на світі. Я не мав сумніву, що переможу, я тільки обмірковував, як мені краще його доконати, бо не хотів, щоб це тяглося задовго. Я завжди бився швидко й блискуче, до того ж цілі місяці бенкетів та "співай ку-ку" зробили мене нездатним довго битися. "Швидко й блискуче!" — вирішив я.

Але з таким майстерніш супротивником, як Фортіні, не легко було впоратися. І ще, як на те, цього вечора Фортіні — дарма, що завжди холодний, витриманий, невтомний, завжди певний себе — чомусь також намагався діяти "швидко й блискуче".

Ми обидва вгадали один в одного бажання якнайшвидше впоратись, через те бились якимось надміру нервово. Не знаю, чи вийшла б моя хитрість удень. Але тьмяне місячне світло дуже мені стало в пригоді, а надто допомогло те, що супротивників намір я вгадав на мить раніше. Він хотів ужити раптового наскоку — це звичайний, хоч і небезпечний спосіб, знайомий кожному новакові. Через нього загинуло чимало добрих хлопців, він щоразу небезпечний, тому фехтувальники не дуже його люблять.

Ми билися не більше хвилини, як я вже зрозумів, що Фортіні, раз у раз запально наскакуючи на мене, весь час мав на меті саме цей спосіб. Він викликав мене на удар, але не на те, щоб відбити його, а щоб в останню мить, відхиливши його звичайним легким поворотом руки, спрямувати на мене вістря своєї шпаги й проколоти мої груди, коли я нахилюсь уперед. Це дуже ризиковий спосіб, ризиковий з усіх боків. Коли він відхилить удар менш як на секунду раніше, я дістану попередження і врятуюсь, на секунду пізніше — його простромить моя шпага.

"Швидко й блискуче? — подумав я. — Гаразд, голубчику, нехай буде швидко й блискуче, а головно — швидко".

В нашому випадку це був зустрічний напад, але я сподівався перехитрити супротивника і виявитись меткішим. І таки я був меткіший. Як я сказав, ми змагалися не більше як хвилину, коли це трапилось. Правда, швидко? Мій наскок таки був швидкий. Блискавичний, миттєвий. Можу запірисягти, що ніхто в світі не міг цього зробити швидше. Я вгадав якусь частку секунди, але на таку саму частку секунди Фортіні спізнився відхилити мій удар і простромити мене своєю шпагою. Я відбив її; зблиснувши поруч з моїми грудьми, вона врізалася в повітря за мною. А моя шпага прохромилла йому груди на рівні серця і пройшла наскрізь з правого боку на лівий.

Дивна це річ — настромити живу людину на сталевий клинок. Я сиджу в своїй камері, переставши на хвилину писати, і розважаю над цим. Я часто згадував ту давню місячну ніч у Франції, коли швидко й блискуче впорався з італійцем. Виявилось дуже легко проколоти тіло людини. Можна було сподіватись більшого опору, та він і був би, якби вістря моєї шпаги зачепило кістку, але воно зачепило тільки м'ясо, через те так легко й пройшло наскрізь. Пишучи про це, я знову відчуваю ту легкість у руках і в мозкові. Я встромив шпагу в італійцеве тіло так легенько, як шпильку від жіночого капелюшка в кашу. Тієї ночі це не здивувало Гійома де Сен-Мора, але воно здається дивним мені, Дерелові Стендінгу, коли через кілька сторіч я згадую про той двобій. Легко, надзвичайно легко вбити дужу людину, що живе й дихає, такою грубою зброєю, як шматок криці. Люди подібні до крабів з м'якою шкіркою, вони такі самі ніжні, тендітні й безборонні.

Але вернімося до тієї місячної ночі на галявині. Після мого удару настала помітна пауза, Фортіні впав не зразу. І я не зразу витяг свою шпагу. Цілу секунду ми стояли непорушно: я — широко розставивши ноги, напружено нахилившись уперед і горизонтально витягши руку, а Фортіні — широко розкривши блискучі очі й завмерши зі шпагою так

далеко простягнутою вперед повз мене, що рука з держакон торкалася моїх грудей із лівого боку.

Цілу секунду стояли ми так, ніби дві статуї, і можу заприсягтися, що наші свідки не одразу навіть добрали, що скоїлося. Потім Фортіні хапнув ротом повітря й злегка закашлявся. Його напружена постава послабла, рука з держакон біля моїх грудей затремтіла й безпорадно обвисла, а шпага вперлася в землю. Паскіні й Гонкур підбігли до нього, і він упав їм на руки. Але витягти шпагу виявилось куди важче, ніж устроити. М'ясо чіплялося за неї й не хотіло випускати. Повірте мені, треба було чимало фізичної сили, щоб витягти її.

Коли я шарпонував шпагу, біль вернув Фортіні до життя. Він відштовхнув приятелів, випростався, підняв шпагу й став у позу. Я також став, дивуючись, як можна прожити його наскрізь на рівні серця й не зачепити жодного важливого життєвого органу. Та враз, перше ніж приятелі встигли підхопити Фортіні, ноги у нього підломилися, і він важко впав на траву. Коли його перевернули на спину, він був уже мертвий. Права рука судомно стискала шпагу, а лице в місячному світлі було як у примари.

Так, справді на диво легко вбити людину.

Ми вклонилися його приятелям і зібрались були йти, коли Фелікс Паскіні затримав мене.

— Вибачте, але відкладімо це на завтра, — сказав я.

— Тільки на ступінь відійти вбік, — наполягав він, — там ще суха трава.

— Дозвольте мені замість вас покропити її, Сен-Море, — втрутився Лонфранк, палаючи бажанням зітнутися з італійцем.

Я похитав головою.

— Паскіні належить мені,— сказав я, — він буде завтра перший.

— А хіба є ще хтось? — спитав Лонфранк.

— Спитайте де Гонкура, — усміхнувся я. — Я певен, що він уже має намір виявити своє бажання стати третім.

Почувши це, де Гонкур розгублено кивнув. Лонфранк глянув на нього запитливо, і він ще раз кивнув головою.

— А за ним, без сумніву, з'явиться й півник.

І таки справді, тієї хвилини з'явився рудий Гі де Вілардуен і попрямував до нас освітленою місяцем галявиною.

— Ну, то хоч цей принаймні буде мій, — мало не благав мене Лонфранк, так йому кортіло помірятися з кимось силою.

— Про це ви самі з ним домовляйтеся, — засміявся я і повернувся до Паскіні.— Отже, завтра. Призначайте, коли й де мені на вас чекати.

— Трава чудова, — не здавався той, — місце також чудове, і я хочу, щоб ви цього ж таки вечора пішли слідом за Фортіні.

— Було б краще, якби за ним пішов його приятель, — підшкільнув я, — а тепер вибачте, мені треба йти.

Паскіні заступив мені дорогу.

— Чи ви, чи я, але нехай це буде сьогодні,— сказав він.

Тепер уже й до нього в мене спалахнула лютъ.

— Ви добре служите своєму панові,— поглузував я.

— Я служу тільки своїм розвагам. Пана в мене нема,

— Даруйте, коли я дозволю собі сказати вам правду, — промовив я.

— Яку? — спитав він увічливо.

— Що ви брехун, Паскіні.

Вій як стій обернувся до Лонфранка й Боемонда:

— Ви чули? Тепер самі бачите, що я маю на нього право?

Вони нерішуче глянули на мене, бажаючи знати мої наміри, але Паскіні не хотів чекати.

— Коли ви маєте ще якісь сумніви, — поспішився він додати, — дозвольте мені їх знищити... Отак.

І він плюнув мені під ноги. Я вже більше не годен був стриматися. В мені піднялася сліпа лютъ, як я її називаю, — раптове непереможне бажання вбивати й нищити. Я забув, що Філіпа чекає на мене у великій залі, і пам'ятав тільки про образу, про нецеремонне втручання сивого діда в мої справи, про священникову місію й зухвальство Фортіні, про нахабного Вілардуена, а тепер оцього Паскіні, що заступив мені дорогу й плюнув під ноги. Очі мені палали, у голові стояв червоний туман. Я дивився на тих негідників, як на шкідливий бур'ян, що його треба прибрати з дороги, згладити зі світу. Як спійманий лев, оскаженівши, кидається в сітці, так я ладен був кинутись на тих гадів. Вони мене

оточили. Я потрапив до пастки, і єдиний вихід з неї — понищити їх, труснути об землю й розтоптати.

— Чудово, — сказав я якомога спокійніше, бо моє тіло аж здригалось з насилу стримуваної люті,— ви перший, Паскіні, потім Гопкур, а тоді Вілардуен.

Вони, кожен по черзі, кивали головою, що згодні, і ми з Паскіні вже хотіли були відійти вбік, коли Анрі Боемонд спинив нас.

— Ви поспішаєте, а їх троє й нас троє,— сказав він мені.— Тож чому б нам не полагодити цієї справи, узявшись до неї всім трьом воднораз?

— Так, так, — палко втрутився Лонфранк. — Ви, Бое-монде, беріть де Гонкура, а Вілардуен лишиться мені.

Але я спинив рукою своїх добрих приятелів.

— Вони тут з наказу, — пояснив я. — І так дуже розпалилися, що я теж пройнявся таким самим бажанням. Тим-то я їх нікому не віддам.

Я завважив, як Паскіні дратувався, що я його затримую розмовою, і вирішив ще трохи його подразнити.

— З вами, Паскіні, я довго не морочитимусь, — сказав я. — Не хочу, щоб Фортіні довго на вас чекав. Вас, де Гонкуре, я покараю по заслугі, не треба було лізти в таку лиху компанію. Ви погладшали і вам важко дихати. Отже, я не буду квапитись, аж доки ваше сало не розтопиться, а легені не засопуть, як дірявий міх. А щодо вас, Вілардуене, то я ще не вирішив, як з вами поведися.

Потім я вклонився Паскіні, і ми почали битися. О, я поклав собі бути цієї ночі справжнім чортом! "Швидко й блискуче" — саме так я битимуся! Не заважало мені й облудне місячне світло. Я доконаю Паскіні так само,

як і Фортіні, якщо він не забариться з раптовим наскоком, а коли ні, то вдався сам до цього способу.

Паскіні, хоч мені пощастило розлютити його, був обережний. Проте я примусив його прийняти швидкий темп, і в місячному світлі, не так звіряючись на очі, як на чуття, ми не переставали схрещувати шпаги.

Минула тільки хвилина, як я вже вдався до хитрощів: прикинувся, ніби послизнувся на траві, і, зараз же поправившись, удав, наче вже не відчуваю доторку шпаги Паскіні. Він на пробу наскочив на мене, і я знову схитрував, відбивши його удар непотрібним широким ударом, зовсім себе не захищаючи. Я кинув йому принаду, і він спіймався на гачок. Паскіні метнувся, щоб використати мою мимовільну необачність. Його удар був певний, прямий, він у нього вклав усю свою силу і всю вагу тіла. Але ж я лише вдавав і був готовий до його удару! Моя шпага ледь торкнулася його шпаги, я повернув руку вбік, якраз до міри, й відхилив його зброю. Трошечки, може, на який цаль, та й годі,— але вістря шнаги прошило тільки фалду мого атласного камзола. Під час удару Паскіні, природно, нахилився вперед, і я простромив його з правого боку на рівня серця. Моя витягнена рука не здригнулась, вона була тверда й непохитна, мов та криця, яку рука тримала, а за нею таке саме напружене було й усе моє тіло.

Отже, я прохромив Паскіні з правого боку на рівні серця, одначе не наскрізь. Шпага вдарилася в ребро (вбивство людини— це ж чисто різницька робота!) з такою силою, що Паскіні перекинувся й упав боком на землю. Коли він ще падав, я, смикнувши, витяг з нього зброю.

Де Гонкур кинувся до нього, але Паскіні спинив його, показуючи рукою на мене. Помер Паскіні не так швидко, як Фортіні. Він ще кашляв і плював; Вілардуен допоміг йому підвестися й спертися на лікоть, і він, поклавши голову на руку, знову став кашляти й плювати.

— Щасливої дороги, Паскіні! — засміявся я, ще й досі опанований сліпою люттю. — Не гайтеся, трава під вами змокріє, і коли ви не поквипитесь, то можете смертельно застудитися.

Я вже хотів був заходитися з де Гонкуром, та Боемонд запротестував, що мені треба спочити.

— Ні, я ще навіть не зогрівся як слід, — відповів я і, звернувшись до де Гонкура, додав — Ну, тепер ви в мене потанцюєте й посопете!

Де Гонкур бився без захоплення. Видно було, що він тільки виконує наказ. Його способи були старі, як у кожної вже трохи літньої людини, але шпагою він орудував непогано. Він був спокійний, рішучий і впертий. Але йому бракувало жвавості, а до того його ще й гнітила свідомість неминучої поразки. Гадаю, що разів з двадцять я міг порішити його, вдаючись до свого способу — "швидко й блискуче", — однаке я навмисне зволікав. Я казав, що того вечора в мене вселився біс. Спочатку я хотів добре виснажити супротивника. Я примусив його повернутися до місяця, і йому важко було стежити за мною, бо сам я стояв у власній тіні. Так я мучив його, аж доки він почав сопти, як я й обіцяв йому, а Паскіні, спершись головою на руку, дивився на нас і все кашляв та плював.

— Тепер, де Гонкуре, вам край, — сказав я нарешті.— Ви в моїх руках, і я разів із кільканадцять міг упоратися з вами. Приготуйтеся і тримайтеся, бо тепер я вже хочу вас прошити.

Кажучи це, я перейшов лише з кварти на терцію, і поки він одчайдушно боронився від моїх ударів, знову перейшов на квартиру і, використавши момент, коли він був незахищений, простромив його наскрізь на рівні серця. Побачивши такий кінець нашого двобою, Паскіні мовби перестав чіплятися за життя. Він заховав лице в траву, здригнувся кілька разів і застиг.

— Цієї ночі у вашого володаря на четверо наймитів буде менше, — промовив я до Вілардуена, перш ніж почати з ним двобій.

І що це був за герць! Хлопчина просто був смішний. Важко навіть уявити собі, в якій сільській школі його вчили фехтувати. Він був зовсім мужлай. "Коротка й нескладна справа", — вирішив я, дивлячись, як з пересади йому наїжувалася кожна руда волосинка на голові і як він божевільно наскакував на мене.

Та леле! Це його мужлайство й призвело мене до загибелі! Кілька хвилин я грався з ним і кепкував з нього, що він такий незграбний мужлай, а він так осатанів, що забув і ту мізерію, яку знав про фехтування. Він розмахнувся шпагою, ніби важкою сокирою, і, свиснувши нею в повітрі, ляснув мене в тім'я. Я сторопів. Це ж було чистісіньке безглуздя! Вілардуен стояв переді мною безборонний, і я міг би враз прошити його. Але, як я вже сказав, я просто сторопів і в ту ж мить відчув гострий біль: цей незграбний невіглас простромив мене і, як той бугай, почав натискати, поки лезо вперлося мені в бік і я хильнувся назад.

Падаючи, я ще встиг побачити збентеження на обличчях Лонфранка та Боемонда і вдоволену пику Вілардуена, що все натискав на мене шпагою.

Я падав, але на траву не впав. Спалахнула блискавка, почувся гук, навколо заліг морок, і крізь темряву заблимало якесь тьмяне світло. Мене пройняв неймовірно страшний біль, і я почув чийсь голос:

— Я нічого не відчуваю.

Я впізнав його. Це був голос начальника в'язниці Есертена... Знову я — Дерел Стендінг і знову вернувся через віки до Сан-Квентіну мучитись у пекельній сорочці. Я знав, що Есертен торкається моєї шиї, а тоді й лікар Джексон; і я чув саме його голос:

— Ви не вмієте знаходити пульс па шії. Тут, ось якраз тут... прикладіть пальці тут, де мої... тепер відчуваєте? Я так і думав. Серце слабке, але б'ється рівно, як хронометр.

— Минуло тільки двадцять чотири години, — зауважив капітан Джемі, — і досі він ніколи ще такий не бував.

— Прикидається, ось що, запевняю вас, — озвався головний староста Ел Гачінс.

— Не знаю, — правив своєї капітан Джемі. — Коли в людини такий слабкий пульс, що аж треба фахівця, аби його знайти, то...

— Я сам пройшов усю цю науку у пекельній сорочці, — ошкірився Гачінс. — Я змушував вас, капітане, розв'язувати мене. Ви вже гадали, що я вмираю, а я ледь стримувався, щоб не засміятись вам у вічі.

— А ви що гадаєте, доку? — спитав Есертен.

— Кажу ж вам, серце працює чудово, — відповів той. — Звісно, воно послабло, але цього й треба було сподіватись. Гачінс, мабуть, має слушність. Стендінг прикидається.

Великим пальцем він підняв мені повіку. Я мимоволі розплющив друге око й глянув на їхні голови, що посхилялись наді мною.

— Що, не казав я вам? — зрадів Джексон.

Я зібрав усю силу волі, натужився так, що мало не тріскала шкіра на обличчі, і всміхнувся.

Вони піднесли мені води, і я почав жадібно пити. Не забувайте, що коли я лежав отак, безпорадний, на спині, мої руки, витягнені вподовж

тіла, також були стиснуті в пекельній сорочці. Мені запропонували їсти — сухого в'язничного хліба, — але я відмовився, похитавши головою, і заплющив очі, показуючи присутнім, що вони втомлюють мене. Біль від мого часткового воскресіння був нестерпний. Я відчував, як тіло моє поверталось до життя. На шиї й на грудях у тому місці, де було серце, починало колоти, немов голками. Але в голові не згасала згадка, що Філіпа чекає на мене у великій залі, і я хотів якнайшвидше втекти назад туди й вернутися до того пополудня й ночі, що я пережив у давній Франції.

Мої тюремники ще стояли навколо мене, проте я вже почав натужуватися, щоб вилучити зі своєї свідомості ту частину тіла, яка вже оживала. Я квапився померти, але голос Есертена стримав мене.

— Може, ти маєш які скарги? — запитав він.

Я боявся тільки одного, — щоб вони не розв'язали мене, тому моя відповідь була не порожніми хвастощами: я хотів застерегти себе.

— Ви могли б стягти мене тісніше, — прошепотів я. — Мені незручно, бо занадто вільна сорочка. Я гублюся в ній. Гачінс — тупак і дурень. Він не тямить, як треба зашнуровувати. Поставте його пильнувати ткацьких верстатів, начальнику. Він кращий майстер непотрібної праці, ніж теперішній наглядач; той хоч тупак, але не дурень. А тепер вимітайтесь всі геть, коли не вигадали мені ще якоїсь підлоти. А коли вигадали, то лишайтесь. Лишайтесь, прошу вас, коли вважаєте, що своїм куцим розумом годні вигадати мені нове катування.

— Ну, хіба він не зух, не справдешній зух? — не промовив, а проспівав лікар Джексон, як медик захоплений надзвичайним феноменом.

— Ти, Стендінгу, таки диво! — сказав начальник в'язниці. — Ти маєш залізну волю — проте я зламаю її, далєбі, зламаю!

— А ви маєте кроляче серце, — відповів я. — Якби вам дати хоч десяту частку тих пекельних сорочок, що я мав у Сан-Квентіні, то воно б давно вже вискочило крізь ваші довгі вуха.

Я влучив, як у яблучко. У начальника справді були надзвичайно довгі вуха; я певен, що вони зацікавили б Ломброзо [13].

— А щодо мене, — казав я далі, — то мені чхати на вас. Я не бажав би для вашої ткацької майстерні гіршої долі, ніж та, якби ви самі стали керувати нею. Ви звалили мене й вилили на мене всю свою лють, — і що ж? Я досі живий і сміюся вам у вічі. На що ви здатні? Навіть убити мене не можете... Не годні. Та ви, мабуть, не могли б убити й зацькованого щура, навіть справжнім динамітом, а не тим, вигаданим, що, по-вашому, я десь заховав.

— Більше нічого? — запитав він, коли я скінчив.

Раптом у голові мені промайнув спогад про те, як я відповів Фортіні, коли той нахабно зачіпав мене.

— Забирайтеся геть, ви, в'язничні собаки, — сказав я, — скигліть собі десь в іншому місці.

Для Есертена, начальника в'язниці, такі кпини з уст безборонного в'язня мусили бути страшною образою. Він зблід з люті і погрозив мені тремтячим голосом:

— Ну, Стендінгу, богом клянуся, що я тебе вхоркаю!

— Ви можете зробити лиш одне — стягти тісніше цю страшенно вільну сорочку. А коли не хочете, то забирайтеся геть. Про мене, можете не з'являтися цілісінький тиждень або й усі десять днів.

І що більше міг зробити начальник? Яку кару застосувати до в'язня, що зазнав уже найгіршої? Але він, мабуть, хотів мені чимсь погрозити, бо почав щось казати, та я, скориставшись із того, що мій голос трохи зміцнів, затягнув: "Співай ку-ку, співай ку-ку", і співав, аж доки за ними з гуркотом зачинилися двері і заскрипіли засуви.

## РОЗДІЛ XII

Тепер, коли я добре затямив собі Морелову штуку, вона стала для мене легкою, і я знав, що далі буде ще легша. Тільки знайти лінію найменшого опору, — і з кожною повою спробою мені легшатиме. І справді, як ви побачите, з часом я міг просто машинально перебиратися із Сан-Квентінської в'язниці в інші життя.

Після того, як Есертен з помічниками вийшов, я за кілька хвилин знову змертвив ту частину тіла, що була ожила. Авжеж, то була смерть за життя, тимчасова неповна смерть, як від наркозу.

І знов я помандрував у простори, далеко від жалюгідної та брудної самотинної камери, від жаху пекельної сорочки, від перестукування з живими мерцями, від знайомих мух, від задушного мороку.

Спершу на якийсь час мене знов огорнула темрява, а тоді помалу я відчув своє інше "я", побачив інші речі круг себе. Насамперед я відчув порох, сухий, їдучий порох. Його повно набилося мені в ніс, він заліпив губи, грубим шаром укрит моє обличчя й руки. Особливо він допікав, як я торкався до чогось пальцями.

Потім я відчув, що безперестанно ворущуся. Навколо все гойдалось, хиталося, мене трясло, штовхало, щось раз у раз деренчало. Минув деякий час, і я зрозумів, що це рипіли колеса й терлися залізні обручі об пісок та каміння. Потім долинули втомлені голоси: то чоловіки лаяли та кляли потомлених коней, що насилу переставляли ноги.

Я розплющив почервонілі від пилюки очі, і в них миттю знову сипнуло порохом. Я лежав на грубому покривалі. Порох устеляв його на півцяля. Наді мною, як я розгледів крізь хмару куряви, здіймалася склепінням, гойдаючись, брезентова халабуда, і міріади порошинок густим роєм кружляли в сонячному промінні, що сочилось крізь дірки в полотні.

Я був дитина, хлопчик років восьми-дев'яти. Я втомився так само, як і жінка зі змученим запорошеним обличчям — вона сиділа поруч зі мною і зацитькувала дитину, що плакала в неї на колінах. То була моя мати. Я знав, що то моя мати, і, дивлячись на плечі чоловіка, котрий сидів на передку, знав, що то мій батько.

Коли я почав пролізати поміж клунками й мішками, що лежали у фургоні, мати втомлено посварила мене:

— Невже ти не можеш і хвильки спокійно всидіти, Джесі?

Джесі — це було моє ім'я. Прізвища свого я не знав, хоч і чув, що мама звала батька Джоном. І ще мені неясно пригадувалося, що люди, звертаючись до нього, називали його "капітаном". І я знав, що він був старший усієї нашої валки і всі його слухалися.

Отож я виліз крізь отвір у брезенті і сів поруч із батьком. Повітря було задушливе від куряви, що здіймалася з-під коліс та копит. Вона зависала густою хмарою чи млою, вечірнє сонце мріло крізь неї тьмяним червоним кружалом.

Не лише світло надвечірнього сопця, але й усе довкола здавалося зловісним: і краєвид, і батькове обличчя, і неугавний плач дитини в матері на руках, і навіть шестеро наших коней, яких батько ненастанно підганяв і які так густо припали порохом, що не можна було вгадати навіть їхньої масті.

Навкруг слалася понура й безрадісна пустеля. Обабіч бігли в далечінь невисокі гори, здебільша голі скелі, а де-не-де на схилах стриміли нужденні, спалені сонцем сухі кущики. Наша дорога йшла піщаною улоговиною поміж тих гір. Тут так само був лише пісок, каміння та зрідка сухі кущики й пучки зів'ялої, спаленої трави. Води також не було й признаку, хоч глибокі рівчаки свідчили, що колись давно тут шуміли зливи.

Тільки в мого батька у фургон було запряжено коні. Ми їхали, витягтись валкою, і коли вона завертала, я бачив, що решта мали волів. Вони були запряжені по троє й по четверо в кожний фургон і помалу, через силу тягли їх, а поруч, грузнучи в глибокому піску, ступали люди, підганяли колючим бадиллям ледачу худобу, що неохоче посувалася вперед. На одному з поворотів я почав лічити фургони попереду й позаду. Я вже лічив їх не раз і знав, Що разом із нашим їх сорок, і коли брався лічити знову, то лише на те, щоб розігнати нудьгу. Усі сорок були тут, усі з брезентовими халабудами, важкими, незграбними, абияк зробленими. Вони хиталися, рипіли, тріщали, важко сунулись по піску й камінню або крізь сухий полин. Праворуч і ліворуч уздовж валки, верхи на конях їхало кільканадцятьоро чоловіків і хлопців. У кожного лежала на сидлі рушниця з довгою цівкою. А як котрий з них випадково наближався до нашого фургона, я бачив, що їхні змарнілі, закурені обличчя такі самі заклопотані й насторожені, як і в мого батька. І в батька так само, як і в інших, лежала напхваті довга рушниця.

Збоку від нашої валки дибало зо два десятки або й більше зморених волів. Вони йшли помалу, кульгаючи й спотикаючись, і раз у раз спинялися поскубти обрідної сухої трави. Підлітки з потомленими обличчями ненастанно підганяли їх. Часом той чи той віл спинявся й ревів, і цей рев здавався таким самим зловісним, як і все навколо.

Я невиразно пригадував, що колись, ще малим хлопчиком, жив над річкою, обмереженою деревами. І, сидячи поруч з батьком на передку фургона, що раз по раз підстрибував на горбкуватому ґрунті, я все повертався думкою до того веселого потоку між деревами. Мені

здавалося, що я вже хтозна-відколи живу у фургоні, що ми отак мандруємо громадою незмірно довгий час.

Але найдужче мене, як і всіх у нашій валці, гнітило передчуття, що ми їдемо назустріч загибелі. Ми їхали так, неначе когось ховали, — ні сміху, ні веселого голосу. Ми не знали ані спокою, ані відпочинку. Вираз обличчя у чоловіків та хлопців, що їхали верхи, був поважний, понурий і безнадійний. Коли ми так посувалися уперед при світлі призахідного сонця, що пасилу пробивалося крізь куряву, я часто заглядав у батькове обличчя, дарма сподіваючись знайти на ньому хоч одробину бадьорості. Я не можу сказати, щоб його змарніле закурене обличчя було безнадійне. Ні, воно було похмуре, люте й заклопотане, дуже заклопотане.

Враз ніби іскра пробігла по всій валці. Батько підвів голову. Я й собі. Наші знесилені коні повитягали ший, захропли, роздимаючи ніздрі, і без батога заквапилися вперед. Верхові коні також наддали ходи. А зморені воли побігли вчвал. Було навіть трохи смішно на них дивитись: жалюгідні кістяки, обтягнуті облізлою шкірою, дуже незграбні, бігли вони, одначе, швидко й випередили хлопців, що їх поганяли. Звісно, сили в них вистачило ненадовго. Вони знову, кульгаючи, пішли помалу, правда, шпаркіше, ніж досі, і вже не спокушаючись на сухі пучки трави.

— Що там? Що сталося? — запитала мати з середини фургона.

— Вода, — коротко відповів батько. — Мабуть, Нефі[14].

— Хвалити бога! Може, воии продадуть нам харчів, — зраділа мати.

Повиті густою хмарию червоної, як кров, куряви, наші здоровезні фургони з рипом і тріском, трясучись і підскакуючи, вкотилися в Нефі. Осідок цей складався з десятка розкиданих будівель і халуп. Околиця була така сама, яку ми щойно проїхали, — пісок, ріденький чагарник і жодного деревця. Але тут траплялися й оброблені грядки, навіть де-не-

де стирчали загороди. А найголовніше — тут була вода. Правда, річка майже зовсім висохла, але її дно було ще вогке і в ямах лишилося доволі води. Випряжені воли й коні кинулись туди і занурили у воду морди аж по самі очі. Біля річки декуди росли невисокі лози.

— Цей млин, мабуть, належить Білові Блекові; мені про нього казали, — показуючи на одну будівлю, промовив батько до матері, що занепокоєно виглядала з-поза наших плечей.

До нашого фургона під'їхав старий чоловік в оленячій куртці з довгим, нечесаним, вигорілим на сонці чубом і заговорив з батьком. Подали знак, і передні фургони стали об'їздити кружка. Місце було зручне, а за дорогу ми навчилися робити все без загайки. І коли врешті фургони спинилися, вийшло рівне коло. Усі заметушилися, забігали, але безладдя не було. З фургонів висипало чимало жінок і ціла гурма дітлашні. Дітей знайшлося добрих півсотні, і я, бачилось, давно знав їх усіх. Жінок з потомленими, як у моєї матері, й запорошеними обличчями, було щонайменше душ сорок. Вони заходилися готувати вечерю.

Одні чоловіки рубали полин, а ми, діти, носили його до багать, інші випрягали волів та пускали їх на водопій, а решта спільно зсували докупи фургони. Кожний фургон стояв обернений дишлом до середини, а боками торкався сусідніх. Колеса в усіх були взяті на гальма і, крім того, ще з'єднані ланцюгом. Нам, дітям, таке готування не було первиною. Це показувало тільки, що ми отаборились у ворожому краю. Лиш один фургон не ввійшов у коло і стояв збоку, утворюючи вхід. Але ми добре знали, що раніше, ніж увесь табір засне, всю худобу заженуть усередину, він, як брама, закриє вхід, і його ланцюгами причеплять до решти фургонів. А до того часу воли й коні під охороною дорослих і підлітків будуть пастися на убогій траві.

Поки валка отаборювалася, мій батько з кількома іншими чоловіками, а з ними й старий з довгим вигорілим чубом, подалися у напрямку млина. Пам'ятаю, що ми всі, і дорослі, й діти, тривожно дивились їм услід. Видимо, вони пішли залагоджувати вельми важливу справу.

Чоловіки ще не вернулись, як до табору підійшли незнайомі люди, з тих, що жили в пустельній Нефі. Білі люди, такі самі, як і ми, тільки обличчя мали згрублі, понурі й суворі. Здавалося, вони чогось гнівалися на нас, бо відверто показували свою ворожість. Вони говорили з виразним наміром підбурити наших людей, але жінки попередили всіх — і чоловіків, і хлопців, щоб не заводилися з ними.

Один з незнайомців підійшов до нашого багаття, де мати варила вечерю. Я щойно приніс оберемок полину й спинився послухати, що він скаже. Я дивився на нього і відчував, як у мене закипає ненависть, тому що ненависть висіла навіть у повітрі. Я знав, що ми всі до одного ненавидимо цих незнайомих людей; вони мали таку саму білу шкіру, як і ми, але це ж через них нам довелося ставити наш табір кружка.

У того чоловіка, що підійшов до нас, були блакитні очі, холодні, непривітні й пронизливі, а чуб білявий. Лице було чисто виголене, тільки під підборіддям, затуляючи шию по самі вуха, росли біляві, але вже трохи шпакуваті бурці. Мати не привіталась до нього, він так само стояв собі мовчки і тільки сердито дивився на неї. Тоді кашлянув і глузливо мовив:

— Певне, ви раді були б опинитися знов у Міссурі.

Я бачив, як мати стиснула губи, силкуючись стриматися.

— Ми з Арканзасу, — коротко відказала вона.

— Я розумію, ви маєте причину критися, що ви звідтіля, — провадив незнайомиць далі.— Адже ж це ви вигнали з Міссурі обраний богом народ.

Мати не озвалася.

— А тепер, бачте, — сказав він, помовчавши і не дочекавшись від неї відповіді,— ви приходите сюди, бідкаєтесь і жебраєте хліба в тих, кого самі переслідували.

Я був лише дитиною, але після цих слів зразу відчув, що мене опанувала сліпа лютя, непереможна й нестримна.

— Ви брешете! — вихопивсь я. — Ми не з Міссурі. Ми не бідкаємося і не жебраєм! Ми хочемо купити за гроші.

— Цить, Джесі! — крикнула мати, затуляючи мені рота рукою і, звернувшись до незнайомця, сказала:

— Ідіть собі й дайте малому спокій.

— Я вистріляю в тебе всі кулі, клятий мормоне, — скрикнув я, схлипуючи. Ухилившись від матиної руки, я хутко майнув на другий бік багаття.

На незнайомця моя поведінка не справила анінайменшого враження. Я сподівався, що той страшний мормон люто накинеться на мене, і пильно стежив за ним, а він стояв собі спокійно й дивився повагом на мене.

— Які батьки, такі й сини, — заговорив він урочисто, похитуючи головою, ніби виголошував проповідь. — Молоді не кращі за старих. Цілий ваш рід приречений і не відродиться ніколи. Рятунку немає ні старим, ані молодим. Нікому немає спокути. Навіть кров Христова не змиє вашого беззаконня.

— Клятий мормон! — тільки й міг я кричати крізь сльози. — Клятий мормон! Клятий мормон! Клятий мормон!

Скачучи навколо вогнища й тікаючи від матеріної руки, я не переставав кричати, аж поки він пішов.

Коли повернувся батько разом з іншими людьми, у таборі всі кинули роботу й тривожно обступили його.

— Не хочуть нічого продати? — запитала одна жінка.

Батько знову похитав головою.

Крізь натовп протиснувся велетень років тридцяти, з блакитними очима й руськими бурцями.

— Вони кажуть, що борошна та інших харчів їм стане на три роки, капітане, — промовив він. — Перше вони завжди продавали всім переселенцям, а тепер не хочуть. Але з ними ми не сварилися. Ні! Вони посварилися з урядом, а мстяться на нас. Це несправедливо, капітане. Несправедливо, бо в нас жінки й діти. Поки доберемось до Каліфорнії, мине не один місяць, а зима близько. Перед нами пустеля, і ми не маємо ніяких припасів.

На хвилину він замовк, а тоді звернувся до гурту:

— Адже ж ніхто з вас не знає, що таке пустеля. Тут ще не пустеля. Тут рай, небесні пасовища, що течуть молоком і медом, проти того, що перед нами! Кажу-бо, капітане, нам будь-що треба борошна. Коли вони не продають, то візьмемо силоміць.

Багато чоловіків і жінок підтримали його вигуками, але батько втихомирив їх, піднявши руку.

— Я в усьому з тобою згоден, Гамільтоне, — почав він, та знялися крики і заглушили його голос, і йому знову довелося піднести руку. — Тільки про одне ти забув, а саме на це мусимо всі ми зважати. Брігем

Янг[15] оголосив воєнний стан, а в нього є військо. Ми, звісно, могли б одним махом вичистити Нефі і взяли б припасів стільки, скільки довеземо, але далеко ми не заїхали б. Брігемові святі зразу б нас опосіли й вичистили так само одним махом, ти це знаєш, і я знаю, і всі ми знаємо.

Його слова переконали слухачів. Та й переконати їх було не важко. Батько не сказав їм нічого нового. Усе це вони знали, тільки забули, розпалившись під впливом тяжкої скрути.

— Ніхто охочіше, як я, не піде битися за справедливість, — казав далі батько. — Та становище наше таке, що тепер ми не можемо битись. І коли б ми почали, то в нас немає ніяких шансів. До того ще не можна забувати за наших жінок і дітей, отже, будь-що треба зберегти мир і витерпіти все, хоч що б вони нам казали.

— Але що ж ми робитимемо в пустелі! — скрикнула якась жінка, годуючи немовля.

— До справжньої пустелі буде ще кілька селищ, — відповів батько. — За шістдесят миль на південь буде Філмор, тоді Корн-Крік, ще за п'ятдесят — Бівер, далі Паруен, а звідти двадцять миль до Сідер-Сіті. Чим далі ми відійдемо від Солоного озера, то більше надії, що вони продадуть нам харчів.

— А коли ні? — крикнула та сама жінка з дитиною.

— Тоді обійдемося й так, — сказав батько. — Сідер-Сіті — останнє селище. Мп підемо далі, дякуючи долі, що нарешті визволила нас від них. За два дні дороги досягнемо місцевості, де є трава й вода. Вони звуть ту околицю Гірськими луками. Там ніхто не живе. Там ми дамо нашій худобі спочити й підпасти, а потім рушимо в дорогу через пустелю. Може, нам ще пощастить завестися дичиною. У всякому разі ми їхатимемо вперед, поки буде хоч найменша змога, а тоді покинемо фургони, навантажимо, що можна, на нашу худобу й решту дороги здолаємо пішки. Годуватись

будемо своєю худобою, коли вже до цього дійде. Краще в лахмітті дістатись до Каліфорнії, ніж покласти тут свої кістки, а це безперечно станеться, коли почнемо з ними заводитись.

Під кінець він ще раз порадив бути обережними в словах і вчинках, і всі розійшлися. Тієї ночі заснув я не скоро. Після випадку з мормоном я був такий збуджений, що не спав ще й тоді, коли батько заліз у фургон, востаннє обійшовши табір. Мати гадала, що я вже сплю, і запитала батька, чи, на його думку, мормони випустять нас мирно зі своєї землі. Батько відповів, що не сумнівається в цьому, якщо тільки ми не дамо приводу до сварки. Він саме скидав чобота й сидів боком до матері, але мені добре було видно його обличчя при світлі лойового недогарка, і я бачив, що у виразі його було далеко менше певності, ніж у голосі. Я заснув з гнітючою думкою про страшну долю, яка неначебто судилася нам, і в моїй дитячій уяві Брігем Янг мав вигляд страшної лиховісної істоти, справжнього сатани з рогами й хвостом...

Я отямився у своїй самотинній камері, поинятий усе тими самими муками від пекельної сорочки. Як звичайно, біля мене стояли всі четверо — начальник Есертен, капітан Джемі, лікар Джексон і Ел Гачінс. Я змусив своє лице всміхнутись і напружився щосили, щоб не втратити контролю над собою від нестерпного болю, коли поновлявся кровообіг. Мені запропонували води й хліба. Води я випив, а від хліба відмовився й не став говорити. Я заплющив очі й намагався вернутись до зчеплених ланцюгами фургонів, але мені заважали мої відвідувачі, що голосно розмовляли наді мною.

Один уривок розмови мені мимоволі довелося вислухати.

— Так само, як учора, — сказав лікар Джексон. — Ніяких змін.

— Витримає й далі? — запитав начальник Есертен.

— Безперечно. Другу добу так само легко, як і першу. Він просто диво, справжнісіньке диво. Якби я не знав, що це неможливо, то я сказав би, що він загіпнотизований.

— Я знаю, в чому його гіпноз, — пробурчав начальник в'язниці.— Це його клята сила волі. Закладаюся, що коли б він захотів, то пройшов би босий по розпеченому до червоного камінні, мов ті канакські жерці з південних морів.

Цим разом я, мабуть, слово "жерці" поніс із собою в темряву нового блукання в часі. Може, воно й пояснює все. Та скорше це був тільки випадковий збіг. У всякому разі, я опам'ятався на твердій кам'яній долівці. Я лежав горілиць, згорнувши руки так, що лікоть одної впирався в долоню другої. Ще не зовсім отямившись і не розплющуючи очей, я потер собі лікті й помітив, що на них грубі мозолі. Я не здивувався. Мозолі були давні, і я звик, що вони там.

Коли я, нарешті, розплющив очі, то побачив, що лежу в невеличкій печері, десь на три стопи заввишки й дванадцять завдовжки. В печері було нестерпуче парко. Усе моє тіло вкривав рясний піт, що час від часу зливався в маленькі струмочки. На мені не було ніякої одежі, крім брудної шматки на стегнах. Обпечена сонцем шкіра була червоно-бурого кольору, а тіло надзвичайно худе. Ця худорлявість збуджувала в мені щось подібне до гордощів, ніби це була хтозна-яка заслуга. Особливо я захоплювався своїми сухими ребрами, а самий вигляд глибоких впадин між ними наповнював моє серце урочистим захватом, або краще сказати — відчуттям святості.

На колінах були такі самі мозолі, як і на ліктях, і весь я був неймовірно брудний. Моя борода, видно, колись русява, тепер потемніла і, збившись в один жмут, закривала груди аж до пояса. Волосся на голові також було брудне і взялося коштунами, що спадали на плечі. Окремі пасма звисали на очі й заважали дивитись. Часом я їх прогортав руками, а то більше визирав з-поміж них, наче дика звірина з хащів.

За вузеньким війстям до печери стояла стіна сліпучого сонячного світла. Я виліз надвір і, щоб завдати болю своєму тілу, простягся на маленькому гострому прискалкові, де найдужче пекло сонце. Те жахливе сонце мене просто смажило, але що більше я страждав, то більше тішився й думав, що запанував над своїм тілом і нехтую його потребами й скаргами. Гостре каміння піді мною здавалось мені не досить гострим, я терся об нього і роздирав собі шкіру в екстазі самоочищення.

Повітря неначе застигло від спеки. Деколи я поглядав на долину за кількасот стіп нижче від мене, де поволі протікала широка річка, але звідти не долітало сюди й найменшого подиху. Протилежний далекий берег був рівний і піщаний. Піски тяглись геть аж до обрію. Біля самої води купками росли пальми.

З мого боку річка вимила берег, і над водою здіймалися високі вивітрені кручі. Далі вдовж луковини із мого орлячого гнізда добре було видно чотири велетенські постаті, витесані з цілої скелі. Людина доходила їм лише до кісточок. Чотири велетні сиділи, поклавши на коліна свої майже зовсім уже знищені руки, і дивились на річку. Власне, дивилися тільки троє з них, бо від четвертого лишилася сама нижня половина тулуба по коліна й величезні руки, що лежали на них. Коло ніг цього останнього велетня притулювся сміховинно маленький сфінкс, проте й він був вищий за мене.

Я зневажливо позирнув на витесані постаті і сплюнув. Я не знав, кого вони зображували, чи то забутих богів, чи то яких царів, що стерлися вже з людської пам'яті. Для мене вони були втілення людської пихи й марних земних поривань. А над усім цим, над луковиною річки, над її течією і далекими пісками здіймалося сліпуче, без єдиної хмаринки небо.

Минали години, а я все смажився на сонці. Часами, доволі надовго, я забувався вві сні або мріяв, поринав у спогади, і тоді не відчував ні спеки, ні своїх мук. Я знав, що усе це — і зруйновані велетні, і річка, і піски, і навіть саме палюче сонце — зникне в одну мить. Заgrimлять сурми архангелів, зорі попадають з небесного склепіння, небо згорнеться, як

сувій, і я побачу господа, що з своїм почтом прийде судити живих та мертвих.

О, я так непохитно вірив, що був готовий до тієї величної події! Тому я лежав тут обдертий, брудний, змордований. Я був смиренний і принижений, не вважав на потреби й перечування свого тіла. З презирством і з деякою втіхою думав я про далекі міста у долині. Вони пересичені гординею, живуть у гріхах і навіть гадки не мають, що надходять останні дні. Нехай, вони незабаром побачать це, та вже буде запізно. А я був готовий. Під їхні крики й зойки я встану відроджений і прославлений і посяду вготовлене мені місце у граді господньому [16].

Коли я не спав і не марив про царство небесне, то згадував давні суперечки й незгоди. Новатіан[17] має слушність, ми не повинні приймати назад до церкви розкаяних відступників, і таки немає сумніву в тому, що сабеліанізм — диявольська вигадка, а Константин, це нечисте поріддя, є права рука диявола.

Я часто роздумував над природою єдності бога, а також згадував науку Ноета Сирійського[18]. Але найбільше мені подобались міркування мого любого навчителя Арія[19]. Справді, якщо людський розум може взагалі про щось судити, то повинен був бути час, коли не існувало сина божого. Адже це в самій природі синівства, що батько повинен бути старшим за сина, що між народженням батька й сина повинен минути певний час. Думати інакше — це блюзнірство й приниження божої величі.

Я також згадував свою молодість, коли сидів біля ніг Арія. Раніше він був єпископом міста Александрії, але негідний еретик Олександр позбавив його єпископства. Олександр був сабеліаніт, ось хто, і пекла йому не минути.

Авжеж, я був на Нікейському соборі і бачив, що він не підтримав правдивого вчення. Я пам'ятаю, як імператор Константин[20] покарав Арія за його щирість. А тоді, дбаючи про користь держави, покався й

наказав Олександрові — іншому Олександрові, тричі проклятому, що був єпископом у Константинополі — причастити Арія другого ранку. А хіба Арій не помер тієї ж ночі? Вони казали, що Олександр своїми молитвами накликав на нього смерть. Але я і всі інші прибічники Арія знаємо, що його отруїв цей самий Олександр, єпископ Константинополя, дияволів отруйник.

І ось я лежу на гострому камінні і, п'яніючи від своїх переконань, голосно бурмочу:

— Нехай сміються з нас євреї та погани! Нехай торжествують, час їхній доходить кінця. І не буде їм спасіння на віки вічні.

Так я розмовляв сам із собою, лежачи на високій скелі. Мене мучила спрага, і час від часу я пив воду зі смердючої козячої шкіри. Цю шкіру я також вивісив на сонці, щоб вона ще дужче смерділа та щоб вода не давала мені ніякої прохолоди. Моя їжа лежала на брудній долівці печери — кілька корінців і шматок цвілого ячмінного хліба. Але я нічого не їв, хоч був дуже голодний.

Увесь цей довгий благословенний день я тільки те й робив, що обливався потом і смалився на сонці, убиваючи своє виснажене тіло, дивився на пустелю і заглиблювався в спогади, бачив сні і мурмотів щось про свої переконання.

Після заходу сонця в короткому присмерку я кинув останній погляд на світ, якому незабаром судилося зникнути. Біля ніг велетнів нипали тінями дикі звірі. Величезний колись витвір людських рук правив їм тепер за лігво. Слухаючи рев цих звірів, я знову заліз до своєї печери. Там я щось мурмотів у нестямі і, будши весь під владою примар, гарячково молився, щоб якнайшвидше прийшов останній день. Потім я поринув у морок сну.

Я опам'ятався в самотинній камері. Усі четверо моїх мучителів стояли наді мною.

— Начальник Сан-Квентінської в'язниці — блюзнір і єретик, і йому не минути пекла, — пробелькотів я, жадібно випивши води, яку вони мені піднесли до рота. — Нехай тюремники й староста торжествують, час їхній доходить кінця. І не буде їм спасіння на віки вічні.

— Він не при своїм розумі! — заявив начальник Есертен.

— Він кепкує з вас, — зауважив лікар Джексон, і мав більше слушності.

— Але він відмовляється від їжі,— сказав капітан Джемі.

— Нічого йому не станеться, як пропустить навіть сорок днів, — заспокоїв капітана лікар.

— Авжеж, я вже постував сорок днів та ще й сорок ночей, — промовив я. — Зробіть мені ласку, стягніть тісніше сорочку і забирайтеся звідси.

Староста хотів просунути пальця під шнурок.

— І на чверть дюйма не натягнеш, навіть якби тягти коловоротом.

— Може, маєш якусь скаргу, Стендінгу? — спитав начальник Есертен.

— Маю, — відповів я, — цілих дві.

— Які?

— По-перше — сорочка страшенно вільна. Гачінс — ледацюга. Якби він хотів, то міг би затягти шнурок ще на цілий фут.

— А друга яка? — запитав Есертен.

— Що ви диявольський вилупок, начальнику.

Капітан Джемі й лікар Джексон стримано всміхнулись, а Есертен сердито пирхнув і перший вийшов з камери.

Залишившись сам, я спробував знову поринути в темряву і повернутись до фургонів, що стояли кільцем у Нефі. Мені кортіло знати, чим скінчиться мандрівка цих наших нещасних сорока фургонів у пустельній і ворожій землі. А до зашкарублого відлюдника з роздертими об каміння ребрами й смердючим міхом на воду я не почував ані найменшої цікавості. І я повернувся, однак не в Нефі, і не на берег Нілу, а...

Але тут, дорогий читачу, я мушу перервати свою мову й дещо пояснити, щоб моя оповідь була зрозуміліша. Конче треба це, бо в мене залишилося дуже мало часу, щоб завершити спогади про пекельну сорочку. Невдовзі настане час, коли мене виведуть і повісять. Навіть якби я жив ще тисячі років, то не міг би завершити своїх спогадів до останньої деталі. Тим-то я мушу їх скорочувати.

По-перше, Бергсон[21] має слушність. Життя не можна пояснити логічними категоріями. Колись Конфуцій [22] сказав: "Якщо ми так мало знаємо про життя, то що ж можна сказати про смерть?" І ми справді мало знаємо про життя, бо не можемо пояснити його зрозумілими словами. Ми знаємо про життя тільки як про явище — як дикун знає про мотор, — але не розуміємо його суті.

По-друге, Марінетті[23] помиляється, коли твердить, що матерія — це єдина таїна і єдина реальність. Я кажу — і ти розумієш, читачу, що я маю

право так казати, — я кажу, що матерія — це тільки ілюзія. Конт[24] називав світ, цебто матерію, великим фетишем, і я цілком згоден з Контом.

Життя саме й є реальність і таїна. Життя безмежно відрізняється від хімічної матерії, що прибирає тієї чи іншої форми. Життя триває вічно. Воно, наче вогняна стріла, пронизує усі форми матерії. Я знаю, бо я — це життя. Я прожив десять тисяч поколінь. Я прожив мільйони років. Я жив у багатьох тілах. Я, переходячи з тіла в тіло, не зник. Я — це життя. Я — це незгасна іскра, яка вічно паленіє, дивуючи час, яка вічно творить мою волю і виявляє мої почуття через скупчення матерії, звані тілами, що в них я тимчасово поселявся.

Бо ось дивіться: оцей мій палець, дуже чутливий, дуже тонкий на дотик, дуже міцний і твердий, палець, що може згинатись і розгинатися за допомогою хитрого пристрою — м'язів, оцей мій палець — не я. Відріжте його — і я залишуся живий. Знівечте моє тіло, я залишуся неушкоджений. Дух, що становить мене, буде цілий.

Навіть більше. Відріжте мені всі пальці, а я й далі буду я. Дух нічого не втратить. Відріжте мені руки. Відріжте ноги. А я залишуся живий. Хіба мене стало менше від цього? Звичайно, ні! Пострижіть мені волосся, утніть гострою бритвою губи, ніс, вуха, — навіть вирвіть очі, щоб за ними й слід пропав, — і все ж таки в черепі, що прикріплений до знівеченого порубаного тулуба, тут, у клітці з м'яса й кісток, я залишуся цілий, не знівечений і не покалічений.

Але серце ще б'ється. Дуже добре! Виріжте його або краще вкиньте його в машину з тисячею ножів, щоб перечикрижила його на шматочки, а я — зрозумійте всі — я, дух і таїна, живий вогонь, не помру, а полину в простори. Я не загину. Тільки тіло загине, але ж тіло це не я.

Я вважаю, полковник де Рошас казав правду, що напруженням своєї волі він загіпнотизував дівчину Жозефіну і примусив її переживати свої

вісімнадцять років у зворотному напрямку, аж до темряви й тиші того часу, коли вона ще не народилась, і далі до світла іншого життя в особі прикутого до ліжка дідугана, колишнього артилериста Жан-Клода Бурдона. І я вважаю, що полковник де Рошас і справді загіпнотизував оживлену тінь старого і напруженням своєї волі примусив її переживати у зворотному напрямку всі сімдесят років життя того старого, аж до темряви й тиші, і ще далі назад — до світла тих днів, коли він існував у постаті лихого бабиська Філомени Картерон.

Я вже показав тобі, любий читачу, що раніше я жив у різних формах матерії. Я був граф Гійом де Сен-Мор, потім зашкарублий єгипетський пустельник, що не мав наймення, потім хлопчик Джесі, батько якого очолював валку переселенців під час великого рушення на Захід. А тепер, коли я пишу ці рядки, чи я не Дерел Стендінг, засуджений на страту у Фолсомській тюрмі, колишній професор агрономії сільськогосподарського коледжу Каліфорнійського університету?

Матерія — це велика ілюзія. Цебто матерія виявляє себе у формі, а форма — це те, що ми бачимо. Де тепер зруйновані скелі Єгипту, на яких я лежав, мов дикий звір, Мріючи про град господній? Де тепер тіло графа Гійома Де Сен-Мора, яке проткнув місячної ночі де Вілардуен?

Де тепер сорок фургонів, що отаборилися кільцем у Нефі, і всі чоловіки, жінки, діти й худоба, що були в середині табору? Усього цього тепер немає, тому що це були тільки форми, прояви мінливої матерії. Вони минулися, і їх більше не існує.

Тепер, я гадаю, мої міркування зрозумілі. Дух — це єдина реальність, що не вмирає. Я — дух, тим-то я не вмираю. Я, Дерел Стендінг, що жив у багатьох тілах, напишу ще декілька рядків своїх спогадів і вирушу далі. Форма моя, тобто тіло, розпадеться на частини, коли мене досить довго піддержать підвішеним на мотузі, і невдовзі від неї нічого не лишиться у світі матерії. Але у світі духу залишиться пам'ять. Матерія не має пам'яті, бо її форми короточасні, і те, що вони містять, зникає разом з ними.

Ще одне слово, і я вернуся до своєї розповіді. У своїх мандрівках крізь темряву до життя інших людей, що колись були мною, мені ніколи не щастило якось їх спланувати. Наприклад, мені не одну долю довелося перетерпіти, перш ніж я знов повернувся до хлопчика Джесі у Нефі. Якщо на те пішло, то я переживав долю Джесі кількадесят разів, іноді починаючи від часу, коли вік був маленьким хлопчиком в Арканзасі, з десяток разів я пережив і те, що було з ним після Нефі. Я тільки згаяв би час, якби хотів про все те розказати. Тому, не порушуючи правдивості, я пропущу багато неясного, плутаного й повторюваного і, зібравши окремі за часом події, оповім їх так, як вони склалися опісля в цілісний потік у мене в пам'яті.

### РОЗДІЛ XIII

Ще не почало й світати, а весь табір у Нефі був уже на ногах. Худобу погнали до водопою і на пасовисько. Чоловіки скидали з коліс ланцюги і розсували фургони, щоб легше було запрягати, а жінки на сорока вогнищах варили сорок сніданків. Діти тремтіли з передранкового холоду. Тут і там, разом з останньою зміною нічної варти, вони сонно тулилися до багаття, чекаючи на каву.

Треба було чимало часу, щоб приготувати в дорогу таку велику валку, як наша. Хоч як ми квапились, а загаялися довго, і коли нарешті знову вирушили в піщану пустелю, сонце світило вже цілу годину й починалася спека. Ніхто з селища не проводжав нас. Усі воліли не виходити з хат, і наш від'їзд видавався через цю зловісним, так само як і наш приїзд учора ввечері.

Знов потяглися нескінченні години задушливої спеки та ядучої пилюки, сухою долину и піску, земля була наче заклята. Ні житла, ні худоби, ні загорожі. Жодного людського сліду не бачили ми того дня. На ніч ми знову поставили фургони кільцем біля висохлого струмка. Пісок на дні ще був вогким. Ми повигрібали в ньому ями, і в них поволі збиралася вода.

Дальшу нашу подорож я переживав уривками. Ми стільки разів отаборювались і ставили кільцем фургони, що в моїй дитячій уяві час після зупинки в Нефі здавався страшенно довгим. Але нас ніколи не покидало гнітюче відчуття, що ми посуваємось до неминучої загибелі.

Ми долали пересічно по п'ятнадцять миль на день. Я знаю це, бо батько казав, що до Філмора, найближчого мормонського селища, шістдесят миль, і дорогою туди ми отаборювались тричі. Тобто їхали чотири дні. А до останньої нашої зупинки, що лишилася в моїй пам'яті, ми їхали з Нефі щось із півмісяця.

У Філморі до нас поставитися так само вороже, як і скрізь біля Солоного озера. Вони насміхалися з нас, коли ми хотіли в них купити припасів, і лаяли, що ми з Міссурі.

Коли наші фургони в'їхали в селище, що складалося з дванадцяти будинків, ми побачили біля найбільшого з них двоє осідланих коней. Вони були запорошені й спітнілі. Старий в оленячій куртці і з довгим вигорілим на сонці чубом, той, про якого я вже згадував (він був батьків помічник чи заступник), під'їхав до нашої фургона й кивнув головою на зморених коней.

— Не пожаліли копей, капітане, — тихо промурмотів він. — І чого б то їм так гнатися, коли не через нас?

Та батько мій і сам бачив тих копей, і від мого пильного погляду не сховалося, що його очі спалахнули, губи щільно стиснулись, а на запорошеному обличчі з'явився гнівний вираз. Більш нічого. Але я добре розважив і зрозумів, що зморені коні були ще однією зловісною прикметою нашого розпачливого становища.

— Гадаю, вони стежать за нами, Лабане, — це було все, що сказав мій батько.

У Філморі я вперше побачив чоловіка, що його потім не раз іще здибав. Він був високий, плечистий, уже літній, з усіма ознаками здоров'я та великої сили не тільки фізичної, але й духовної. Він відрізнявся від більшості людей, яких мені доводилось бачити, тим, що був поголений. Коли за кілька днів він заріс бородою, стало видно, що вона сива. Рот у нього був надзвичайно великий, із стиснутими губами, так, ніби йому бракувало передніх зубів. Ніс великий, прямий і грубий. Таке саме й лице — з широкими вилицями, важкими щелепами і високим, розумним чолом. Невеличкі очі, трохи менші, ніж відстань між ними, були такі сині, що синіших я зроду не зустрічав.

Вперше я побачив його в млині, куди мій батько ще з кількома чоловіками ходив роздобути борошна. Я палав цікавістю побачити наших ворогів і, не послухавшись матері, непомітно пішов за ними. Цей чоловік, а з ним четверо чи п'ятеро, були присутні, як батько розмовляв з мельником.

— Бачили ви того поголеного старигана? — запитав Лабан, коли ми поверталися з млина до табору.

Батько кивнув головою.

— Це Лі,— пояснив Лабан. — Я бачив його на Солоному озері. Препаскудний чолов'яга. Кажуть, що в нього дев'ятнадцять жінок і з півсотні дітей, а ще він схибнувся на релігії. Цікаво, чого йому треба, що він їде за нами цею забутою богом країною?

Приречені на загибель, ми їхали далі своїм виснажливим шляхом. Маленькі селища, там, де була вода и придатний ґрунт, лежали одно від одного миль за двадцять, а то й за п'ятдесят. Між ними тягліїся голі піски, солончаки й безводні землі. В кожному селищі на наші мирні прохання не хотіли продати хліба. Нам брутально відмовляли, питаючи, чи з нас хто продав їм припасів, коли ми виганяли їх з Міссурі? Дарма

було доводити, що ми з Арканзасу. Ми справді були звідти, але вони вперто обстоювали своє, що ми таки з Міссурі.

Через п'ять днів дороги на південь ми добралися до Вівера і там знову побачили Лі, і знову зморені коні стояли прив'язані коло одного з будинків. У Паруені Лі не було.

Останнє селище звалося Сідер-Сіті. Лабан поїхав був на розвідини і, повернувшись, привіз батькові важливі новини.

— Коли я прибув до Сідер-Сіті, то побачив, як Лі кудись помчав верхи звідти, — розповідав він. — А в самому селищі чоловіків і коней більше, ніж тут звичайно буває.

Проте нічого неприємного з нами не сталося, нам лише не продали харчів. Діти й жінки не виглядали з будинків, а чоловіки, коли й показувалися, то не заходили до нас у табір і не глузували з нас, як у інших селищах. Нам дали цілковитий спокій.

Тут, у Сідер-Сіті, у Вейнрайтів померла дитина. Я добре пам'ятаю, як місіс Вейпрайт плакала, благаючи Лабана піти й роздобути в когось хоч краплю молока.

— Воно може врятувати дитині життя, — казала вона. — В них же є молоко. Я сама на власні очі бачила дійні корови. Підіть, Лабане, благаю вас. Нічого лихого не станеться, коли ви спробуєте. Щонайгірше — вони можуть відмовити, але вони цього не зроблять. Ви їм скажіть, що це дитині, немовляті. В мормонських жінок також є серце, і вони також матері. Вони не можуть відмовити кухля молока маленькій дитині.

Лабан спробував. Але, як він потім розповідав батькові, йому не пощастило побачити жодної жінки. Він бачив тільки чоловіків, а ті прогнали його.

Сідер-Сіті було остапне мормонське селище. Далі лежала величезна пустеля, а по той бік пустелі була країна мрій — казкова Каліфорнія. Рано-вранці наші фургони виїхали з селища. Я сидів поруч з батьком на передку і чув, як Лабан дав волю своїм почуттям. Ми проїхали, може, з півмилі й опинилися на невеличкому горбі. Звідси востаннє можна було побачити Сідер-Сіті. Лабан довернув свого коня, притримав його й підвівся на стременах. Він спинився саме коло свіжої могилки, де поховали дитину Вейнрайтів. Це була не перша могила з того часу, як ми перехопилися через кряж Везечських гір.

Старий, худорлявий, довгобразий, з запалими щоками й вигорілим волоссям, що спадало сплутаними пасмами на плечі й на шкіряну куртку, Лабан скидався на чаклуна. Його лице було скривлене з ненависті й безсилої люті. Тримаючи в одній руці повід і рушницю, він стиснув другу в кулак і погрозив Сідер-Сіті.

— Кара божа на вас! — кричав він. — Будьте прокляті рід й діти ваші, і ті, що ще не народилися від вас! Щоб вам вигорів увесь ваш хліб! Щоб вам довелось їсти пісок, наносний отрутою гримучої змії! Щоб ваші джерела прісної води обернулися в гіркі солончаки. Щоб ви...

Його слова ставали невиразні, бо фургони, риплячи, посувалися далі, але його плечі здіймалися в лад кулакові, і це свідчило, що він і далі посилав прокльони. І він виказував почуття, що були у всіх із валки. Жінки висувалися з фургонів, простягали худі, кістляві, спрацьовані руки й погрожували останньому селищу мормонів. Чоловік, що йшов поруч із наступним фургоном за нашим і підганяв волів, махнув ціпком і засміявся. То було щось чудне, бо вже багато днів у нашій валці не чути було сміху.

Всип їм, Лабане! — крикнув він, підхожуючи старого. — Та ще й додай від мене!

Фургони, не спиняючись, посувалися далі, а я обернувся назад і подививсь на Лабана. Він усе ще стояв коло могилки, підвівшись на стременах. Його постать із довгим волоссям, що маяло на вітрі, в мокасінах і в гетрах з торочками, була справді незвичайна, неначе викликана якимись чарами. Шкіряна куртка була така стара і стільки витерпіла негоди, що лиш постирані нитки де-не-де показували, де саме колись були оздобы з китиць. Здавалося, що то саме лахміття має на вітрі. Я пам'ятаю, що в нього за поясом теліпались пасма сухого волосся. Ще давно, на початку нашої подорожі, після зливи, вони стали чорні й полиснілі. Я знав, що то були скальпи індіан, і завше, дивлячись на них, відчував, що тремчу.

— Оце добре для нього, — зауважив батько, більше сам до себе, аніж до мене. — Я вже кілька днів чекав, щоб його прорвало.

— А я б хотів, щоб він повернувся назад і здер кілька скальпів, — висловив я своє бажання.

Батько усміхнено подивився на мене.

— Не любиш мормонів, синку?

Я кивнув головою, почувавши, що мене проймає невимовна ненависть.

— Коли я виросту, — сказав я через хвилину, — то всіх їх перестріляю.

— Ти, Джесі? — долинув з середини фургона материн голос. — Ану цить! — гримнула вона на мене. А тоді звернулася до батька — Як тобі не соромно дозволяти хлопцеві таке верзти?

За два дні дороги ми дісталися Гірських луків. Тут, далеко від останнього мормонського селища, ми вперше не поставили своїх фургонів щільним колом, а лишили між ними переміжки і не пов'язали

ланцюгами коліс. Ми вирішили перебути в цьому місці з тиждень. Худобі треба було добре відпочити, бо далі нас чекав перехід через справжню пустелю, хоч і тепер місцевість мало чим різнилася від пустелі. Довкола були такі самі піщані горби, лиш подекуди зарослі полином. Улоговина, де ми зупинилися, була піщана, але вже давно ми не бачили стільки трави, як тут. Футів за сто від табору витікало невеличке джерельце, води з нього вистачало тільки для людей, але далі в долині було ще кілька таких самих джерелець, і там ми напували худобу.

Того дня ми отаборилися дуже рано, а тому, що вирішили залишитися тут на цілий тиждень, жінки взялися перетрушувати брудну білизну, щоб уранці все випрати. Допізна в таборі кипіла праця. Декотрі чоловіки поправляли упряж, а інші лагодили фургони. Цілий день чоловіки стукали молотками по залізу, скріплювали обручі та ганки. Ненароком я натрапив на Лабана. Він сидів, підігнувши ноги, в холодку під фургоном і до пізньої ночі, не розгинаючи спину, шив нові мокасини. Тільки він з-поміж нас усіх носив мокасини й шкіряну куртку, і в мене було таке враження, що, коли ми виїздили з Арканзасу, він не належав до нашого гурту. У нього не було ні дружини, ні родини, ні свого фургона. Усе його майно складалося з коня, рушниці, одежі, що на ньому, і двох укривал, які він тримав у Мейсоновому фургоні.

Другого ранку нас таки спіткала недоля. Як я казав, ми не позсували та не позчіплювали ланцюгами фургонів і не зробили з них щільного кола. Від останнього мормонського селища нас відділяли два дні дороги, індіан — близько не було, та й узагалі вони не мали причини нас зачіпати, через те худобу лишили на ніч без ніякого догляду і в таборі також не поставили нічної варти.

Я прокинувся наче в кошмарі, ніби раптом ударив грім. Кілька хвилин я нерухомо дивився, силкуючись визначити і зрозуміти, що означав той невпинний гамір. Я чув стрілянину, близьку й далеку, чув крики й прокльони чоловіків, зойки жінок, плач дітей і серед того всього — свист куль, їхній глухий стукіт, коли вони влучали в дерево й залізо на колесах. Ті, хто стріляв, ціляли низько.

Я ворухнувся устати, але мати, що вже встигла вдягтися, притиснула мене рукою до постелі. Ту мить у фургоні з'явився батько, — він уже, мабуть, давно нстав.

— Вилазьте звідси! — крикнув він. — Мерщій! На землю!..

Він не гаяв часу, схотів мене в оберемок і шпурнув додолу з заднього кінця фургона. Ледве я встиг трохи відповзти, як він, мати й дитина також упали коло мене.

— Сюди, Джесі! — гукнув батько, і ми квапливо взялися вигрібати в піску яму під захистом колеса. Ми, як навіжені, довбали землю голірuch. Мати нам допомагала.

— Ще копай, Джесі! Глибше копай! — наказав батько

і, звівшись на ноги, зник у передранковому сутінку.

Я чув, як він, біжачи, давав накази. (Тоді я дізнався про своє прізвище. Я був Джесі Фенчер, а мій батько — капітан Фенчер).

— Лягайте на землю! — кричав він. — Ховайтеся за колеса і закопуйтеся у пісок! Нехай чоловіки забирають жінок і дітей з фургонів! Не стріляйте! Бережіть набої й готуйтеся! Вони зараз нападуть! Частина хлопців біжіть праворуч, до Лабана, частина — ліворуч, до Кокріна, а решта до мене, на середину! Не підводьтесь! Плазом!

Проте нападу не було. Що з чверть години тривала безладна й часта стрілянина. Першими хвилинами ми мали втрати з несподіванки. Кілька чоловіків повставали рано. Вони порозкладали вогнища, тож у них легко було влучити. Індіани, — Лабан запевняв, що то були вони, — напали на нас з незахищеного боку і стріляли лежачи. Коли трохи розвидніло, батько вже приготував їм відсіч. Він був недалеко відтого місця, де ми з матір'ю загреблися в пісок, і я чув кожне його слово.

— Разом! Усі враз!

Всі наші, ліворуч, праворуч і з середини, вистрілили разом. Я вистромив голову і побачив, що декілька індіан упало. Решта припинили стрілянину і кинулись тікати, забираючи з собою вбитих та поранених.

У таборі відразу закипіла робота. Коли зсували фургони й зчіплювали їх ланцюгами, я бачив, що й жінки й діти щосили напірали на колеса, щоб допомогти чоловікам. Ми порахували свої втрати. Найгірше, що порозбігалася вся худоба. А біля вогищ лежало семеро наших чоловіків. З них четверо були вже мертві, а троє вмирали. Коло решти поранених клопоталися жінки. Маленькому Рішу Гардекрові куля влучила в плече. Йому було років шість, не більше. Пам'ятаю, як я дивився, роззявивши рота, коли мати тримала його на колінах, а батько перев'язував рану. Маленький Ріш уже не плакав, але на щоках ще не висохли сльози, і він вражено втупився у кістку, що стриміла з розтровошеної руки.

Бабусю Байт знайшли мертвою у Фоксвеловому фургоні. Товста й немічна, вона ніколи нічого не робила, тільки сиділа собі й смалила люльку. Вона була матір'ю Ебі Фоксвела. Місіс Грант також загинула. Коло неї сидів її чоловік. Він був спокійний, навіть не плакав. Поклав тільки рушницю на коліна й сидів. Його ніхто не займав.

Під батьковим проводом у таборі кипіла робота. Усі працювали, наче бобри. Всередині кола чоловіки викопали велику яму, а з викиданого піску зробили бруствер. Жінки позносили туди з фургонів постіль, харчі та інші необхідні речі. Усі діти також допомагали. Не чулося нарікань і не помітно було, щоб хто хвилювався чи знетямлювався. Треба було робити діло, а ми всі змалку звикли працювати.

У тій ямі мали ховатися жінки та діти. Чоловіки викопали собі вповдовж усього кола під фургонами неглибокі шанці і крім того зробили насип.

Лабан повернувся з розвідин. Він сповістив, що індіяти відступили на півмилі і тепер саме радяться. Він бачив, як вони понесли з поля шістьох своїх, троє з них були вбиті.

Цілий ранок ми помічали час від часу в різних місцях хмарки куряви. Мабуть, підступали численні загони кінноти. Хмарки сунулись на нас з усіх боків. Тільки одна чимала хмарка віддалялася від нашого табору. Ми знали, що це погнали нашу худобу. Тепер наші сорок фургонів, що здолали Скелясті гори й пройшли півконтиненту, стояли безпорадним колом. Далі не було їх чим тягти.

Опівдні Лабан повернувся з других розвідин. Він бачив нові загони індіяти, що надійшли з півдня. Це показувало, що нас оточено з усіх боків. Раптом ми помітили, як дванадцять білих вершників виїхали на невисокий горбок на схід від нас і почали дивитися на наш табір.

— Тепер усе ясно, капітане, — сказав Лабан до батька. — Індіяти на нас нацькували.

— Вони ж такі самі білі, як і ми, — поскаржився Ебі Фоксвел своїй матері.— Чого ж вони не допоможуть нам?

— Вони не білі,— верескнув я, пильнуючи очима материну руку. — Вони мормони!

Ввечері, коли смеркло, троє наших хлопців вислизнули з табору і зникли в темряві. То були Віл Едеп, Ейбел Мілікей та Тімоті Грант.

— Вони йдуть у Сідер-Сіті по допомогу, — пояснив батько, звертаючись до матері і похапцем ковтаючи вечерю.

Мати похитала головою.

— Мормонів скільки завгодно є й тут, поблизу табору, — сказала вона. — Але вони не хочуть допомогти. У Сідер-Сіті так само не захочуть.

— Ні, чому, є підлі мормони, але є й порядні...— почав був батько.

— Поки що порядних ми не бачили, — урвала його мати.

Тільки вранці я дізнався, що Ейбел Мілікен та Тімоті Грант повернулись. У таборі всіх пригнітила та звістка, яку вони принесли. Виявилось, що коли вони прошили кілька миль, їх гукнули білі. І не встиг Віл Едеп пояснити, що вони з табору Фенчера і йдуть по допомогу в Сідер-Сіті, як білі застрелили його, а Мілікеи і Грант утекли й повернулись до табору з цією звісткою, яка вбила останню надію в наших серцях. За спинами індіан ховалися білі, і нас спопало лихо, що його ми давно вже передчували.

Другого ранку, коли чоловіки пішли по воду, в них почали стріляти. Джерельце було не більш як за сто ступенів від наших фургонів, але те місце обстрілювали індіани, що зайняли тепер узбіччя горба на схід від нас. Та стрільці з них були кепські. Дарма що звідти було як палицею докинути — яких, може, вісімдесят ярдів — проте наші люди щасливо повернулись з водою.

Ранок минув спокійно, коли не рахувати одного випадкового пострілу в наш табір.

Ми розташувалися в ямі і, при звичаєні до суворою життя, почували себе навіть досить зручно, хоч родинам забитих було, звісно, тяжко. Та ще треба було піклуватися про поранених. Я не міг усидіти на місці з цікавості й бажання про все дізнатися. Мені пощастило втекти від матері, і я справді багато що побачив. У середині кола, на південь від тієї ями, куди ми перейшли з фургонів, наші люди викопали другу яму й поховали в ній убитих: сімох чоловіків і двох жінок. Чимало клопоту завдала нам

місіс Генстінгс, що втратила зразу чоловіка й батька. Вона так голосила й лементувала, що жінки довго не могли її заспокоїти.

Тим часом індіани, що засіли на горбі на схід від нашого табору, далі про щось радилися, страшенно галасуючи, але не чіпали нас, і тільки раз випадково стрельнули, чим не заподіяли ніякої шкоди.

— Що там діється в тих розцяцькованих опудал? — нетерпляче спитав сам себе Лабан. — Не можуть дійти згоди, що їм робити, чи не зважаться?

Того дня ми знемагали зі спеки. На небі не було ні хмаринки, і сонце пражило немилосердно. Вітер ані подихав. Чоловіки лежали з рушницями в шанцях під фургонами й хоч трохи були в холодку, а та яма, де зібралася понад сотня жінок і дітей, не мала захистку від пекучого сонця. Там лежали й поранені. Ми приладнали над ними з укривал щось подібне до наметів. У нашій ямі було тісно й душно, і я раз по раз тікав від матері в шанці до чоловіків і дуже неохоче повертався, коли батько велів мені передавати жінкам яке-побудь доручення.

Ми зробили велику помилку, що не порозставляли своїх фургонів навколо джерела. Тоді, зненацька заскочені, ми про це не подумали, бо квапилися, не знаючи, коли на нас знову нападуть. А тепер було вже запізно. За вісімдесят ярдів від індіан на горбі ми не зважувалися розчіплювати фургони. Батько наказав кільком чоловікам копати криницю всередині кола, на північний захід від великої ями, а на південь від могили влаштували відхідок.

Надвечір того самого дня ми знову побачили Лі. Вій пішки перетинав улоговину в північно-західному напрямку поза досягом наших пострілів. Батько зв'язав дві прутипи, якими поганяли волів, і припнув до них простирало. Це був наш білий прапор. Та Лі не звернув на нього жодної уваги і не спинився.

Лабан наполягав, щоб спробувати підстрелити його, але батько не дозволив. На ного думку, білі ще остаточно не вирішили, що з нами робити, а постріл у Лі міг тільки зашкодити нам.

— Ходи сюди, Джесі,— покликав він мене і, відірвавши шматок простирала, прив'язав його до однієї прутини. — Вийди з цим прапорцем і спробуй поговорити з отим чоловіком. Ти не кажи йому про те, що в нас робиться, спробуй лиш привести його сюди поговорити з нами.

Я дуже запишався, що мене посилають з таким важливим дорученням, і вже намірявся йти, коли мене гукнув Джед Даигем. Він також хотів іти зі мною. Він був мій одноліток.

— Дангеме, можна вашому хлопцеві піти з Джесі? — спитав мій батько Джедогового батька. — Двоє краще, ніж один. Коли що трапиться, то пособлять один одному.

Отож Джед і я, двоє дев'ятилітніх хлопчаків, вийшли з білим прапором переговорити із проводирем наших ворогів. Та Лі не захотів говорити. Побачивши нас, вій наддав ходи. Нам не пощастило підійти до нього так, щоб він почув нас, а потім він і зовсім заховався в полині, бо ми його більше не бачили, хоч добре знали, що йому нікуди було втекти.

Ми з Джедом обійшли зарості на сотню футів навколо. Нас не попередили, скільки часу можна ходити, а що індіапи не стріляли, то ми й не квапились. Минуло вже понад дві години, відколи ми вийшли з табору. Якби хто з нас пішов сам, то напевне вернувся б за чверть години, а тепер Джед хотів переважити мене хоробрістю, а я — його.

Наша необачність мала, проте, й користь. Білий прапор додавав нам сміливості, і ми довідались, як тісно обложено наш табір. На південь, за якихось, може, півмилі, ми примітили великий табір індіан. За табором був луг, там хлончаки-індіанн гарцювали на конях.

Крім того, на схід від нас індіани також зайняли пагорб. Щоб подивитись на них ближче, ми вибралися на невеличкий пригірок і згаяли півгодини, намагаючись полічити, скільки їх. На нашу думку, індіан було щонайменш зо дві сотні. Серед них ми завважили кількох білих, — вони весь час про щось жваво розмовляли з індіанами.

На північний схід від наших фургонів, не далі як за чотириста ярдів, за пасмом невисоких горбів, ми викрили великий табір білих. Позад табору паслося понад півсотні осідланих коней. Ми ще дивились на них, коли на півночі з'явилася хмарка куряви й почала швидко наближатись. Почекавши трохи, ми незабаром розгляділи вершника, що мчав до табору білих.

Коли ми вернулися, то найперше мені добре перепало від матері за довгі мандри. Але батько похвалив і мене, і Джеда, як ми розповіли про те, що бачили.

— Тепер, чого доброго, треба сподіватись нападу, капітане, — сказав Ерен Кокрін. — Білі чекають наказу і поки що стримують індіан. Вершник, мабуть, привіз якийсь наказ. Адже ясно, що дарма так не гнали б коня.

Через півгодини після нашого повернення Лабаїт, заховавшись за білим прапором, спробував піти на розвідина, але не здолав і двадцяти ступнів, бо індіанці почали його обстрілювати і змусили вернутися назад.

Перед заходом сонця я сидів у ямі, тримаючи на руках немовля, поки мати стелила постіль. Нас у ямі було так багато, що ми сиділи, наче в бочці. Дехто з жінок спав сидячи, звисивши голову на коліна. Поруч зі мною помирав Сайлес Данлеп. Він лежав так близько, що, розмахуючи руками, зачіпав мене за плече. У першій нападі його поранили в голову, і він увесь час був непритомний, говорив з гарячки й співав якісь безглузді пісні. Пам'ятаю, одну з них він співав без кінця, і вона дуже дратувала мою матір:

"Дай-но мені тютюну з капшука свого", —

Так озвався чорт один до чорта другого.

Другий чорт на те сказав: "Щоб тютюн налити,

Треба гроші зароблять, байдики не бити".

Я сидів поруч із ним і тримав на руках немовля, коли почався напад. Сонце сідало, і я не зводив очей з Сайлеса, що починав уже конати. Його дружина, Сара, поклала йому на чоло руку. І вона, і її тітка Марта тихенько плакали, і враз — жахливий гук, з усіх боків на нас сипнули кулі з сотень рушниць. Вороги засинали нас кулями зі сходу, заходу її півночі. В ямі всі полягали на землю. Діти зняли лемент, а жінки намагалися їх угамувати. Деякі жінки також зойкали, але таких було мало.

За перші дві-три хвилини на нас дощем посипались тисячі куль. Як мені кортіло полізти в шанці під фургони, де наші чоловіки завзято відстрілювалися! Тільки не всі враз. Та моя мати, мабуть, угадала мої думки, бо змусила мене пригнутися й тримати дитину.

Я саме повернувся глянути на Сайлеса Данлена, — він ще дихав, — коли вбили малу дитину Каслтенів. Її тримала на руках десятирічна Дороті Каслтен. Дитину вбили на руках у неї, а її куля навіть не зачепила. Я чув, як казали потім, що куля, мабуть, влучила у фургон, а звідти відскоком ударила в дитину. Просто нещасливіш випадок, казали всі, а взагалі-то нам у ямі не загрожувала небезпека.

Коли я знову глянув на Сайлеса Данлена, він уже помер, і я відчув глибоке розчарування, наче ошуканством мене позбавлено цікавого видовища. Досі я ще не бачив навіч, як люди вмирають.

Дороті Каслтен страшенно ридала й лементувала, і то так довго, що заразила й місіс Генстінгс. Удвох вони зняли такий галас, що батько

послав Вота Камінгса довідатись, що сталося, і він плазом дістався до нас.

Густа стрілянина вщухла, тільки-но смеркло, хоч уночі й далі чулися подеколи безладні постріли. Цього разу двох наших було поранено, і їх перенесли в яму. Біла Тайлера було вбито, і, скориставшись із темряви, ми його поховали. Сайлеса Данлена й дитину Каслтенів поховали поруч із першими вбитими.

Цілісіньку ніч люди копали криницю, змінюючи один одного, але доконалися тільки до вологого піску, а води все не було. Декому з чоловіків, що ходили по воду до джерела, пощастило принести кілька відер, але в них стріляли, і коли Джеремі Гопкіпсові поранило лівий зап'ясток, від дальших спроб довелося відмовитись.

Настав ранок третього дня, ще гарячіший і сухіший. Ми прокинулися спрагли. Ніхто нічого не варив. У роті так попересихало, що ми не могли їсти. Мати дала мені шматок черствого хліба, я спробував був жувати, але не міг. Стрілянина то розгоралась, то вщухала. Часами до нашого табору летіли сотні пострілів, а то раптом усе стихало й не чулося жодного. Батько раз у раз остерігав наших чоловіків, щоб дарма не стріляли, бо набої у нас кінчалися.

І весь час не припиняли копати криницю. Яма була така глибока, що пісок мусили виймати відрами. Люди, які витягали відра, були пезахищені, і одного з них поранило в плече. То був Пітер Бромлі, що поганяв волів у Бладгудовому фургоні, наречений Джейн Бладгуд. Побачивши, що його поранили, вона під пострілами кинулась до нього і завела його в захищене місце. Десь опівдні криниця завалилась і засипала піском двох людей. Заходились їх відкопувати. До Еймаса Вентворта докопались аж за годину. Після цього криницю закріпили дишлями та дошками з дна фургонів і знов узялися копати. Вода не з'являлася, був самий тільки вогкий пісок, хоч заглибилися вже на двадцять футів.

А тим часом у нашій ямі діялося щось жахливе. Діти плакали й просили води, немовлята похрипли, але не переставали кричати. За десять ступнів від нас із матір'ю лежав поранений Роберт Кар. Вій був непритомний, бив руками навколо себе та благав води. Серед жінок чимало було не в кращому стані; одні марили з гарячки й проклинали мормонів та індіан. Інші здебільшого молились. Троє сестер Дімдайк разом із своєю матір'ю співали духовні гімни. Ті жінки, що мали малих дітей, брали пісок, що викидали з криниці і обкладали ним своїх голих немовлят, щоб хоч трохи прохолодити й заспокоїти їх.

Двоє братів Ферфаксів не витримали. Вони взяли відра, виповзли з-поза фургонів і прожогом кинулись до джерела. Джайлс не здолав і половини дороги, як упав. Роджер щасливо добіг до джерела й повернувся назад. Він приніс двоє неповних відер, бо вода розхлюпалась дорогою, коли він біг. Коли Джайлс приповз назад, і йому допомогли влізти в яму, він закашлявся, і в нього пішла горлом кров.

Двох неповних відер, звісно, не могло вистачити на всіх, більш як на сто душ, не рахуючи чоловіків. Води дістали тільки немовлята, трохи старші діти й поранені. Мені не припало ні краплі. Мати намочила шматок полотна в кількох ложках води, яку вона дістала для немовляти, й витерла мені рота, — собі вона й цього не зробила, бо дала мені жувати ту мокру полотнину.

З полудня становище ще дужче погіршало. Сонце спокійно собі налило у ясному безвітряному небі, і наша піщана яма обернулась у розпечену піч. А навколо — стрілянина і завивання індіан. Батько велів стріляти лише зрідка, і то найкращим стрільцям, таким, як Лабан або Тімоті Грант, а на нас сипався безперервний град олива. Кулі, на щастя, більше не відскакували, чоловіки не відповідали на стрілянину, лежачи в шанцях, і не виглядали, щоб не наражатись на небезпеку. Поранених було тільки четверо, а з них лиш один — важко.

Коли стрілянина на мить ущухла, з шанців прийшов батько. Він хвилин п'ять посидів коло нас із матір'ю, не кажучи ні слова. Здавалося,

він прислухався до безнастанного стогону тих, що страждали від спраги. Потім він виліз і пішов до криниці. Звідти він вернувся а мокрим піском і обклав ним груди й плечі Робертові Карові. Тоді подався туди, де сидів Джед Дангем з матір'ю, і послав до шанців по Джедового батька. У ямі було так мало місця, що як кому-небудь треба було вийти, доводилось переступати через тих, хто лежав.

За деякий час батько повернувся до нас.

— Джесі,— запитав він, — ти боїшся індіян?

Я рішуче похитав головою, здогадуючись, що мені знову хочуть доручити щось важливе.

— А клятих мормонів також не боїшся?

— Клятих мормонів тим паче не боюсь! — відповів я, радий нагоді вилаяти наших ворогів, не наражаючись на ляпаса від матері.

Я завважив, що на мою відповідь по втомленому батьковому обличчі пробігла ніби легенька усмішка.

— Коли так, Джесі,— сказав він, — то, може, ти підеш до джерела по воду разом із Джедом?

Я відразу хотів уже йти.

— Ми одягнемо вас обох як дівчаток, — казав далі батько. — Може, вони тоді не стрілятимуть.

Я впирався, щоб іти так, як є, тобто хлопцем, у штанях, але поступився при першому батьковому натякові, що можна передягтн іншого хлопця й послати його з Джедом замість мене.

З фургона Четоксів принесли скриню. У них було двос дівчаток-близнят, таких на зріст, як ми з Джедом. Кілька жінок допомогли нам. Воші одягли нас у святкове дівчачо вбрання, що пролежало в скрині від самого Арканзасу.

Мати страшенно боялася за мене. Вона покинула дитину на Сару Данлеп і провела мене до шанців. Під фургонами, коло піщаного насипу, нам з Джедом востаннє наказали, що робити, і ми виповзли з табору на незахищене місце. Одягнені ми були однаково: білі панчішки, білі сукенки з широкими синіми поясами і білі капелюшки від сонця. Ми трималися за руки, Джед правою рукою, а я лівою, а у вільних руках мали по двоє відер.

— Будьте спокійні,— застеріг нас батько, коли ми рушили. — Не кваптесь! Ідіть так, як дівчатка ходять.

Ніхто в нас ні разу не стрельнув. Ми щасливо дійшли до джерела, понабирали відра і, припавши до води, понапивалися самі. Так само щасливо ми вернулися назад з повними відрами. І не вчули жодного пострілу.

Я не пам'ятаю добре, скільки разів ми так ходили по воду, мабуть, разів з п'ятнадцять, а то усі двадцять. Ми йшли помалу, тримаючись за руки, і так само помалу верталися назад з чотирма повними відрами. І дивно, яка в нас самих була надзвичайна спрага! Ми кілька разів припадали до джерела й жадібно пили воду.

Нарешті ворогові терпець увірвався. Я взагалі не розумію, як могли індіяти так, довго стримуватись і не стріляти. Мабуть, вони мовчали з наказу білих, що були з ними. Та хоч там як, а коли ми знову подалися по воду, то з горба, де стояли індіяти, гримнула ринниця, а за нею друга.

— Вертайтесь! — гукнула мати.

Ми з Джедом презирнулися. Він був упертий, і я знав, що він перший не поверне. Я пішов до джерела. А Джед слідом за мною.

— Джесі! Ти!.. — крикнула мати, і в голосі її чути було щось більше, ніж загрозу налупцювати мене.

Джед запропонував узятися за руки, але я похитав головою.

— Біжімо, — сказав я.

Ми погналися піском під дощем куль. Здавалося, що всі рушниці на горбі, де були індіани, почали стріляти. Я перший добіг до джерела, й Джедові довелось пождати, поки я наберу води.

— Тепер біжи назад, — сказав він. Я бачив, що він, не поспішаючи, набирав воду, і здогадався, що він знову хоче бути останній.

Я присів і, чекаючи на нього, дивився, як кулі здіймали хмарки куряви. Назад ми побігли поряд.

— Не так швидко, — спиняв я його, — розіллеш половину води.

Це йому дошкулило, і він побіг повільніше. На півдорозі я спіткнувся і впав. Куля, що вдарила в землю просто переді мною, засипала мені очі піском. Першої миті я подумав навіть, що вона влучила в мене.

— Ти зумисне впав, — поглузував Джед, коли я звівся на ноги. Він стояв і чекав, коли я підведуся.

Я вгадав його думку. Йому здалося, ніби я впав зумисне, щоб розілляти воду і ще раз вернутися до джерела.

Ми так хизувалися один перед одним сміливістю, що я скористався з його думки й справді повернувся назад. А Джед Дангем, ніби не помічаючи куль, що збивали круг нього куряву, стояв виспростаний і чекав мене в незахищепому місці. Ми вернулися, йдучи поряд, повіті славою навіть за свою хлоп'ячу нерозсудливість. Проте Джед доніс тільки одне відро, — друге йому пробила куля біля самого дна.

Мати зустріла мене лайкою за непослух, але вона, мабуть, відчувала, що батько не дозволив би дати мені прочухана після того, що я зробив. Поки вона мене сварила, він з-поза її плеча підморгнув мені — вперше за все моє життя. В ямі до нас поставилися, мов до справжніх героїв. Жінки плакали, обнімали й цілували нас і благословляли. Я дуже пишався з такого вияву їхньої вдячності, проте так само, як і Джед, удавав, що мені дуже не до вподоби всі ці сентименти. А надто я запишався, коли Джеремі Гопкінс із величезним завосм на покаліченій лівій руці сказав, що ми з того самого тіста, що й справжні білі чоловіки, як от Деніель Буй, Малюк Карсон та Дейві Крокет[25].

Решту дня я, пам'ятаю, промучився з правим оком, яке куля засинала піском. Мати сказала, що воно геть заплигло кров'ю. Я заплющував його, розплющував знову, але біль не минався.

В нашій ямі люди заспокоїлись. Води вистачило на всіх, але треба було подумати, як роздобути її завтра. До того ж усі знали, що в нас кінчалися набої. Батько старанно перетрусив фургони, але знайшов тільки п'ять фунтів пороху. Трохи більше лишалось у порохівницях — і це було все.

Вчора вороги почали наступ надвечір, тому я сподівався, що так само буде й сьогодні, і заздалегідь перебрався в шанці, туди, де лежав Лабан. Він, жуючи тютюн, не помічав мене. Якийсь час я мовчки стежив за ним, боячись озватися, щоб він не прогнав мене. Лабан пильно вдивлявся з-поза фургона в бік ворога і не переставав жувати тютюн, а жуйку обережно випльовував у ямку в піску.

— Ну, як справи? — запитав я нарешті. Так Лабан завжди звертався до мене.

— Чудово, — відказав він. — Чудово, бо я можу знову жувати, Джесі! Мені було так пересохло в роті, що я з самого ранку не міг жувати тютюну, аж доки ти не приніс води.

На півпівно-східному горбі, за яким отаборилися білі, вистромила чиясь голова й плече. Лабан узяв рушницю. Він довго цілився, але потім похитав головою.

— Чотириста ярдів! Нічого не вийде... Не варто пробувати. Може, влучу, а може, й ні. А батько твій дуже заощаджують порох.

— Як, на вашу думку, чи в нас є яка надія? — спитав я тоном дорослого. Після свого подвигу з водою я почував себе до певної міри вже дорослим. Лабан відповів не зразу, видимо, обмірковуючи свої слова.

— Та що критися, отіпились ми в добрій тарапаті, Джесі. Але ми виберемось, можеш закластися на свого останнього долара.

— Виберемось, тільки не всі,— заперечив я.

— А хто не вибереться?

— Як хто? Біл Тайлер, місіс Грант, Сайлес Дайлен та й інші.

— Дурниці, Джесі! Вони вже в землі. Хіба ти не знаєш, що всім у житті доводиться ховати своїх небіжчиків. Відколи світ-світом люди їх ховають, а живих, проте, не меншає. Бачиш, Джесі, смерть і народження поруч ідуть. Народжуються так само скоро, як і вмирають, навіть скоріше, бо число людей щораз більшає та множитья. Узяти хоч тебе, Джесі: сьогодні вдень, коли ти ходив по воду, тебе могли вбити, а тепер ти сидиш тут і розмовляєш зі мною, і дуже скидається на те, що ти

виростеш і станеш батьком доброї великої родини. У Каліфорнії, кажуть, усе буйно росте.

Його слова додали мені сміливості, і я раптом висловив те, що давно крив у душі.

— Слухайте, Лабане, от уявімо, що вас уб'ють...

— Кого? Мене? — аж скрикнув він.

— Я ж кажу: "уявімо", — пояснив я.

— Так? Ну то гаразд. І що далі? Уявімо, що мене вбили...

— Може, ви тоді віддали б мені свої скальпи?

— Та мати дасть тобі такої бубни, як побачить їх у тебе!

— Я не носитиму їх. Якщо вас уб'ють, Лабане, то хтось мусить їх узяти. То чому б не я?

— Чому б не ти? — й собі сказав він. — Авжеж, чому б, справді, не ти? Гаразд, Джесі. Я люблю тебе і твого батька також. Гаразд, тільки-но мене уб'ють, скальпи твої, та й ніж, що їх різав, також твій. Тімоті Грант тут. Нехай він буде свідком. Ви чули, Тімоті?

Тімоті відповів, що чув. А я лежав у душному шанці й від щастя не міг вимовити й слова подяки.

За свою завбачливість, що погнала мене в шанці, я мав повну винагороду. Коли сонце заходило, знов почався напад і на нас полетіли тисячі пострілів, хоч нікого й не дряпнуло. Зі свого боку ми відповіли тільки тридцятьма пострілами, проте я бачив, що Лабан і Тімоті Грант

убили кожнім по одному індіанінові. Лабан сказав мені, що сіріляли самі індіани. Білі жодного разу не пальнули, і це його пантеличило. Воне не допомагали нам, та й самі не наступали, але весь час спілкувалися з індіанами, що стріляли в нас.

Ранок знову приніс нам пекучу спрагу. Я виповз з ями, ледве на світ зайнялося. За ніч упала рясна роса. Чоловіки, жінки й діти злизували її з фургонів, з обіддя на колесах, із гальм.

Казали, що Лабан повернувся перед світанком з розвідин. Він скрався аж до самого табору білих. Вони не спали і, ставши в коло, при світлі вогнищ молилися. З тих слів, які долинули до нього, Лабан зрозумів, що вони молилися за нас: що їм з нами робити.

— Нехай їх бог просвітить! — почув я, як сказала одна з сестер Дімдайк до Ебі Фоксвела.

— І то чимшвидше, — відповів той. — Я не знаю, що ми вдень робитимемо без води. Порох також виходить.

Уранці нічого не трапилось. Не чути було ні одного пострілу. Сонце палало в тихому непорушному повітрі, а спрага мучила нас щораз дужче. Знову кричали немовлята, хлипали малі діти й просили води. Опівдні Віл Гамільтон узяв два великі відра й подався до джерела. Він уже намірився був лізти під фургон, коли до нього кинулась Ен Дімдайк і обняла його, силкуючись утримати. Він щось сказав, поцілував її і пішов. На превелике диво не пролунало жодного пострілу: за всю дорогу до джерела й назад з водою ніхто й разу не вистрелив.

— Хвалити бога! — скрикнула стара місіс Дімдайк. — Це добрий знак. Вони зглянулися на нас!

Так само думало й багато інших жінок.

О другій годині, коли ми попоїли і нам стало легше, перед табором з'явився якийсь білий, що йшов з білим прапором. Назустріч йому вийшов Віл Гамільтон, поговорив з ним, вернувся назад і, переговоривши з батьком та іншими чоловіками, знову подався до незнайомця. Трохи далі стояв ще один білий і дивився на нас. Міг впізнали, що то Лі.

Нас усіх опосіло збудження. Жінки відчули враз таку полегкість, що почали плакати й цілувати одна одну, а стара місіс Дімдайк та що кілька жінок заспівали псалом. Нам запропонували здатися, при цій умові пообіцявши охороняти нас від індіан. І наші чоловіки пристали на це.

— Іншої ради нема, — почув я, як батько сказав до матері. Він сидів на дишлі фургона, понурий і пригнічений.

— А що, як за цим криється підступ? — запитала маги.

Батько знизав плечима.

— Ризикнемо, — відказав віп. — У нас однаково скінчилися набойі.

Тим часом чоловіки відчепили один фургон і відкотили його вбік. Я побіг глянути, що там робиться. У табір до нас увійшов Лі, а за ним в'їхали два порожні фури, тільки на кожному сидів візник. Усі з'юрилися кругЛі. Він пояснив, що їм дуже було важко стримувати індіан і що тепер нас охоронятиме майор Гілбі з п'ятдесятьма чоловіками мормонської міліції.

— Але, — сказав він, — ви повинні скласти в один з фургонів усю зброю, щоб не дратувати індіан.

Це здалося підозрілим і батькові, й Лабанові, і ще декому з наших. Лі пояснив, що, склавши зброю, ми станемо ніби полонепими мормонської міліції.

Батько випростався і хотів був уже відмовитись, коли глянув на Лабана. Той півголосом сказав йому:

— Байдуже, де будуть рушниці,— в наших руках чи на фургоні. Пороху однак нема.

Двох наших поранених, що не могли самі йти, поклали в фургон, туди поклали також і малих дітей. Лі, здається, сам ділив, кому було менше як вісім років, а кому більше. Ми з Джедом були високі як на свій вік, та й мали по дев'ять років. Лі приділив нас до старшого гурту, того, що мав йти пішки разом із жінками.

Коли він узяв у моєї матері немовля й поклав на фургон, вона кинулася не давати, але потім стиснула щільно губи і скорилась. Мати була поставна жінка середнього віку з сірими очима й енергійним лицем. Та від довгої дороги й нестатків вона схудла, щоки їй позападали, і, як' в усіх жінок, з її обличчя є сходовий вираз тривоги.

Коли Лі саме пояснював, в якому порядку ми будемо йти, до мене підійшов Лабан. Лі сказав, що жінки з дітьми підуть перші, зразу за двома фургонами, а за ними один за одним— ітимуть чоловіки. Почувши це, Лабан підійшов до мене, скинув свої скальпи і прив'язав мені до паска.

— Адже ж вас ще не вбито! — запротестував я.

— Ні, в дідька, не вбито! — весело відповів він. — Просто бог мене надоумив. Носитися з скальпами — це поганське марнослов'я. — Він спинився, неначе забув щось, а тоді рвучко обернувся, рушив до чоловіків і гукнув мені через плече:

— Ну, бувай, Джесі!

Я ще обмірковував, що значить це його "бувай", — коли до нас під'їхав конем ще один білий. Його послав майор Гікбі сказати нам, щоб ми поспішалися, бо індіани щохвилини можуть на нас напасти.

Ми рушили слідом за двома фургонами. Лі йшов з жінками й дітьми. Позаду за нашою колоною, що витяглася футів на двісті, ішли чоловіки. Вийшовши з табору, ми відразу побачили й міліцію. Мормони стояли, поспиравшись на рушниці і витягшись довгою лінією, футів за шість один від одного. Проходячи повз них, я мимоволі звернув увагу на їхні засмучені й урочисті обличчя, неначе вони були на похороні. Жінки також це зауважили й декотрі навіть заплакали.

Я йшов слідом за матір'ю. Я навмисне тримався позаду, щоб вона не побачила моїх скальпів. За мною йшли три сестри Дімдайк; дві з них підтримували стару матір. Лі весь час гукав візникам на фургонах, щоб їхали повільніше. Якийсь чоловік сидів на коні й дивився, як ми проходили, і сестри Дімдайк казали, що то, мабуть, сам майор Гікбі. Індіан ніде не було видно.

Це сталося тоді, коли наші чоловіки порівнялися з міліцією. — я саме обернувся подивитись, де Джед Дангем. Я почув, як майор Гікбі скрикнув гучним голосом: "Виконуйте свій обов'язок!" Усі міліціонери враз піднесли рушниці, і наші люди почали падати на землю. Жінки Дімдайк упали всі разом. Я обернувся до матері — вона також лежала. З-поза заростів сипнули сотні індіан і теж стріляли в нас. Дві сестри Данлегі метнулися тікати через пісок, я за ними. На бігу я ще побачив, як візник з одного фургона дострілював поранених. Коло другого фургона коні злякано ставали дибки, і візник насилу їх стримував.

У цю мить маленького хлопчика, що біг за дівчатами Данлен, оповила темрява. Урвалися спогади, бо й Джесі Фенчер навіки поростав існувати як Джесі Фенчер. Форма, що становила Джесі Фенчера, його тіло, була видима матерія і зникла, як усе видиме. Зате незнищений дух не зник. Він далі живе в іншому тілі, в тілі, що належить Дерелові Стендінгу. якого

незабаром виведуть звідси й повісять, і він також піде в небуття, як усе видиме.

У Фолсомській тюрмі є такий собі довічно ув'язнений Метью Дойвіс, староста. Він у відділенні смертників. Він уже дід, а його батьки належали до піонерів, що перші перетинали прерії. Я розмовляв із ним, і він підтвердив, що справді була така різанина, де загинув Джесі Фенчер. Коли він був ще хлопчиком, у них дома часто говорили про різанину на Гірських луках. Він казав, що живими зал шпили тільки дітей на фургоні, бо вони були ще замалі, аби розповісти про той злочин.

А тепер самі зважте. За ціле життя Дерел Стендінг ніколи не чув і не читав про Фенчерову валку, що її знищили на Гірських луках. Проте, коли я лежав у пекельній сорочці в Сап-Квентіні, все це мені стало відоме. Я не міг з нічого створити цю подію, як не міг з нічого створити динаміту. Ці події та факти, про які я вам розповів, мають тільки одне пояснення. Вони належать моєму духові, що на відміну від матерії живе вічно.

Закінчуючи цей розділ, я хочу додати ще одне: Метью Дейвіс сказав також, що через кілька років урядовці Сполучених Штатів заарештували Лі, привели на Гірські луки і там, на місці нашого табору, стратили.

#### РОЗДІЛ XIV

Минули мої перші десять днів у пекельній сорочці. Коли лікар Джексон великим пальцем натиснув, на моє очне яблуко й привів мене до пам'яті, я розплющив очі й посміхнувся в лице начальника Есертену.

— Занадто паскудний, щоб жити, й занадто підлий, щоб умерти, — кинув він у мій бік.

— Десять днів минуло, начальнику, — прошепотів я.

— Знаю, ми зараз тебе розв'яжемо, — пробурчав він.

— Річ не в тому, — сказав я. — Ви бачили мою посмішку і, певне ж, не забули, що ми з вами закладалися. Не кваптесь мене розв'язувати. Дайте спершу тютюну й цигаркового паперу Морелові й Опенгаймерові. А щоб ви не сумнівалися, то ось вам ще одна посмішка.

— О, я знаю, що ти за один, Стендінгу, — докірливо сказав начальник, — але ти нічого не досягнеш. Або я таки тебе зламаю, або ти поб'єш усі рекорди в пекельній сорочці.

— Та він уже побив їх, — зауважив лікар Джексон. — Чи хто чув коли, щоб людина посміхалась після десяти днів у цій сорочці?

— Удає, — відказав начальник. — Розв'яжи його, Гачінсе.

— Куди так поспішати? — запитав я пошепки. Життя в мені ледве тліло, і я мусив навіть для шепоту збирати всю свою силу й напружувати всю волю. — Куди поспішати? На поїзд я не йду, і мені тепер так вигідно лежати, що краще б ви зовсім мене не турбували.

Проте вони розв'язали мене й, безпорадного, витрясли зі смердючого мішка просто на підлогу.

— Не диво, що йому здалось так вигідно, — зауважив капітан Джемі. — Він нічого не відчуває. Він спаралізований.

— Бабуня ваша спаралізована, а не він, — ошкірився начальник. — Поставте його на ноги й побачите, що він стоягиме.

Гачінс і лікар підвели мене.

— Тепер пустіть, — скомандував начальник.

Але до тіла, що властиво було мертвим цілих десять днів, життя не могло повернутись так швидко, і я, не маючи ще над ним влади, спустився на коліна, скорчився, упав на бік і об стіну розбив собі лоба.

— Бачите, — сказав капітан Джемі.

— Прикидатися він мастак, — зауважив на те начальник. — У нього вистачить нервів на що хочете.

— Ви правду кажете, начальнику, — прошепотів я з підлоги. — Я зробив це навмисне. Підведіть мене, і я знову так само впаду. Вам буде чим розважитись.

Я не описуватиму, як мені було боляче, коли поновлювався кровообіг. Це було для мене звичне й знайоме явище, воно списало моє обличчя глибокими зморшками, що їх я понесу з собою на шибеницю.

Коли врешті всі пішли з мосї камери, я пролежав до вечора напівсонний, ніби в дурмані. Людина втрачає чутливість, якщо їй завдати болю, надто жахливого, щоб його можна було витерпіти. Я добре обізнаний з такою втратою чутливості.

Увечері я вже міг пересуватись плазом, але стояти ще не мав сили. Я напився води й почистився, скільки зміг, їсти я себе присилював аж другого дня, та й то великим напруженням волі.

Начальник Есертен заявив ось що: він дасть мені кілька днів спочити й поновити сили, а тоді, якщо я не признаюся, де динаміт, — мене знову на десять днів запакують у пекельну сорочку.

— Мені дуже прикро завдавати вам стільки клопоту, начальнику, — сказав я у відповідь. — Шкода, що я не вмер у сорочці і не позбавив вас мороки.

Навряд чи тепер я важив більш як дев'яносто фунтів. А два роки тому, коли двері Сан-Квентіну вперше зачинилися за мною, я мав сто шістдесят п'ять фунтів ваги. І мені здавалося, що коли я втрачу ще хоч дві унції, то не залишуся живий, хоча наступними місяцями я й далі втрачав вагу й дійшов мало не до вісімдесяти фунтів. Я знаю, коли я примудрився вирватись із самотинної камери й ударити наглядача Серстена в ніс, тобто перед тим, як мене взяли на суд у Сан-Рафаель, я, поголений і вмитий, важив вісімдесят дев'ять фунтів.

Багато хто дивується, чому люди стають жорстокі? Начальник Есертен був жорстока людиною. Він зробив і мене жорстоким і від цього сам ще гірше озвірів. Проте вбити мене він ніяк не міг. А щоб повісити мене за те, що я розбив носа наглядачеві, потрібен був спеціальний закон штату Каліфорнії, треба було, щоб суд засудив мене на страту і губернатор не помилював. Але я твердо переконаний, що той наглядач мав надто кровотечний ніс. Адже ж я тоді був самий кістяк, сліпий, як кажан, і хитався, мов билина. Та чи й справді пішла йому кров з носа?.. Я часом сумніваюся. Звісно, він, як свідок, під присягою запевняв, що пішла. Але хіба я не знаю, що наглядачі у в'язниці присягають що на більшу, ніж ця, брехню!

Едові Морелу кортіло довідатися, чи мені пощастило з моїм дослідом, але коли він спробував постукати до мене, то Сміт, що чергував того дня у нашому відділенні, змусив його перестати.

— Нічого, Еде! — простукав я до нього. — Ви з Джейком мовчіть, а я розповідатиму. Сміт не може перешкодити вам слухати, а мені вистукувати. Вони вже не можуть зробити гіршого, ніж зробили, а проте я ще й досі живий.

— Перестань, Стендінгу! — заревім на мене Сміт з коридора, куди виходили всі камори.

Сміт був дуже злобливий чоловік і своєю жорстокістю й лютістю переважав усіх наглядачів. Ми не раз думали, чому він такий. Чи то жінка його до цього довела, чи він страждав хронічною шлунковою хворобою?

Я вистукував собі далі. Він підійшов до віконця в дверях і, зиркнувши на мене, grimнув:

— Сказано перестати!

— Мені дуже шкода, — відповів я лагідним голосом, — але я, так би мовити, попереджую вас, що все одно буду стукати. І...—даруйте, що запитаю вас дещо особисте... — що ви тоді зробите?

— Я... — запально почав був він, але не докінчив, но знаючи, що сказати далі.

— Ну, то що ж саме? — силкувався я допомогти йому.

— Я викличу начальника в'язниці,— сказав він наче трохи ніяково.

— О, прошу! Він такий чарівний добродій! Блискучий взірець шляхетного впливу на в'язнів. Негайно приведіть його до мене. Я хочу поскаржитися йому на вас.

— На мене?

— Авжеж, саме на вас, — казав далі я. — Ви настирливо й брутально заважаєте мені розмовляти з іншими гостями в цьому заїзді.

І начальник Есертен прийшов. Двері відімкнули, і він увірвався до камери. Але я вже не наражався ні на яку небезпеку. Усе, що він міг найгірше, він уже зробив. Я був поза його владою.

— Я позбавлю тебе їжі! — погрозився він.

— Як собі знаєте, — відповів я. — Я при звичаївся до нього. Я не їв цілих десяти днів, і знаєте що? Дуже нудна справа знову починати їсти.

— О о! Ти, здається, залякуєш мене? Голодуванням?

— Вибачте, — сказав я, і голос мій був аж шовковий — такий ввічливий. — Це ваші слова, а не мої. Спробуйте хоч раз бути логічним. Повірте, вашу нелогічність мені куди важче терпіти, ніж усі інші ваші тортури.

— Ти перестанеш стукати? — запитав він.

— Ні, даруйте, що роблю вам прикрість, але мене діймає таке непереможне бажання поговорити, що...

— Я зараз же знову зашнурую тебе у пекельну сорочку!

— О, будь ласка! Я безмежно люблю пекельну сорочку. Вона мені як справжня матір, і я навіть гладшаю в ній. Подивіться лиш на цю руку, — я закачав рукав і показав йому свого м'яза, такого тоненького, що коли я зігнув руку, то він здавався мотузочком. — Як у доброго коваля, хіба ні? А груди які широкі!.. Сандо[26] ще доведеться подумати про свої лаври. А живіт! Ну, я так гладшаю, що для вас це може скінчитися скандалом. Чи бачено, щоб у в'язниці покараним так добре йшлося! Стережіться, начальнику! Платники податків, мабуть, муситимуть узятися за вас.

— Перестанеш ти стукати?! — заревів він.

— Ні, хоч я вам дуже вдячний за вашу турботу. Розміркувавши як слід, я вирішив, що стукатиму й далі.

Він з хвилину дивився на мене, неспроможний і слова вимовити, а тоді, усвідомивши своє безсилля, повернувся йти.

— Дозвольте ще одне запитання.

Що ще там? — спитав він через плече.

— Що ви наміряєтеся зробити?

Я й досі ще не можу вийти з дива, як він із своїми нападами люті не вмер давно вже від удару.

Після того, як переможений начальник вийшов, я цілі години вистукував, оповідаючи історію своїх пригод. Ед Морел і Опенгаймер змогли заговорити не раніш як уночі, коли Мордань Джонс змінив Сміта і, своїм звичаєм, нишком задрімав.

— Сні, — простукав Опенгаймер свій висновок.

"Так, звісно, — подумав я. — Те, що міг переживаймо, і становить суть наших снів".

— Коли я був нічним посланцем, — вистукував далі Опенгаймер, — то якось занадто хильнув. Ну, скажу вам, ви ніде не знайдете такого, як я набачився тоді. Я гадаю, що всі оті, хто пише романи, роблять так само: п'ють, аби якнайвище накрутити собі уяву.

Але Ед Морел, що мандрував так само, як і я, хоч з іншими наслідками, повірив мені. Він сказав, що коли його тіло завмерло в пекельній сорочці й дух визволився з нього, він і далі лишився Едом Морелом. Він ні разу не бачив себе кимось іншим, коли його дух визволявся з тіла, а переживав своє, власне життя. Ед Морел розповідав, що коли йому пощастило визволитись із тіла і побачити збоку, як воно

лежало в пекельній сорочці посеред камери, він подався в Сан-Фрапцієко побачити, що там нового.

Він двічі провідував свою матір і обидва рази саме тоді, як вона спала. І в своїх мандрівках він не мав сили над матеріальними речами: не міг відчинити або зачинити дверей, не міг зрушити з місця жодної речі, не міг чим-не-будь стукнути й виявити свою присутність. З іншого боку, матеріальні речі не мали влади над ним. Він без перешкод проходив крізь стіни, крізь зачинені двері. Сутністю, себто тим, що існувало реально, була в ньому думка, дух.

— У бакалійній крамниці, недалеко від будинку моєї матері, змінився власник, — розповідав Морел. — Я побачив це з нової вивіски. Треба було чекати цілих півроку, доки мені дозволили написати першого листа. У листі я запитав матір про ту крамницю, й вона відповіла, що власник справді змінився.

— Ти що, читав вивіску? — запитав Опенгаймер.

— Звісно, читав, — відповів Морел. — А то ж як інакше?

— Ну гаразд, — вистукав недовірливий Опенгаймер. — Ти можеш нам довести. Коли-небудь, як у нас буде порядний наглядач, з тих, що дають заглянути в газету, зробиш так, щоб тебе зашнурували у пекельну сорочку. Тоді вилазь із тіла й мандруй просто у Фріско[27]. Проберись на ріг Третьої і Маркіт-стріту о другій або о третій годині ночі, коли ранкові газети саме друкуються. Прочитай останні новини й швиденько вертай назад у Сан-Квептін, щоб розповісти нам ті новини до того, як газети перевезуть через бухту. Тоді попросимо у наглядача газету. І якщо в газеті буде те, що ти розкажеш, я тобі повірю.

То була б добра перевірка. Я не міг не погодитись із Опентаймером, що то був би неспростовний доказ. Морел сказав, що колись неодмінно

спробує, хоч йому дуже важко залишати своє тіло; зважиться на таке він тільки тоді, як уже несила буде терпіти в сорочці.

— Оце такі ви завше — як до діла, так і сіла, — поглузував Опенгаймер. — Моя мати вірила в духів. Коли я був малим, вона раз по раз бачила їх, розмовляла з ними, питала в них поради. Але чогось такого, щоб до діла, вони їй ніколи не порадили. Духи не могли сказати їй, де батькові приклянуться робота, чи знайде він золоту жилу, чи випаде йому щасливий квиток у китайській лотереї. Не могли, та й годі. Натомість верзли всякі дурниці — що батьків дядько мав воло, що мій прадід номер від сухот, що ми переберемося в іншу оселю через два-три місяці.— а передбачити таке було невелика мудрість, бо ми міняли оселю разів із шість на рік.

Я думаю, що якби Опенгаймер дістав освіту, з нього вийшов би другий Маріпстті або Геккель[28]. Він міцно держався за факти, а логіка його була непереможна, хоч і трохи холодна. "Доведи мені, та й годі", — ось як він ставився до всього. На віру він не брав нічого і ніколи. Про це якраз казав мепі Морел. Саме брак віри завадив Опенгаймерові домогтися неповної смерті у пекельній сорочці.

Як бачиш, дорогий читачу, у самотинних камерах не все було безнадійно погане. Таких три голови, як наші, знаходили багато способів гаяти час. Можливо, цим ми рятували один одного від божевілля, але мушу сказати, що Опенгаймер гнив у самотинному відділенні сам-один цілих п'ять років, перше ніж з'явився Морел, а проте зберіг здоровий глузд.

Однаке, не подумайте, боронь боже, що наше життя в одиночках було оргією духовних розваг і захопливих психологічних дослідів.

Ми терпіли багато всяких мук, страшних мук. Тюремники, — ці катюги, найняті на ваші гроші, любі громадяни, — були звірами. Нас оточувала всіляка підлота. Харчі були гнилі, одноманітні, нетривні. Тільки

великою силою волі могли люди виживати на таких харчах. Я не маю сумніву, що наша призова худоба, наші свині й вівці на показовій університетській фермі в Дейвісі похиріли й загинули б, якби одержували таку мізерну пайку, як ми.

Книжок у нас не було. Саме наше перестукування означало порушення в'язничних правил. Зовнішній світ практично не існував для нас. Він був наче примарне видиво. Опенгаймер, наприклад, зроду не бачив ні автомобіля, ні мотоцикла. Якщо потрапляли деколи вісті із зовнішнього світу, то такі вони були неясні й задавлені, що не мали реального сенсу. Опенгаймер казав мені, що про російсько-японську війну він дізнався через два роки після того, як вона закінчилася.

Ми були поховані за життя, живі мерці. Самотинні камери були наші могили, в яких ми при нагоді перемовлялися стуком, мов ті духи на спіритичному сеансі.

Новини? Будь яка дрібниця вже була для нас новина. Зміна пекаря, що про неї ми довідувалися з якості хліба. Чому цілий тиждень не було Морданя Джонса? Чи в нього відпустка, чи він заслаб? Чому Вілсона, що чергував у нас десять діб у нічній зміні, перевели? Цілий тиждень ми могли міркувати над такими дурницями. А коли з'являвся хтось, засуджений на місяць одиночного ув'язнення, то це вже була подія. Проте ми могли дуже мало довідатись від такого короткочасного і здебільш тупоголового Данте. Його перебування в нашому пеклі було занадто нетривале. Не встигав він навчитися вистукувати, як уже повертався назад у широкий ясний світ живих людей.

Проте знову скажу, що у нашому падолі тіней не все було банальне. Узяти хоча б те, що я навчив Опенгаймера грати в шахи. Ви собі тільки уявіть, вистукуванням навчити грати в шахи людину, що сидить від вас за дванадцять камер, домогтися, щоб вона ясно бачила перед собою шахівницю, всі фігури, їхнє розташування, навчити її, як ходить кожна фігура, пояснити все так докладно, що потім, мавши шахівницю перед очима тільки в своїй уяві, ми грали з ним цілі партії. Та що там казати!

Опенгаймер мав такий напрочуд сильний розум, що кінець кінцем став мене обігравати, не бачивши зроду жодної шахової фігури.

Яке, наприклад, могло в нього утворитись уявлення про туру, коли я вперше простукав йому це слово? Опісля я часто питав його, але все дарма: він не міг пояснити мені словами того образу, що постав йому в голові, хоча це не завадило йому згодом так майстерно грати, що він безліч разів збивав мене з пантелику.

Міркуючи про такий вияв людською духа й волі, я вже вкотре приходжу до висновку, що саме в цьому й полягає реальне. Реальний тільки дух. Тіло — це фантасмагорія, видимість. Я питаю вас, питаю: як матерія чи тіло могло б грати в шахи на уявній шахівниці й уявними фігурами на відстані дванадцяти порожніх камер та ще ті самим перестукуванням?

## РОЗДІЛ XV

Колись я був Едем Стренг, англієць. Жив я, як мені здається, десь між 1550 і 1650 роками, і помер, як ви побачите, на схилі віку. Відтоді, коли Морел навчив мене заподіювати собі неповну смерть, я все шкодував, що не знаю ґрунтовніше історії. Я міг би тоді визначити багато такого, що тепер лишається для мене неясним. Бо так, як є, доводиться навмання визначати, коли саме йде жила кожна з тих осіб, що втілювали мене.

Щодо Едема Стренга, то мені дивно, що я дуже мало пам'ятаю про його перші тридцять років. Едем Стренг не раз воскресав у мені, коли я лежав зв'язаний у пекельній сорочці, але завжди він був уже зрілий, дужий тридцятилітній чоловік.

Як Едем Стренг, я неодмінно бачу себе на низьких піщаних островах десь під екватором, чи не в західній частині Тихого океану. Я почуваю себе тут, як удома, і живу на цих островах, здається, не від учора.

Острови заселені тисячами людей, але серед них тільки я один — білий. Тубільці становлять чудову расу: вони високі, м'язисті, широкоплечі. Звичайний зріст — шість футів, їхній король, Раа-Кук, на зріст щонайменше — шість футів і шість дюймів, і хоч важить добрих триста фунтів, проте ніхто не назвав би його гладким, так пропорційно він збудований. Багато його ватагів такі самі високі, а жінки у них не набагато нижчі за чоловіків.

Тут чимало островів, і всі вони під владою Раа-Кука, крім кількох на півдні, де раз у раз вибухають повстання. Ці тубільці, з якими я живу, — полінезійці; я це знаю, бо в них рівне чорне волосся. Шкіра їхня має від сонця золотавий колір. Їхня мова, якою я балакаю, надзвичайно легка, плавна, багата й мелодійна; вона має мало шелестівок, складаючись переважно з голосних. Вони люблять квіти, музику, танці, ігри; вони подитячому простодушні й щасливі у своїх забавах, хоч у гніві й на війні стають дико жорстокі.

Я, Едем Стренг, знаю своє минуле, але мало про нього згадую. Я живу теперішнім і не журю собі голови ні майбутнім, ані минулим. Нічим я не клопочуся, живу необачливо й марнотратно і почуваю себе щасливим через те, що здоровий і маю надмір сили. Риба, овочі, городина, водорості — чого ж мені ще треба? Шлунок повний, і я задоволений. Я посідаю високе становище при дворі Раа-Кука, вищого ніхто не має, навіть Аба-Таак, найвищий жрець. Ніхто не сміє зняти руку чи зброю на мене. Я — табу, такий самий священний, як і повітка для човнів, де під помостом спочивають кістки незчисленних королів, предків Раа-Кука.

Я пам'ятаю, як розбився корабель, і з усіх, що пливли на ньому, тільки я врятувався. Була страшна буря, і всі потопились. Але мені не хочеться згадувати про цю катастрофу. Якщо я думаю про минуле, то найчастіше лину думками в маленьке сільце, що мало з дванадцять хатин під стріхою, до часів свого дитинства, коли я чіплявся за материну спідницю. Мати моя була рослява англійка з молочно-білою шкірою і білявими косами. Іноді мені здається, що я знов чую, як співає чорний дрізд коло плоту, і бачу блакитні дзвіночки, що з дубового лісу

розіллялися блакитною річкою по оксамитовій траві. А найкраще згадується мені жеребець з кудлатими бабками біля копит. Коли його вели вулицею, то він звичайпо метався навсібіч, скакав і іржав. Я з переляку кидався до матері і, хоч де б вона була, хапався їй за спідницю й ховався у згортках.

Але годі про це, я не маю наміру писати про дитинство Едема Стренга.

На цих безіменних для мене островах я прожив кілька років, і, безперечно, був там першою білою людиною. Я був одружений з Лі-Лі, сестрою короля. Вона мала шість футіз з лишком і якраз на той лишок переважала мене зростом. На мене тоді було любо глянути. Я був статурний і широкоплечий, мав широкі груди. Жінки всіх рас, як ви самі побачите, позирали на мене прихильним оком. Руки мої, там, де не досягало сонце, були білі, наче молоко, зовсім як у матері. Очі були блакитні, вуса, борода й чуб — золотаво-жовті, такі, як у вікінгів на картинах. Та я, певне, походив не від них, а від якогось морського розбійника, що колись давно оселився в Англії. Народився я в сільській хатині, в моїй крові було стільки морської солі, що я рано знайшов шлях на корабель і став матросом. Ось хто я був — не офіцер, не шляхетний мандрівник, а простий матрос, що важко гарував, поневірявся й страждав.

Раа-Кук цінував мене, і через те я мав у ньому королівську підпору. Я вмів робити речі з заліза, що вперше з'явилося у країні Раа-Кука з нашого розбитого судна. Судно затонуло за десять ліг [29] на північний захід від островів. При нагоді ми підпливали туди на пірогах. Судно сповзло з підводного рифа й лежало на глибині п'ятнадцяти сажнів. Доводилось діставати залізо з води. Тубільці уміли чудово пірнати й працювати під водою. Я теж навчився пірнати на п'ятнадцять сажнів, проте ніколи не міг зрівнятися з ними, дарма що на суходолі, завдяки своїй англійській вправності та силі, переважав кожного з них. Я пам'ятаю, як я навчив їх битися палицями, і ця розвага поширилася, мов пошесть, так що розбиті голови стали звичайним явищем.

На затонулому судні я знайшов судновий журнал. Він увесь подерся і від води перетворився на кашу, а чорнило так порозпливалось, що важко було щось прочитати. Я наводжу тут уривок з нього, сподіваючись, що дечим він, можливо, допоможе якомусь ученому аматорові давнини точніше визначити час подій, про які я маю написати.

..."Вітер ходовий, і це дає лам змогу переглянути і пересушити трохи наших припасів, а надто китайську шинку й суху рибу, що становлять частину наших харчів. Службу божу також відправлено на палубі. По обіді вітер повернувся з півдня у рвачкий, але без дощу, тож другого ранку ми змогли все прибрати й обкурити судно порохом..."

Але годі з цим, бо я розповідатиму не про Едема Стренга, що його після суднотрощі море викинуло на кораловий острів, а про Едема Стренга, що пізніше мав ім'я І Йон Ік, тобто Могутній, і деякий час був улюбленцем великого Юнсана та коханцем і чоловіком принцеси Ом з королівського роду Мін, а потім багато років блукав знедоленим жебраком по селах і по шляхах країни Чосон (так, так, саме Чосон, тобто Країна Вранішньої Тиші, а по сучасному — Корея).

Не забувайте, що це діялося три-чотири сторіччя тому і я був першою білою людиною на кораловому острові Раа-Кука. За тих часів мало кораблів з'являлося коло їхніх берегів. Я міг би спокійно й у достатках прожити все своє життя під сонцем, де не бував морозів, коли б не "Спарвер". То було голландське торговельне судно. Воно заблукало в це недосліджене море, хоч справжню Індію вже поминуло. Натомість воно знайшло мене й більше нічого.

Я вже, здається, казав, що був веселим велетнем з золотою бородою, властиво хлопчаком, що ніколи не вийшов з хлоп'ячого віку. "Спарвер" набрав у бочки води, і я майже без жалю покинув Раа-Кука і його чудовнії край, покинув Лі-Лі та її сестер, оздоблених гірляндами квітів. З усмішкою на устах, вдихаючи солодкий для мене корабельний дух, я поплив знову простим матросом під командою капітана Йоганеса Мартенса.

Дивне було плавання на цьому старому "Спарвері". Ми шукали нових країв з шовком та прянощами, але знаходили тільки пропасницю, несподівану смерть, зачумлені райські місця, де смерть химерно перепліталася з красою. Цей старий Йоганес Мартене з невиразним лицем і сивуватою квадратною головою, в якому годі було впізнати романтика, шукав Соломонових островів, золотих копалень Голконди, ба навіть давно загиблої Атлантиди, сподіваючись, що вона плаває що й досі. Але замість цього він знаходив тільки людожерів, які жили на деревах і полювали на людські голови.

Ми приставали до дивовижних островів, де об круті береги ненастанно билися морські хвилі, а вершини гір курилися димом. У густих джунглях по-мавпячому завивали маленькі кудласті люди-звірі; вони обтикали колючками лісові стежки й копали там вовчі ями з кілками на дні. Смерком, коли джунглі втихали, звідти летіли в нас отруєні стріли, і доволі було такій стрілі злегка поранити людину, як вона вмирала в тяжких муках. Бачили ми й інших людей, вищих на зріст і ще лютіших. На березі вони зустрічали нас відкритим боєм, обсипали дощем стріл і списів, тоді як по лісистих долинах били величезні дерев'яні барабани й тріскотіли маленькі тамтами, а на горбах здіймались сигнальні стовпи диму.

Гендрік Гамел був судновим комірником і співвласником "Спарвера". Що не належало йому, то було власністю Ноганеса Мартенса. Капітан розмовляв по-англійському поганенько, Гендрік Гамел трохи краще, а матроси знали тільки голландську. Але справжньому матросові легко навчитися голландської мови і, як далі побачите, ще й корейської.

Нарешті ми добрались до такої країни, що була на карті,— до Японії. Але японці не захотіли з нами мати ніякого торгу. До нас на корабелі, з'явилось двоє урядовців з мечами, в широких шовкових вбраннях, від яких Йоганесові Мартенсові аж слинка потекла з рота, і чемно попросили нас забиратися геть. Під їхнім гречним поведженням відчувалася залізна воля войовничої раси. Ми це зрозуміли і відпливли.

Ми перетяли Японську протоку, ввійшли в Жовте море, прямуючи до Китаю, і тут натрапили на підводні скелі. "Спарвер" був стареньким судном і незграбним, його дно так поросло морськими черепашками, що судно зробилося зовсім неповоротким. Якщо треба було скерувати круто під вітер, воно повертало заледве на шість румбів[30] і тоді гойдалося вгору й униз, не тримаючись курсу, неначе викинена ріпа. Будь-який галіот у порівнянні з нашим судном видався б хистким кліпером [31]

Годі було й мріяти повернути судно так, щоб воно провою перетяло лінію вітру; а щоб судно перетяло лінію вітру кормою, усі матроси мусили згаювати половину вахти. Отож і сталося так, що коли в розпал урагану, який уже сорок вісім годин витрушував з нас душу, вітер несподівано змінився на вісім румбів, судно погналося на завітрянйй берег.

Нас понесло туди в холодному світлі буряного світанку на гребенях хвиль, високих, мов гори. Була середина зими, і в проміжках між сніговими шквалами виднів той страшний берег, якщо можна назвати берегом громаддя бескеть, що видавалися в морс. За безліччю похмурих скелястих острівців бовванів покритий снігом гірський кряж, і повсюди здіймалися кам'яністі шпичаки, занадто стрімкі, щоб на них міг залежатися сніг, а з клекотливого моря стрімили гострі уламки скель.

Земля, куди нас несло, не мала назви, і не було згадки, щоб сюди коли-небудь заходили мореплавці. На нашій карті берегову лінію було тільки ледь позначено. З усього цього ми могли собі думати, що люди там такі самі непривітні, як і та смужечка їхньої землі, що виринула перед нами.

"Спарвер" наскочив на скелю провою. Прямовисна основа скелі ховалася глибоко під водою і наш задертий догори бушприт одразу відломився. Фок-щогла, порвавши за собою вант й штаги[32], впала на облавок і кінцем перевисла до скелі.

Я завжди захоплювався старим Йоганесом Мартенсом. На судно ринула хвиля, змила мене й Мартенса з юта, Покотила палубою і викинула нашкафут[33], звідки ми хутко подерлися на високо піднятий бак. Інші полізли за нами. Ми прив'язалися якомога міцніш і порахували, скільки нас. Виявилося, що вісімнадцятро. Решта загинула.

Йоганес Мартене торкнувся мене й показав туди, до крізь каскади води проглядала скеля. Я зрозумів, чого він хоче. Фок-щогла футів на двадцять нижче від клотиків[34] терлася об виступ скелі. За тим виступом видніла розпадина, і Мартене хотів знати, чи зважусь я скочити туди зі щогли. Відстань до виступу то скорочувалась до шести футів, то збільшувалась до двадцяти, бо корпус судна так гойдався, що розтросщений нижній кінець щогли не одірвався повністю, і щоглу несамовито кидало й шарпало разом із корпусом судна.

Я побрався на щоглу. Інші не захотіли чекати, поки я вилізу. Вони відв'язували себе й один по одному лізли услід за мною по небезпечній щоглі. Та й баритись не можна було — щохвилини "Спарвер" міг сповзти в глибину. Розрахувавши час, я стрибнув, утримався в розпадині й простяг руку, щоб допомогти тому, хто стрибатиме за мною. Але стрибнути було не так просто. Ми змокли й пообмерзали на вітрі. До того ж треба було влучити, коли саме стрибати.

Перший загинув кок. Хвиля змила його з кінця щогли, закрутила ним і гепнула об скелю. Другий був бородань юнга, двадцяти з чимось років. Він послизнувся, перевернувся під щоглу, і його притиснуло до виступу скелі. Притиснуло?... Та в одну мить з нього видавило життя! Ще двох змили хвилі, як і кока. Капітан Мартене був останній із чотирнадцятьох чоловік, що перебралися в розпадину скелі. За годину "Спарвер" сповз із скелі й зник у глибині.

Два дні й дві ночі просиділи ми в тій розпадині і мало не загинули. Не було ніякої змоги ні видертися вгору, ані спуститися вниз. Третього ранку нас нагледів рибальський човен. У ньому сиділи люди, вдягнені у все біле, але брудне; своє довге волосся вони кумедно поскручували у вузол на

маківці. Потім я довідався, що це була шлюбна зачіска; я ще переконався, що за такий вузол було дуже зручно хапати тубільця одною рукою, а другою бити, коли не можна переконати його словами.

Човен подався в село по допомогу. Щоб спустити нас із кручі, потрібна була більша частина всієї людності, усе їхнє справилля, та й то довелося поморочитись мало не цілий день. Вони були бідні й нещасні люди. Їхню їжу важко було перетравити навіть матроському шлункові. Рис був темний, як шоколад, бо тільки наполовину очищений — з дрібненькою соломою, з половою, з трісочками та брудом. ївши його, треба було часто переставати жувати, встромляти в рот два пальці й витягати те, що непотрібне. їли вони ще просо, найрізномаїтніші маринади, завше немилосердно пекучі.

Мешкали вони в глиняних хатинах, критих соломою. Під підлогою вони звичайно прокладали труби і пускали ними дим з печі і так нагрівали приміщення, де спали. В таких хатинах ми відпочивали кілька день, курячи легкий несмачний тютюн у довжелезних люльках з маленьким чубуком на кінці. Крім того, ми пили тепле кисло питво, таке на вигляд, як молоко, — щоб "затуманіло" голові, його треба було чимало-таки видудлити. Якось я вицмулив добрий галон[35] з гаком, їй-бо, що не менше, і аж тоді сп'янів, і почав співати, як звичайно роблять усі матроси на світі. Інші, коли побачили, що мені пощастило, і собі заходилися пити, і незабаром усі ми галасували, забувши, що за стінами знову лютує хуртовина і що ми загублені в незнайомій землі, не позначеній на жодній карті. Старий Йоганес Мартене реготав, галасував і ляскав себе по стегнах так само, як і всі ми. Гендрік Гамел, спокійний, урівноважений і поміркований чорнявий голландець з чорними очима, був не кращий за інших, і, як і будь-який п'яний матрос, розкидав сріблом, щоб роздобути ще молочного питва. Ми ніби показалися, але жінки й досі приносили нам питво, і трохи не все село збіглося до нашої хати подивитися, що ми витинаємо.

Біла людина обійшла весь світ і скрізь відчуває себе господарем, мені здається, завдяки своєму одчайдушному недбальству, хоча, звісно,

штовхає її вперед упертість і ненаситна жадоба здобичі. Отак і ми — капітан Йоганес Мартене, Гендрік Гамел і дванадцяттеро матросів — галасували й репетували в рибальському селі, у той час як над Жовтим морем лютували зимові урагани.

Дивлячись на невеличкий клаптик землі, де ми опинились, та на людей круг нас, ми, звісно, не могли як слід уявити собі країни Чосон. Коли вся людність така, як ці нужденні рибалки, то зрозуміло, чому мореплавці сюди не заходять, думали ми. Але незабаром нам довелося змінити свою гадку. Село було на одному з надбережних островів. Старшина, видимо, сповістила про нас на суходіл, бо одного ранку біля нашого острова закинули кітву три великі двощоглові джонки із скісними вітрилами з рижових мат.

Коли прибульці вийшли на берег, капітан Йоганес Мартенс пожвавішав: він угледів шовк. Ставний кореець у різноколірному шовку блідих відтінків ішов, оточений півдесятком улесливих прибічників, так само вдягнених у шовк. Кван Юн Джін — згодом я довідався, що його звали саме так, — був "янбан", себто шляхетний. Посада його була, сказати б, управитель чи губернатор округи, себто він був призначений від уряду і мав обов'язок збирати податки на церкву та скарбницю.

Разом з ним на берег вийшла з сотня вояків і, вишикувавшись, рушила до села. Вони були озброєні тризубцями, списками й топірцями. Подекуди траплялись навіть кременівки такого поважного розміру, що кожну обслуговувало двоє вояків: один ніс і становив, коли треба, триніжку, куди спиралася цівка рушниці, а другий ніс саму кременівку й стріляв. Як я потім дізнався, рушниця часом стріляла, а часом і ні, залежно який був трут і порох на панівці.

Отак мандрував Кван Юн Джін. Старші люди в селі відчували перед ним рабський страх і, як ми невдовзі пересвідчилися, мали на те повну підставу. Я вийшов уперед за драгомана, бо знав уже близько сотні корейських слів. Квап Юн Джін насупився й махнув рукою, щоб я відійшов. Але чого я мав його слухатись? Я такий самий на зріст, як і він,

важив на тридцять фунтів більше від нього, а до того ще мав білу шкіру й білявого чуба. Кван Юн Джін повернувся до мене спиною і заговорив до старшини нашого села, а його охоронці в шовках стали між нами стіною. Тим часом інші вояки принесли з джонок дошки, десь на шість футів завдовжки і на два завширшки. Вподовж вони були до половини розрізані, а ближче до одного кінця кожна мала круглу дірку, трохи ширшу за людську шию.

Кван Юн Джін щось наказав. Кілька вояків підійшли до Тромпа, що сидів на землі й хукав на свою занігтицю. Вій був хлопець тупуватий і неповороткий, і поки він зміркував, що до чого, дошка з діркою розтулилася, мов ножиці, й заляпнула йому шию. Тромп нестямно заревів і забігав на місці, а всі розступилися, щоб він не зачепив їх вільним кінцем дошки.

Ми заметушилися, збагнувши, що Кван Юн Джін має намір усім нам почепити такі дошки. О, ми відбивалися голими кулаками від сотні вояків і другої сотні тубільців-селян, що насідали на нас! Кван Юн Джін стояв осторонь і дивився на це все згорда й зневажливо. Ось тоді мене й прозвано І Йои Ік, себто Могутній. Усі мої товариші стояли вже приборкані й з дошками на шиї, а я й далі відбивався. Кулаки я мав, як молоти, і вмів непогано орудувати ними.

На превелику мою радість виявилось, що корейці зовсім не тямлять, ні як бити кулаком, ні як боронитись від ударів. Вони відлітали від мене, мов скраклі, купою падаючи один на одного. Але я хотів добратися до самого Кван Юн Джіа, і коли я кинувся на нього, йому були б непереливки, якби не охоронці. Слабаки вони були, і я зробив з них добру кашу, а з їхнього шовку — брудне лахміття, перш ніж на мене напосілися всі корейці. Чималенько їх було. Задні тиснули на мене передніх і заважали мені орудувати кулаками. Але ж як я їх шпурляв! Під ногами в мене вони комашплися мало не трьома шарами. Та врешті залога всіх трьох джонок і більша частина селян таки насіли на мене і мало не задушили. Тоді вже на мене легко було накласти дошку.

— Боже мій, що ж буде далі? — вихопилось у Вандервута, коли нас відвели на джонку.

Ми сиділи на відкритій палубі, як позв'язувані кури, коли він це вигукнув, а за мить джонка під натиском вітру нахилилась і ми всі зі своїми дошками, обдираючи собі шиї, покотилися палубою до облавка з завітрянного борту. Кван Юн Джін дивився вниз із високої корми і неначе не бачив нас. Опісля багато років ми Вандервута прозивали тільки так: "Що ж буде, Вандервуте?" Бідолашний! Одної холодної ночі він замерз на вулицях у Кейдзо, бо ніхто не впустив його до хати.

Нас перевезли на суходіл і кинули в смердючу в'язницю, що кишіла всякою нужею. Таке було наше перше знайомство з владою Чосопу. Але потім, як ви побачите, коли я здобув прихильність принцеси Ом і вбився у велику силу, я помстився на Кван Юн Джінові і за себе, й за своїх товаришів.

У в'язниці ми просиділи чимало днів і лише згодом дізнались про причини нашого ув'язнення. Як виявилось, Квап Юн Джін послав вістуну в Кейдзо, столицю країни, і чекав наказу монарха, що з нами робити. А тим часом на нас дивилися мов на звірів у звірниці. Від ранку й до вечора на наші загратовані вікна наседали тубільці, що зроду не бачили жодного білого. Серед цікавих був не тільки простолюд. Подивитись на дивовижних чортів, викинутих з моря, прибували значні пані в паланкінах, що їх несли на плечах кулі. І поки їхні охоронці розганяли канчуками голоту, вони вражено роздивлялися на нас. А їх самих ми майже не бачили. За тамтешнім звичаєм вони завше затуляли обличчя. Тільки танцюристки, жінки з простого народу та старі баби ходили поза своїм домом, не затуляючи лиця.

Я не раз думав, що Квап Юн Джін слабував на шлунок, і коли в нього починались гострі напади болю, він мстився на нас. Чи так, чи ні, але без ніякого приводу, коли його посідала примха, нас виводили на вулицю перед в'язницею й били палицями під захоплені вигуки юрби. Азіати жорстокі й люблять дивитися на людську муку.

В кожному разі, ми зраділи, коли ці побої припинились. І поклав їм край Кім. Хто такий Кім? Найшляхетніша людина в усьому Чосопі, оце щонайбільше, що я можу сказати про нього. Він був начальником загону з п'ятдесяти вояків, коли я вперше його зустрів. А потім, коли допомагав мені стати тим, ким я став, він був уже начальником палацової варти. А ще потім — він загинув ради принцеси Ом і ради мене. Кім... одне слово, Кім це був Кім.

Скоро він приїхав, з нас познімали дошки й поселили в тамтешньому заїзді. Ми, звісно, були ще невільники, але почесні, під охороною п'ятдесяти вершників. Другого дня ми рушили великим імператорським шляхом до Кейдзо. Ми, моряки, усі чотирнадцятеро, їхали верхи на маленьких чосонських кониках. Імператор, як пояснив мені Кім, висловив бажання поглянути на дивовижних морських чортів.

Подорож тривала довго. Ми проїхали з півночі на південь мало не половину країни. На першій зупинці, прогулюючись, я випадково став свідком, як годували наших карликових коней. Я мимоволі закричав: "Що ж буде, Вандервуте?" І так кричав, поки збіглися всі мої товариші. Бо ж коней годували юшкою з бобів! Далебі, правда, — гарячою юшкою з бобів, і нічогісінько більше їм не давали за цілу дорогу. Такий був звичай у тій країні.

Конята були справжні карлики. Побившись об заклад з Кімом, я таки підняв одного з них собі на плечі, хоч як він борсався й іржав. Кімові люди, що були при цьому, вже знали моє прізвище і вигукували: "І Йон Ік", себто Могутній. Кім був здоровань — корейці взагалі високий, мускулястий народ, — і трохи козирився своєю силою. Але притиснувши лікоть до ліктя й долошо до долоні, я щоразу примушував його спускати руку. Вояки й цивільні жителі дивились на це і вражено бурмотіли: "І Йон Ік".

Ми їхали, наче мандрівний звіринець. Поголоска про нас ширилася швидко, і люди сходилися з усіх усюд до шляху глянути на нас. Процесії цій кінця-краю не було. У містах ті заїзди, де ми спинялись на ніч,

обступали юрби народу, і ми не мали спокою, доки вояки штовханами й списками розганяли цікавих. Але найперше Кім неодмінно задля втіхи скликав місцевих силачів і борців, щоб подивитись, як я їх шпурлятиму одного по одному.

Хліба там не було ніякого. Ми їли білий рис (від нього будеш не вельми дужий) і м'ясо, — як ми потім довідалися, собаче (цих тварин заведено вбивати у Чосоні на їжу), а незабаром до вподоби нам припали й пекучі маринади. Було в нас і питво — не молочні помії, а справжнє, міцне, з рису. Одної пінти його було доволі, щоб повалити кволого, а дужого зробити одчайдушним і нестримно веселим. В обгородженому мурами місті Чонго, напоївши Кіма й міську старшину цим напоєм, я поклав їх під стіл, або краще сказати — на стіл, бо столом була власне підлога; ми там сиділи навпочіпки, і від незвички мені раз у раз терпли ноги.

Знов усі бурмотіли: "І Йон Ік". Слава про мою силу поперед нас дійшла до Кейдзо й до імператорського двору.

Я був радше почесний гість, ніж невільник, і весь час їхав поруч з Кімом, мало не торкаючись землі своїми довгими ногами, а де грузько, то й волікши їх по болоті. Кім був молодий. Кім був добрий і мав широку вдачу. Він почував би себе як удома в кожній країні. Цілий день аж до пізньої ночі ми балакали з ним, жартували, сміялися. Я дедалі краще опановував мову, бо мав до цього особливий хист. Навіть Кім дивувався, як я швидко схоплюю своєрідні вислови корейської мови. Але я також пізнавав і погляди корейців, їхній гумор, уподобання й вади, примічав, чим їх можна діткнути. Кім учив мене пісень про кохання, про квіти, про вино. Одна з останніх була його власним твором. Я спробую хоч абияк перекласти її кінець. Кім і такий собі Пак замолоду домовилися, що не будуть пити, але часто порушували цю угоду. А ностарівшися, Кім і Пак співають:

Пі, ні! Нехай веселий келих

Запалить серце нам вогнем.

Гей, подорожній, стін, скажи вам,

Де продають хмільне пиво?

За тим високим дубом? Добре.

Ну, прощавай, туди ми йдем.

Хитрий Гендрік Гамел усе розмірковував наперед: він заохочував і під'юджував мене на всякі витівки, бо через них Кім ставився прихильно не тільки до мене, але й до всієї нашої компанії. Я згадую тут про Гендріка Гамела, бо він був моїм радником і причетним до всього, що сталося в Кейдзо; це він допоміг мені доскочити ласки Юнсана, здобути серце принцеси Ом та імператорову прихильність. Я був досить сміливий і спритний вести задуману гру, але вся сила розуму, потрібна для такої гри, належала Гендрікові Гамелові, і я відверто це визнаю.

Отак ми їхали до Кейдзо від мурів одного міста до мурів другого, долаючи снігові гори, помережані безліччю родючих і оброблених долин. Щовечора, коли смеркало, у горах спалахували сигнальні вогнища, що, ніби перескакуючи з верха на верх, летіли по всій країні. Кім щоразу уважно стежив за тими сигналами. "Ці низки вогнів летять до Кейдзо з усіх узбереж Чосопу, — пояснив він мені, — й несуть звістку імператорові. Коли вони спалахують по одному, то означає, що в країні все спокійно; коли по два — повстання або наскок ворога". Але ми бачили їх завжди тільки по одному. І цілу дорогу Вандервут, що їхав ззаду, з усього дивувався й вигукував: "Боже мій, що ж буде далі?"

Кейдзо виявилося досить великим містом. За винятком вельмож, або янбанів, усі містяни носили саму білу одягу. Кім пояснив нам, що досить глянути на вбрання, і вже видно, до якого стану належить людина. Бо, звичайно, кулі, маючи тільки те, що на ньому вдягнено, був дуже

брудний. А людина в бездоганно білій одежі, звісно, мусила мати кілька її змін і наймати пралю, щоб давала лад тій одежі. А щодо янбанів, які носили різноколірне шовкове вбрання блідих відтінків, то до них, звісно, ця мірка не стосувалася.

Ми просиділи кілька днів у заїзді, попрали й полатали свій одяг, що геть порвався за довгу дорогу, і тоді нас покликано до імператора. На просторому майдані перед палацом стояли дві величезні статуї собак, більше схожих на черепах. Вони містилися на незграбних кам'яних постаментах, щонайменше вдвоє вищих від найвищої людини. Високі палацові мури з тесаного каменю були такі грубі, що їх не могли б пробити найбільші гармати за рік облоги. Сама брама була така завбільшки, як палац, і численними поверхами нагадувала пагоду: кожен вищий поверх був менший, і всі були з черепичними дахами й піддашками. Браму вартували темно вбрані вояки. Кім пояснив мені, що то пхеньянські Тигрові Ловці — найлютіші й найстрашніші вояки Чосопу.

Але годі про це. На опис самого тільки палацу не стало б і тисячі сторінок. Досить сказати, що ми побачили силу й владу в її матеріальному вияві. Тільки дуже давня й могутня цивілізація могла створити таку величну, обнесену високим муром, королівську будівлю з численними дахами.

Нас, морських заблуд, привели не до тієї зали, де відбувалися аудієнції, а, як нам здалося, до бенкетної. Бенкет уже кінчався, і всі присутні були у доброму гуморі. А скільки там товклося люду! Вищі достойники, принци крові, вельможі, бліді жерці, засмаглі офіцери вищого рангу, придворні дами з відкритими обличчями, розмальовані кісаи, себто танцюристки, що спочивали після танців, компаньйонки, камеристки, євнухи, служники і сила-силенна палацових рабів.

Усі присутні розступилися перед нами, коли імператор із своїм почтом підійшов, щоб подивитись на нас ближче. Як на азіата, він був веселий монарх. Його тонка, бліда шкіра не бачила сонця, і хоч йому було років із сорок, але він мав чималий живіт і кволі ноги. Колись він був, безперечно,

вродливий. Про це свідчило високе шляхетне чоло. Але тепер його очі потьмянішали, повіки набрякли, губи тремтіли й сіпалися: давалися знаки розмаїті надмірності. Як я потім дізнався, до цього призвів його Юнсан — найвищий буддійський жрець, але про нього мова буде далі.

Серед цього пишного натовпу ми в своєму моряцькому вбранні мали чудернацький вигляд, і нас чудернацько й нотракували. Здивовані вигуки перейшли в регіт. З усіх боків на нас налетіли кісан, по дві й по три на кожного, почали тягати й шарпати нас, мов приручених ведмедів, що виробляють всякі штуки. Звісно, це було образливо, та що ми, бідолашні, мали робити? Що міг, наприклад, зробити старий Йоганес Мартене із зграєю жартівливих дівчат, які тягали його за ніс, щипали за руки, лоскотали, аж доки він почав підскакувати на місці. Ганс Емден, щоб уникнути таких тортур, звільнив собі місце і, незграбно тупаючи ногами, протанцював голландського тапця. Уся зала аж качалася з реготу.

Все це було образливо для мене. Адже стільки днів я був Кімові горілчанам братом і тримався з ним, як з рівним. Мені не дошкуляли сміхотливі кісан. Твердо впершись ногами, я стояв, схрестивши руки. Ні лоскіт, ні щипання не могли примусити мене навіть здригнутись, і потроху кісан дали мені спокій, узявшись до легшої здобичі.

— Ошелеш хоч ти їх чим-небудь, бога ради! — пробурмотів Гендрік Гамел, що спромігся підступити до мене, тягнучи за собою трьох танцюристок.

Добре, що він міг бодай бурмотіти, бо щоразу, як він пробував заговорити, дівчата напихали йому в рот ласощів.

— Урятуй нас від цих йолопських жартів, — провадив він далі, відвертаючи голову від жмень, повних ласощів. — Ми мусимо зберегти гідність, розумієш, гідність. А ні — ми загинули. Вони зроблять з нас приручених звірів, забавку собі, а коли ми надокучимо, нас викинуть геть.

Ти робиш те, що треба. Тримайся! Спини їх! Присилуй поважати й тебе, і нас усіх.

Останні слова ледь можна було розчути: кісан так напхали йому рота, що він уже майже зовсім не міг говорити.

Я вже згадував про те, що спритності й сміливості мені не бракувало, і тепер я гарячково шукав якогось виходу. І вирішив почати з євнуха, що, підкравшись ззаду, лоскотав мені пером шию. Я вже звернув на себе увагу тим, що тримався осторонь і не піддавався на всі напади танцюристок, а тепер багато присутніх зацікавлено стежили, як євнух дразнить мене. Я вдавав, що нічого не помічаю, й не поворухнувся, доки не визначив місця, де він стояв, і відстані до нього. Тоді, не повертаючи ні голови, ні тулуба, я виважив руку і вдарив його. Удар був швидкий, як постріл, і попав йому просто в щоку та щелепи. Почувся тріск, ніби буря розколола щоглу. Євнух перекутився, як опука, і, відлетівши футів на дванадцять, гепнувся на підлогу.

Сміх ущух. Чути було тільки здивовані вигуки та шепіт: "І Йон Ік". Я знову схрестив руки й став у презирливій позі. Авжеж, я, Едем Стренг, був також і актор. Я переконався в цьому з дальших подій. З усієї нашої компанії я став раптом найзначнішою людиною. Погордливим і зневажливим поглядом зустрічав я скеровані на мене очі. І вони опускалися додолу, відвертались усі, крім однієї пари. Це були очі молодої жінки. З розкішного вбрання та шістьох служниць коло неї видно було, що вона дуже значна придворна дама. І справді, це була Ом, принцеса з королівського дому Мін. Я, здається, сказав "молодої жінки"? Вона насправді була моя ровесниця, мала років тридцять і, незважаючи на свою вроду й зрілий вік, не була заміжня, як я згодом дізнався.

Лише вона одна сміливо дивилася мені в очі, і я мимохіть відвів свої вбік. Вона не хотіла, щоб я відводив їх, у її погляді не було ні виклику, ні ворожості, а самий тільки захват. — проте мені неприємно було визнати, що я зазнав поразки від кволої жінки. Глянувши на своїх принижених товаришів і на танцюристок, що книли й знущалися з них, я несподівано

для себе враз знайшов те, що було мені потрібне, і плеснув у долоні, як роблять азіати, коли хочуть дати якийсь наказ.

— Годі! — гримнув я їхньою мовою, і то так, як гримають на підлеглих.

Груди в мене були здорові, так само й горло, і від мого реву могли полопатись у людей слухові перетинки. Я певний, що зроду-віку такий голосний наказ не лунав у священному повітрі імператорського палацу.

Величезна зала застигла. Перелякані жінки тулились одна до одної, неначе шукаючи захисту. Кісан покинули свої жарти і відступили, полохливо усміхаючись. Тільки принцеса Ом не поворухнулась і все дивилася широко розкритими очима просто на мене.

Запала глибока тиша, всі немов чекали якогось вироку. Очі юрби несміливо перебігали від імператора до мене. Мені стало глузду не порушити мовчанки: я, гордий і зарозумілий, спокійно стояв, схрестивши руки.

— Та він говорить нашою мовою! — озвався імператор, і зала полегшено зітхнула.

— Я її знаю змалку, — відловів я, ніби з якогось навіяння хапаючись за першу дурнню, що спала меці на думку. — Я розмовляв нею ще біля материних грудей. Я був дивом у моїй країні. Мудрі люди приїздили здалеку, щоб глянути на мене й послухати моїх слів. Та ніхто не розумів моєї мови. Потім збігли роки, і я багато позабував. Але тут, у Чосоні, слова повертаються до мене, як давно загублені друзі.

Безперечно, я таки ошелешив їх. Імператор перевів подих, і губи його сіпнулися, коли він спитав:

— Чим же ти можеш це пояснити?

— Сталася помилка! — відповів я, ідучи далі за першим кроком, вчінеиим з павіяння. — Боги народження були необачні, і я випадком потрапив у далеку країну й мене вигодував чужий народ. Але я кореець, і ось тепер нарешті я повернувся додому, на батьківщину.

Присутні були дуже збуджені. Уся зала схвильовано перешіптувалася. мператор звернувся до Кіма.

— Авжеж, він завжди був такий. Наша мова в нього на устах від того часу, як він вийшов з моря, — збрехав Кім, будши до мене добрим.

— Принесіть мені шати янбана, — втрутився я, — і ви побачите.

А коли мене вели вдягатись, я обернувся до кісан і сказав:

— Дайте спокій моїм невільпикам. Вони пройшли довгу путь і потопилися. Це мої вірні невільники.

У сусідній кімнаті Кім, відіславши прислужників, сам допоміг мені вбратися і похапцем, не розводячись, показав, що, куди і як одягати. Він не більш від мене знав, до чого це все приведе, але він був добрий товариш.

Сміх, та й годі: я вернувся до зали і знову забалакав по-корейському, пояснивши, що моя мова трохи незграбна, бо дуже довгий час була без ужитку, а Гендрік Гамел і решта, занадто тупі, щоб вивчитися нової мови, не розуміли жодного мого слова.

— Я з могутнього роду Коріу, — сказав я імператорові,— з того роду, що владарював у Сопгдо багато років тому після падіння Сіли.

Цю стародавню історію розказував мені в дорозі Кім, і тепер він насилу стримував сміх, слухаючи, як я, наче той папуга, переповідав його слова.

— А вони, — пояснив я, коли імператор спитав про моїх товаришів, — мої невольники, окрім отого старого чоловіка, — показав я на Йоганеса Мартенса, — він син вільного. А цей, — брехав я, підкликавши Гендріка Гамела, — народився в домі мого батька, він син невольника, що народився також у нас. Він дуже близький мені. Ми одного віку й народилися того самого дня. Тоді ж таки батько подарував ного мені.

Гондрік Гамел конче хотів знати, що я про нього казав, і коли я йому оповів, він розсердився й почав дорікати мені.

— Нічого не вдієш, Гендріку, — відповів я. — Я бовкнув оте з дурного розуму, бо ж треба було щось казати. Але що зроблено, того не вернеш. Ні ти, ні я не годні нічого змінити. Тепер доведеться кожному якнайкраще грати свою роль.

Увечері Тайвун, імператорів брат, що любив випити, як ніхто, запропонував позмагатися зі мною, хто кого переп'є. Імператор був у захваті і відрядив для участі у змаганні ще дванадцят�о п'яків найшляхетнішого роду. Жінок відіслали геть, і ми взялися пити чара за чарою, кожен своєю чергою. Я ввесь час пильнував, щоб Кім був біля мене, а своїх товаришів, незважаючи на грізно насуплене лице Гендріка Гамела, відіслав десь опівночі, перше домовившись, щоб нас помістили в палаці, а не в заїзді.

Другого ранку в палаці тільки й розмови було, що про мою перемогу. Я залишив Тайвуна та його приятелів хропти на матах, а сам без сторонньої допомоги пішов спати до себе. Після цього Тайвун ніколи, навіть тоді, як нас зраджувала доля, не сумнівався, що з походження я кореець. Мовляв, тільки кореець може мати таку міцну голову.

Палац, власне, становив ціле місто. Нас помістили в літньому будинку, що стояв трохи осторонь від основних споруд. Княжі нокої відвели мені, а Мартене та Гамел разом з іншими товаришами мусили задовольнятися, хоч як вони бурчали, рештою кімнат.

Мене покликали до Юнсана, найвищого буддійського жерця, що про нього я вже згадував. Це була наша перша зустріч. Навіть Кімові не дозволили бути присутнім. Ми самі сиділи на грубих матах у напівтемній кімнаті. Боже, боже, що то була за людина і що за розум! Він обмацав до самого дна всю мою душу. Він знав про інші краї і про інші землі те, що нікому в Чосоні й не снилося. Не знаю, чи вірив він у байку про моє походження, — я не міг того вгадати. Його лице, нерухоме й непроникне, було неначе з бронзи.

Що думав Юнсан, — це лише він сам і знав. Але в ньому, в цьому бідно одягненому сухорлявому жерцеві, я вгадував справжнього володаря не тільки палацу, а й цілого Чосону. З нашої розмови я вгадував також, що він хоче використати мене. Чи не з намови принцеси Ом? Я дав розкусити цього горіха Гендрікові Гамелові. Мене це нітрохи не цікавило, я завше жив теперішньою хвилиною, перекладаючи на інших турботу відвертати небезпеку й хвилюватися за прийдешнє.

Після Юнсана мене покликала до себе принцеса Ом, і євнух з масним лицем і котячою ходою повів мене тихими палацовими коридорами до неї. Її покої були такі, як і личить мати принцесі крові,— цілий окремий палац між ставками, порослими лотосами, серед густого гаю карликових дерев, що мали не менше як по триста років, а проте сягали мені тільки до пояса. Бронзові містки, такі легкі й філігранні, неначе їх зробив ювелір, здіймалися над ставками, зарослими ліліями. А самий палац ховався за бамбуковим ліском.

Мені аж у го'лові паморочилося. Хоч я був тільки простий матрос, проте знався на жінках, і в бажанні принцеси Ом бачити мене вгадував не саму лиш цікавість. Мені доводилося чувати про любовні пригоди королев з простими смертними, і я тепер міркував собі, чи не судилося й мені довести, що такі пригоди справді бувають у житті.

Принцеса Ом не гаяла часу. Її оточували служниці, але вона звертала стільки на них уваги, скільки візник на своїх коней. Вона посадовила мене поруч себе на товстих матах, від яких уся кімната скидалася на

ліжко. На маленьких інкрустованих перлинами столиках, не більше як на фут заввишки, стояло вино й ласощі.

О господи! Варто мені було тільки глянути їй у вічі... Але ні! Стривайте! Зрозумійте мене як слід! Принцеса Ом була розумна жінка. Я вже згадував, що ми з нею були однолітки. Їй минуло тридцять років, і вона поводитися так, як і личить у такому віці. Вона добре знала, чого хоче; знала також, чого не хоче. Тому вона й досі лишалася неодружена, дарма, що весь двір, мавши, як і кожен азійський двір, величезний вплив на жінку, примушував її вийти заміж за Чои Мон Джу. Він належав до бічної парості великого роду Мін, сам був людина розумна, і так жадібно рвався до влади, що бентежив навіть Юнсана, котрий намагався скупчити її в своїх руках і тримати лад і рівновагу як у палаці, так і в цілій країні. Юнсан був у потаємній змові з принцесою Ом — він рятував її від цього родича і використовував, щоб тому підтяти крила. Але не буду спинятись на палацових інтригах. Я ще не скоро про них дізнався, і найбільше від самої принцеси Ом, а також із висновків, що їх зробив Гендрік Гамел.

Принцеса Ом була серед жінок ніби квітка. Такі, як вона, народжуються на світ хіба що двічі на сторіччя. Її не зв'язували ніякі встановлені правила та умовності. Офіційна релігія, на її думку, була способом примусити мільйони людей покійно гнути спину. Вона мала свою власну релігію — низку абстрактних понять, частково засвоєних від Юнсана, частково вироблених на підставі її власного досвіду. Вона мала тверду вдачу й щире жіноче серце. І була красуня — так, справжня красуня, з якого боку не підійди. Її великі чорні очі не були вузькі або прорізані навскіс, як в азійців. Вони були просто довгасті, правильно посаджені, ледь-ледь тільки скошені, що надавало їм особливої приваби.

Я вже казав, що вона була розумна. Я аж тремтів з хвилювання, бо самі подумайте: принцеса й морський заблуда, раптове кохання... Я натужував собі голову, як вийти із скрути, не принизивши своєї чоловічої гідності. На початку нашої розмови я знову зауважив про те, що казав і

всьому дворові,— що я щирий кореець і походжу із стародавнього роду Коріу.

— Та годі тобі,— сказала принцеса і злегка вдарила мене по губах віялом з павичевих пер. — Облиш ці свої дитячі байки. Ти для мене більше важиш за весь рід Коріу. Ти...

Вона замовкла, лукаво зблиснувши очима, а я чекав, що буде далі.

— Ти — чоловік, — докінчила вона. — Навіть уві сні мені зроду не снилося, щоб десь міг бути такий чоловік, як ти.

О господи! Що тут мав робити бідолашний матрос? Признаюся, — він густо зашарівся, і це видно було навіть на його засмаглому в морях обличчі. В очах принцеси Ом спалахнув чарівний і знадлиий блиск, і я вже хотів її обняти, але вона засміялась лукаво й глузливо і ляснула в долоні. Увійшли служниці, і я зрозумів, що аудієнцію закінчено, хоч я й знав, що вона не остання, що будуть ще аудієнції, мусять бути.

Коли я прийшов до Гамела, у голові в мене наморочилось.

— Жінка — скрізь жінка, — сказав він після довгих роздумів і, зиркнувши на мене, глибоко зітхнув. Я зрозумів, що то була заздрість. — Це твої м'язи, Едеме Стренгу, — сказав він, — твій воловий карк і жовтий чуб! Ну що ж! Як грати, то грати. Забавляйся з нею, то й нам усім добро буде. Бався, а я тебе ще й навчу як.

Я враз наїжився. Я був чоловік, хоч і простий матрос, і мене не треба було вчити, як вестися з жінкою. Гендрік Гамел міг бути спільником Йоганеса Мартенса на старому "Спарвері", міг вести корабель по зорях, міг перечитати багато книжок, але з жінками — дзуськи! Тут уже я йому не піддамся.

На його тонких губах з'явилася звична хитра посмішка.

— А тобі до вподоби принцеса Ом? — запитав він.

— У таких справах матроси не дуже перебирають, — ухильно відповів я.

— Подобається вона тобі? — перепитав він, упившись у мене поглядом.

— Нічогенька, навіть дуже нічогенька, коли хочеш.

— Тоді скори її,— рішуче мовив він. — І настане день, коли ми здобудемо собі судно й виберемося з цієї клятої країни. Щодо мене, то я віддам половину шовку обох Індій за один добрий обід.

Він уважно на мене подивився й запитав:

— А ти зможеш її скорити?

Мене образила його недовіра, і він задоволено всміхнувся.

— Тільки не поспішай, — порадив він. — Що скоро робиться, те дешево ціниться. І гляди, не продешев. Не дуже розкидайся своєю прихильністю. Дорого проси за свій воловий карк і жовтий чуб. Хвалити бога, що вони в тебе є, бо в жіночих очах вони варті більше, ніж розум цілої капели філософів.

Далі дні злилися в дивовижний безперервний вир: то аудієнція в імператора, то п'ятника з Тайвуном, то наради з Юнсаном, то зустрічі з принцесою Ом. А крім того, з наказу Гамела, я щодня просиджував допізна, вивчаючи під проводом Кіма всі деталі придворного етикету й поведіння, історію Кореї, її нових і старих богів, гречні вислови корейської мови, мову вищих станів, мову кулі.

Одне слово, жодному матросові не доводилося стільки працювати, як мені. А все-таки я був тільки маріонетка в руках Юнсана, який хотів використати мене задля своєї мети, і в руках Гамела, який задумав таке складне діло, що сам-один я, звісно, втопився б у ньому. Тільки з принцесою Ом я počував себе людиною, а не маріонеткою. Щоправда, оглядаючись тепер па той час, я і в цьому маю сумнів. Гадаю, принцеса Ом також робила зі мною все, що хотіла, хоч її серце й горнулося до мене. Для неї це було зовсім не важко, бо дуже швидко вона заволоділа й моїм серцем, і ніхто, ні вона сама, ні Гендрік Гамел, ні Юнсан не змогли б відірвати мене від неї.

Тим часом мене втягнуто в палацові інтриги, яких я не розумів. Але одне я збагнув: вони проти принца Чоп Моп Джу, брата в других принцеси Ом. Мені й на думку не спадало, що в палаці існує так багато всяких більших і менших угруповань, що поширили свій вплив на всю країну, на всі її Сім Берегів. Проте я не сушив собі цим голови, склавши весь клопіт на Гендріка Гамела. Я докладно доповідав йому про всі дрібниці, що траплялися, коли його не було. Він сидів, насупивши брови, і цілі години, мов той терплячий павук, снував нове павутиння. Він, як мій особистий раб, наполягав на тому, щоб бути при мені скрізь і завше. Іноді Юнсан заперечував проти цього, а я сам, певна річ, також не брав його з собою, коли бував ~ з принцесою Ом. Одначе опісля я щоразу коротко розповідай йому про перебіг подій, за винятком, звісно, ніжних сцен, що його зовсім не стосувалися.

Гадаю, що Гендрік Гамел вважав за краще стояти осторонь і грати свою роль непомітно. Він спокійно розважив собі, що вся небезпека була на мені — якщо мені пощастить, то пощастить і йому, а якби я загинув, то він міг би викрутитись, як той тхір. Я певен, що він міркував саме так, проте, як потім ви побачите, його й це не врятувало.

— Ти тільки допомагай мені,— казав я Кімові,— і все, що захочеш, буде твоє. Чого ти хочеш?

— Я хотів би командувати пхеньянськими Ловцями Тигрів і бути начальником палацової варти, — сказав він.

— Почекай трохи, й будеш... Я тобі обіцяю.

Я не думав про те, як я здійснию свою обіцянку. Той, хто нічого не має, може щедро обдаровувати весь світ. У мене, звісно, нічого не було, однак я обіцяв Кімові посаду начальника палацової варти. І пайцікавіше те, що я виконав свою обіцянку. Кіма призначили начальником Тигрових Ловців, хоч це й призвело його до сумного кінця.

Як я вже казав, інтриги та всілякі плани я склав на Гамела та Юнсана. Обоє вони любили політику, а з мене був простий собі хлопець, та ще й коханець, і, мабуть, я проводив свій час веселіше, ніж вони свій. Уявіть собі тільки: простий матрос, що бував у бувальцях, вічно бадьорий і безжурний, не задумуючись ні над минулим, ні над майбутнім, він бавиться й обідає з монархами, і його вважають за коханця принцеси, а такі голови, як Гамелова та Юнсанова, складають для нього широкі плани і здійснюють їх.

Не один раз Юнсанові спадало на думку, що хтось стоїть за моїми плечима. Він вивідував у Гамела, але той незмінно вдавав із себе тупого невільника, якого державні справи й політика цікавлять у тисячу разів менше, ніж моє здоров'я й вигоди, а випивки з Тайвуном бентежать найдужче. Прпнцеса Ом, здається, вгадувала істину, але тримала її при собі. їй не треба було мого розуму. Гамел слушно запевняв, що їй потрібні тільки мій воловий карк та жовтий чуб.

Минули вже сторіччя, відколи принцеса Ом обернулася в тлін, але я й тепер не можу оповісти про деякі речі, що були між нами. Вона була така, що від свого не відступалася, я — теж не інакший, а коли чоловік і жінка прагнуть одне одного, то нехай летять голови, гинуть держави — все одно вони залишаться вкупі.

Прийшов час, коли постало питання про наш шлюб. Почалося з перешептів між євнухами й служницями у темних кутках, а в палаці перешепти доходять з кухонь аж до трону. Незабаром збилася ціла буча. У палаці було ніби серце країни, і коли воно починало стукати нерівно, тремтіла ціла Чосон. І таки було їй від чого тремтіти. Наш шлюб просто приголомшив Чон Мон Джу, і він став одчайдушно боротися проти нього, але Юнсан був готовий дати відсіч. Чои Мои Джу намовив половину всіх жерців в провінціях, і вони довгою, на цілу милю, процесією підійшли до палацової брами й до смерті налякали імператора.

Юнсан, проте, стояв непохитний, як скеля. За ним була друга половина жерців у провінціях, разом з усіма жерцями великих міст, як от Кейдзо, Фузан, Сонгдо, Пхеньян, Ченамно й Чемульпо. А щодо імператора, то принцеса Ом та Юнсан зуміли привернути його на свій бік. Потім вона призналась мені, що вдалася до сліз, істерики та погроз скандалом, який міг би похитнути навіть самий трон. А на довершення всього, вибравши відповідний психологічний момент, Юнсан приготував для імператора зовсім нові розваги, придумані ще здавна.

— Тобі треба відпустити собі волосся на шлюбний вузол, — попередив якимось мене Юнсан, і в суворих очах його щось спалахнуло таке, від чого він здався мені враз далеко людянішим і лагіднішим, ніж завше.

Але принцесі не личило віддаватися за матроса, хоча б він і претендував належати до стародавнього роду Коріу, якщо він не має ні влади, ні будь-яких ознак свого високого походження. Отже, оголосили імператорський декрет про те, що я принц Коріу. Незабаром після цього одному губернаторові п'ятох провінцій, прихильникові Чон Мон Джу, хтось перебив кістки й відрубав голову, а мене призначено губернатором сімох провінцій давнього Коріу. У Чосоні число сім — магічне, тим-то для мене до п'ятох провінцій додали ще дві, забравши їх від інших прибічників Чон Мон Джу.

Боже мій! Простий собі матрос... і його відрядили Мандаринським шляхом на північ у супроводі п'ятисот людей почту й солдатів! Він став

губернатором семи провінцій. Його чекало п'ятдесятитисячне військо. Життя, смерть, тортури — усе було в його руках. У нього була скарбниця й скарбник, не кажучи вже про цілий полк писарів і тисячу збирачів податків, що видирали в селян останній гріш.

Мої провінції лежали на півночі країни, на кордоні з теперішньою Маньчжурією, що тоді звалася Гонду, або Червоні Голови. Жили там дикі кочівники, що деколи цілими хмарами переходили Ялу і, як та сарана, вкривали всю північну частину Чосону. Поговорювали, наче серед них було дуже поширене людоджерство. Я з досвіду знав одне, що вони страшні в бою і їх дуже важко перемогти.

То був буремний рік. У Кейдзо принцеса Ом та Юнсан намагалися остаточно знищити Чоп Мон Джу, а я на півночі завойовував собі славу. Звісно, за плечима в мене стояв Гендрік Гамел, але для сторонніх я був головна дійова особа. Через мене він вимуштрував солдатів, познайомив їх із стратегією Червоних Голів. Війна була жорстока й тривала майже цілий рік, але внаслідок її на північному кордоні настав мир і на нашому боці Ялу не лишилось жодної Червоної Голови, крім мертвих.

Не знаю, чи записано на сторінках західної історії цей напад. Якщо записано, то можна визначити дату тих подій, про які пишу. Хоч є й інший спосіб. Треба знати, коли Гідейосі був японським сегуном[36]. Я чув про два напади Гідейосі років з п'ятдесят тому. Він добрався тоді до самого серця країни, пройшовши від Фузана на півдні до Пхеньяна на півночі; це він відсилав у Японію силу-силенну бочок з посоленими вухами й носами корейців, полеглих у бою. Я сам чув розповіді старих людей, що бачили ті бої на власні очі і випадком тільки врятували свої вуха й носи.

Але вернімося в Кейдзо, до принцеси Ом. О, що це була за жінка! Хто вже й знає, коли не я! Вона була мені дружиною сорок років. Ніхто не смів і слова сказати проти нашого шлюбу. Чон Моп Джу, впадши в неласку й утративши владу, подався далеко на північно-східне узбережжя, де міг лютувати, скільки йому захочеться. Юнсан мав необмежену владу. Ночами спалахували по одному сигнальні вогнища,

що свідчило про мир і спокій по всій країні. Завдяки бенкетам та іншим розвагам, що їх улаштовував хитромудрий Юнсан, ноги імператорові щораз більше слабшали, а очі затухали. Принцеса Ом і я дістали те, чого так прагнули наші серця. Кім став начальником палацової варти. Губернатора тієї провінції, куди нас викинуло море, Квап Юн Джіна, що надів нам на шиї дошки і катував нас, назавжди вигнали із Кейдзо.

А що ж Йоганес Мартене? Дисципліну міцно втовчено в матроські голови, і, незважаючи на всю мою новоявлену величність, я ніколи не міг забути, що він був моїм капітаном, коли ми плавали на "Спарвері" у пошуках нової Індії. Згідно з першою байкою, яку я оповів при дворі, він був єдиний вільний серед моїх супутників. Решта людей, яких вважали за моїх рабів, не могли й мріяти про яку-не-будь державну посаду. А Йоганес міг, і він дістав її. Хитрий старий лис! Я й на гадці не мав, чого йому треба було, коли він просив мене зробити його губернатором невеличкої вбогої провінції Кенджу. Не було в ній ні заможних мастків, ані рибальського промислу. Податків ледве вистачало на платню збирачам, і, крім почесні, ця посада нічого не давала. Властиво, та округа була кладовищем, священним кладовищем, бо на горі Табон стояли склепи давніх монархів з династії Сіли. Про себе я подумав, що він волів бути губернатором хоч би й Кенджу, аніж слугою.

Едема Стренга. Навіть коли він захотів узяти з собою чотирьох наших матросів — навіть тоді мені невдогад було, що тут криється якась інша причина, а не просто страх залишитися одинцем.

Наступні два роки минули мов чудова казка. Я правив своїми сімома провінціями за допомогою кількох збіднілих янбанів, що їх вибрав для мене Юнсан. А я сам, задля контролю, час від часу їздив туди разом з принцесою Ом, завжди з великою пошпотою. Це було все, що від мене вимагали. На південному узбережжі принцеса Ом мала літній палац, і ми частенько бували в ньому. Там для мене було багато розваг. Я влаштовував змагання з боротьби та стріляння з лука між янбанів. А у північних горах можна було полювати на тигрів.

Цікавим явищем у Чосоні були морські припливи. На північно-східному березі вода підіймалась і падала, може, на який фут, тоді як на західному березі найнижчий приплив сягав шістдесяти футів. Чосон не вела зовнішньої торгівлі, і чужоземні купці не приїздили до країни. У надбережних водах не плавали ані свої, ані чужі судна. Це були наслідки давньої політики ізоляції. Тільки китайські посли прибували один раз на десять, а то й на двадцять років, але їхали вони не морем, а суходолом, обгинаючи Жовте море, і через країну Червоних Голів діставалися на Мандаринський шлях, а ним уже до Кейдзо. Така подорож звичайно забирала цілий рік. Вони приїздили для того, щоб зажадати від корейського імператора виконання чисто формального церемоніалу визнання давніх сюзеренних прав Китаю.

Тим часом Гамел уже вирішив братись до здійснення своїх давніх планів. А плани його були неабиякі. Коли добре взятися до справи, Чонсон могла б збагатити його не менш, ніж якась там Індія. Мені він не дуже звірявся, але, коли він став плести інтриги, щоб мене настановлено на адмірала чосонської флотилії джонок, і частіше, ніж можна було б пояснити випадком, розпитувати про місце, до схована державна скарбниця, я зробив для себе певний висновок.

Я, однак, зовсім не мав наміру виїздити з Чосону, хіба що разом із принцесою Ом. Коли я, наче ненароком, спитав її про те, вона припала до мене, відповівши, що я її володар і що вона піде за мною хоч би й на край світу! Майбутнє показало, що вона сказала правду, щирю правду.

Юнсан зробив велику помилку, залишивши Чон Мон Джу живим, хоч, може, це й не була помилка, бо він не насмівся вчинити інакше. Чон Мон Джу, впавши в не-ласку при дворі, не втратив довіри духівництва у провінціях. Тому Юнсанові довелось утриматись від удару, а Чон Мон Джу, живучи у вигнанні на північно-східному узбережжі, звісно, не сидів склавши руки. Його посланці, здебільшого буддійські ченці, блукали скрізь, пролазили всюди і вербували йому прибічників навіть поміж найдрібніших міських урядовців. Потрібна була холодна азіатська витримка, щоб задумати й здійснити таку величезну й складну змову.

Юнсанові й у найфантастичніших снах не снилось, до якої міри набрала сили при дворі партія Чон Мон Джу, котрий підкупив навіть палацову варту і пхеньянських Тигрових Ловців, що були під командою Кіма. Юнсан був бездіяльний, я віддавав свій час ігрищам та принцесі Ом, Гамел удосконалював плани грабунку державної скарбниці, Йоганес Мартене снував своє власне плетиво серед склепів на горі Табоп — і нівідкіля ніякої перестороги, що під нами вулкан, виверження якого готував Чон Мон Джу.

Боже, але ж яка нагрянула буря! Сподіялося таке, що просто рятуйтеся хто як може! Проте не всі врятувалися. Змова вибухла передчасно. Власне, Йоганес Мартене прискорив вибух. Те, що він зробив, було найкращим приводом для Чон Мон Джу, і той не міг не скористатися з нагоди.

Уявіть собі: населення Чосону — фанатичні прихильники культу предків, а цей старий пірат, цей жаднюга голландець нічого кращого не вигадав, як разом із чотирма матросами викрасти золоті труни, де спочивали монархи з давньої династії Сіла. Свій наскок вони вчинили вночі і відразу ж подалися до морського берега. На їхнє нещастя, другого ранку знявся густий туман, вони заблукали і не знайшли тієї джонки, що її завбачливо спорядив Йоганес Мартене. Їх оточили й схопили з наказу І Сун Сіна, місцевого урядовця і прибічника Чон Мон Джу. Тільки Германові Тромпові пощастило втекти в густому тумані, і згодом він оповів мені про це.

Тієї ночі, коли Кейдзо й увесь двір спокійно спали, навіть гадки ще не маючи, що сталося, звістка про святотатство швидко поширилася по Чосону, і половина північних провінцій повстала проти властей. З наказу Чон Мон Джу сигнальні вогнища й далі щоночі сповіщали, що в країні все спокійно, а в той час його гінці день і ніч мчали, заганняючи коней, по всіх шляхах Чосону. Виїжджаючи з міста через велику браму, я випадково побачив одного такого гінця, коли той смерком прибув у Кейдзо. Загнаний кінь упав, а змучений верхівець скочив на землю й далі

поплентався пішки. Мені, звісно, і на думку не спало, що це він привіз із собою мою долю!

Гінець привіз звістку, що викликала палацовий переворот. Я вернувся десь так опівночі, і на той час усе вже закінчилося. Змовники захопили імператора в його власних покоях і змусили викликати всіх міністрів, яким тут-таки, перед його очима, повідрубували голови. У той самий час повстали й Тигрові Ловці. Вони схопили Юнсана та Гендріка Гамела й жорстоко налупцювали їх пласким боком меча. Семеро матросів, що були в палаці, втекли разом з принцесою Ом. Їх урятував Кім, що з мечем у руці стримував Тигрових Ловців. Вони поранили його, кинули на землю, пройшлися по ньому потоптом, та, на своє лихо, він не помер від ран.

Як вихор літньої ночі, налетіла революція, — звісно, палацова революція, — і промчала. Влада перейшла до рук Чон Мон Джу. Імператор підписував усе, що той хотів. Країна вжахнулася, почувши про збезчещення монарших гробниць, захоплено привітала Чон Мон Джу і на тому заспокоїлася. Скрізь злітали голови високих урядовців, і їхні посади обіймали прибічники Чон Мон Джу, але на династію ніхто не замахувався.

А ось що сталося з нами. Йоганеса Мартенса та трьох матросів спершу возили по селах і містах, виставляючи на опльовування голоті, а опісля закопали по самі шиї в землю на майдані перед брамою палацу. Їх напували водою, щоб довше підтримати життя, й манили смачними гарячими стравами, міняючи їх щогодини. Кажуть, що найдовше жив Йоганес Мартене — цілих п'ятнадцять діб.

Кіма довго й немилосердно катували, кістку за кісткою викручуючи із суглобів, а Гамела, в якому Чон Мон Джу вгадував мого духозбудника, скарали веслом, швидко і вправно забивши на смерть під захоплені вигуки юрби. Юнсанові дарували шляхетний скін. Коли посланець від Імператора, вірніше від Чон Мон Джу, приніс йому келих в отрутою, він саме грав у шахи зі своїм тюремником.

— Стривай, — сказав Юнсан. — Чемна людина не перебивав чужої гри на половині. Я вип'ю, як скінчу грати.

Посланець залишився чекати. Юнсан виграв партію і винив отруту.

Але наді мною і принцесою Ом Чон Мон Джу помстився так, як лише азіат може помститись, щоб мати змогу ціле життя втішатися покарою. Він не повбивав нас і навіть не посадив до в'язниці. Принцесу Ом позбавили стану й усіх титулів та ще й відібрали в неї все майно. І в кожному, навіть найменшому селі висів на видноті імператорський указ, де проголошувалось, що я нащадок династії Коріу і що ніхто не має права мене вбити. Той самий указ забороняв убивати й вісьмох матросів, які залишилися живі. Але нікому не дозволялося й допомагати їм чим-небудь. Вони ставали упослідженими, жебраками на битому шляху. Так само й ми з принцесою Ом мусили піти старцювати.

Ненависть Чон Мон Джу до мене й до принцеси Ом не вмирала довгі сорок років, і весь цей час нас жорстоко переслідували. На наше нещастя, доля нагородила його довгим життям, так само як нас — покарала ним. Я вже казав, що принцеса Ом була диво серед усіх жінок, і я можу без кінця казати й казати це, бо інших слів, щоб описати її, в мене немає. Десь колись одна поважна пані, чув я, сказала своєму коханому: "З тобою жити — хоч би й у шатрі, хоч би й на черствому хлібі". Принцеса Ом мало що сказала так, вона так і зробила, бо ж часто ми не мали навіть черстої шкоринки, а над головою замість шатра було голе небо!

Усім моїм спробам урятуватися від жебрацтва ставав на заваді Чон Мон Джу. У Сонгдо я став носієм дров і оселився з принцесою Ом у халупі. Після пекучої холоднечі надворі ми почували себе тут куди затишніше. Але Чон Мон Джу знайшов мене, наказав покарати, накласти дошку на шию й знову викинути на битий шлях. А зима тоді була й не сказати яка люта. Бідолашний Вандервут замерз тої зими на вулиці в Кейдзо.

В Пхеньяні я зробився водоносом, бо це стародавнє місто, що його мури були старі ще за часів біблійного Давида, тамтешня людність вважала човном, і копати в ньому криницю означало затопити його. Тим-то тисячі носіїв з глечиками на плечах цілий день виходили й входили через браму, що біля річки. Працював і я серед них, аж доки Чон Мон Джу добрався до мене. Знову мене покарали, наклали на шию дошку, а тоді викинули на битий шлях.

І скрізь було так само. У далекому Вітджу я різникував. Перед своїм прилавком я в усіх на очах забивав собак, білував, розрубав туші й вішав па продаж, а шкури вичиняв, стелячи їх обдертим боком догори на дорозі під ногами перехожих. Проте Чон Мон Джу знайшов мене й тут, У Пайонгані я був помічником маляра, у Канвуні — працював на золотих копальнях, у Чіксані — сукав мотузки, у Надоку — плів брилі, у Ванге — збирав трави, у Масалпо — найнявся на рижову плантацію і за меншу платню, ніж останній кулі, тяжко працював на затоплених водою полях. Але хоч де б я не був і до чого б не брався — скрізь мене неодмінно досягала довга рука Чон Мон Джу, карала й кидала знову на жебрацький шлях.

Зо два роки ми з принцесою Ом шукали в диких горах і нарешті знайшли корінь жень-шеня. Ця рослина так рідко трапляється і так високо її цінують у медицині, що, продавши один корінець, ми могли б непогано прожити цілий рік. Але, коли я спробував продати корінець, мій скарб у мене відібрали, а самого так налупцювали, як ніколи доти, і дошка на шиї в мене висіла довше, ніж звичайно.

Мандрівні члени великого купецького цеху раз у раз доповідали Чон Мон Джу про те, де я живу, що роблю і куди простую. Проте з самим Чон Мон Джу я тільки двічі здибався відтоді, як впав у неласку. Вперше це трапилося вечірньої пори в горах Канвун, коли надворі лютувала хижа сніговиця. За кілька заощаджених мідяків я купив собі й принцесі Ом нічліг у найхолоднішому й найбруднішому кутку великої кімнати в заїзді. Розташувавшись там, ми саме заходилися були коло своєї вбогої вечері, що складалася з конячого бобу й дикого часнику, тушкованих із

шматком старезної жилавої яловичини, коли почувся кінський тупіт і дзвін бронзових дзвіночків. Двері розчинилися, і до кімнати вступив Чон Мон Джу, струшуючи сніг зі свого коштовного монгольського хутра. Він був втіленням достатку, задоволення й сили. Для нього та десятка його челяді відразу ж знайшлося місце. Кімната була велика, і всі непомітно розмістилися в ній. Ненароком його погляд спинився на принцесі Ом та на мені.

— Викиньте тих жебраків геть! — наказав він.

І його конюхи вигнали нас батогами на сніг та холод. Але, як ви дізнаєтесь, ми ще раз зустрілися з ним багато років пізніше.

Утекти не було ніякої змоги. Мені жодного разу не пощастило перейти північний кордон, ані сісти в сампан, великий морський човен. Мандрівні торговці поширили наказ Чон Мон Джу навіть по маленьких селах, і кожен мешканець Чосону знав про нього. Я був затаврована людина.

О Чосоне, Чосоне! Я знаю всі твої шляхи, всі стежини в горах, знаю всі твої обведені мурами міста, всі до найменшого села. Сорок років блукав я по твоїй землі, помираючи з голоду, а поруч мене блукала й помирала з голоду принцеса Ом. І чого ми тільки не їли з біди! То покидьки гнилого собачого м'яса, яке нам глумливо кидали різники, то міпарі, що росли на стоячих мулистих водах, то зіпсуте вже кімчі, яке смерділо на цілу милю і якого не міг перетравити навіть селянський шлунок. Я дійшов до того, що відбирав кістки в собак, збирав по дорогах розсипані зерна рижу, а морозними ночами крав у коней гаряче пійло з бобу.

Але все-таки я не вмер, і це не диво. Мене підтримували дві думки: зі мною була принцеса Ом, і я ніколи не губив певності, що прийде той день, коли мої пальці міцно вчепляться в горло Чон Мон Джу.

Щоразу нас відганяли від брами Кейдзо, куди мені треба було, щоб дістатися до Чон Мон Джу, і ми роками блукали по Чосону, і наші сандалі добре вивчили кожний шматок чосонських доріг. Нашу історію і нас самих уже добре знали по всій країні. Не було живої істоти, що не знала б, хто ми і яку тяжку кару відбуваємо. Торгівці та кулі, що ображали принцесу Ом різними бридкими словами, не раз чули мою тверду руку на своєму лиці та на волоссі, зв'язаному у вузол. Старі баби в далеких гірських селах, дивлячись на принцесу Ом, що жебрачкою шкандибала поруч мене, зітхали й хитали головами, і непрошені сльози туманили їм очі. Молоді жінки співчутливо дивились на мої широкі плечі, на мої блакитні очі і довге жовте волосся — на того, хто колись був принцом Коріу, губернатором семи провінцій. Часто за нами бігли юрби дітей, дражнили та лаяли нас і шпурляли грудками.

За річкою Ялу від моря до моря тяглася на сорок миль завширшки пустельна смуга. Вона становила північний кордон країни. То не була природпа пустеля: щоб ізолювати Чосон, місцевість цю навмисне спустошили, поруйнували хутори, села й міста. То була "нічия" земля, де жили самі лиш хижі звірі. Загони Тигрових Ловців часто проїздили по ній і вбивали кожну людину, що їм траплялася. Тудою ми не могли тікати, так само не могли тікати й морем.

Збігали роки, і щодалі все частіш мої семеро товаришів-матросів забредали до Фузана. Він лежав на південно-східному березі, де лагідніший клімат, але притягало їх сюди не це: від Фузана було найближче до Японії. По той бік вузької протоки, щоправда, далі, ніж можна сягнути оком, була Японія, єдина надія на порятунок. Адже до Японії, напевно, заходили деколи європейські кораблі. Я виразно бачу цих семеро літніх людей на скелях у Фузані. Усією своєю душею вони рвалися до моря, на якому їм уже не судилося ніколи більше плавати. На обрії часом видніли японські джонки, але жодного разу не з'являлися знайомі вітрила старої Європи.

Роки проходили й минали, семеро матросів і ми з принцесою Ом, переживши середній вік, уже старіли й щораз частіше спрямовували

свою ходу у Фузан. Але з бігом років ми не долічувались то одного, то іншого на звичайному нашому місці зустрічі. Перший помер Ганс Амден. Звістку про його смерть приніс Якоб Брінкер, що товаришував йому в мандрах. Сам Якоб Брінкер дожив майже до дев'яноста років і помер останній з семи, переживши на два роки Тромпа. Я добре згадав собі цю пару, як вони, старі, знесилені, з жебрацькими кухликами, сиділи поруч на скелі і грілися проти сонця, оповідаючи про старовину та сміючись тоненьким старечим сміхом. Тромп, плямкаючи губами, раз по раз оповідав, як Йоганес Мартене із матросами грабували на горі Табон імператорів, що лежали набальзамовані в золотих трунах із набальзамованими прислужницями обабіч, і як ті розсипалися порохом за якусь годину, поки матроси, обливаючись потом і лаючись, розбивали золоті труни.

Але, безперечно, Йоганес Мартене таки чкурнув би зі своєю здобиччю через Жовте море, якби не заблукав у тумані, що знявся другого дня. О, той клятий туман! У Чосоні склали навіть пісню про нього, яку мені доводилося слухати до останніх днів свого життя. Я пригадую два рядки з тієї проклятущої пісні:

Густий туман із заходу наліг,

Тремтячи оповив Віїн.

Як я вже казав, цілих сорок років блукав я жебраком по Чосопі. З чотирнадцяти чоловіків, що їх викинуло тоді на берег, найдовше жив я. Принцеса Ом була теж із незламного матеріалу, і ми старілися вкупі. Вона обернулась на маленьку, сухеньку, беззубу бабусю, однак лишилася така сама надзвичайна жінка, як і була, і моє серце належало їй аж до смертної години. Як на діда за сімдесят років, я був дуже міцний. Моє лице покрилося зморшками, жовтий чуб побілів, широкі плечі зігнулися, проте в м'язах що лишалося чимало колишньої сили.

Тим-то я й зумів зробити те, про що хочу розповісти. Весняного ранку ми з принцесою Ом сиділи на Фузанських скелях над самим битим шляхом і грілися проти сонця. Наше запорошене лахміття свідчило про вбогість і покору, але це не перешкодило мені щиро засміятися з якогось саркастичного дотепу припцесн 0 м. Раптом на нас уїтала тінь. Дорогою восьмеро кулі несли на великих поніах Чон Мон Джу. Попереду й позад них їхали вершники, а обабіч дріботіли челядинки.

Два імператори, громадянська війна, голод, з десятків палацових переворотів, — усе це минало, одне поступалося місцем іншому, а Чон Мон Джу незмінно панував у Кейдзо. Того весняного ранку йому було, мабуть, уже під вісімдесят років. Кволю рукою він зробив знак, щоб спішили ноші. Йому захотілося глянути на нас, що вже стільки часу терпіли на собі його зненависть.

— Настав час, мій пане, — прошепотіла принцеса Ом і, повернувшись до Чон Мон Джу, почала жебрати милостиню, немов їй невтямки було, хто це перед нею.

Я зрозумів її думку. Цілих сорок років ми обоє плекали цю надію, аж ось, нарешті, довгождана хвилина настала. Я також прикинувся, ніби не впізнав свого ворога, і, неначе зовсім здитинілий на схилі віку, поплазував до ноші в і захлипав, випрошуючи милостиню.

Челядники хотіли були відігнати мене, та Чон Мон Джу спинив їх. Його тихий голос деренчав від старості. Він підвівся трохи і сперся на тремтячий лікоть, а другою рукою ширше розсунув шовкові запони. Його старе поморщене лице скривила злісна насолода.

— О мій пане, — виспівуючи, як жебрачка, промовила принцеса Ом, і я зрозумів, що вона вклала в ті слова всю свою довголітню любов до мене, всю свою віру в мою сміливість.

Лютий гнів заклекотів у мені, і я, напружуючи всю силу волі, щоб приборкати його, аж тремтів. Та, на щастя, ворогам видалося, що то моя стареча кволість. Я простиг мідного кухлика і хлипав ще жалібніше, примруживши очі, аби ніхто не помітив синього вогню, що займався в них, і зважуючи відстань та збираючись на силі до стрибка.

і тут мене підхопив ніби якийсь червоний спалах. Затріщали шовкові запони й жердини, що на них вони висіли, почулись крики й зойки челядників, і мої руки тиснули горло Чон Мон Джу. Ноші перекинулись, і я вже не знав, де в мене голова, а де ноги, проте не відривав рук від горла свого ворога.

У безладній купі подушок, укривал та запон удари челядників попервах мало дошкуляли мені. Але скоро підоспіли вершники, і їхні важкі гарапники з вузлами на кінцях загупали по моїй голові, а десятки рук намагалися відтягти мене вбік. Мені паморочилася голова, проте я не втратив свідомості і відчував насолоду, що мої старечі пальці вп'ялися в худу її суху шию, якої я шукав так довго. Удари сипалися далі, у голові мені вихором кружляли думки, і я рівняв себе до бульдога, що схопив у пащу свою жертву. Ніхто не міг вирвати з моїх рук Чон Мон Джу. І я знаю твердо, що він помер раніше, ніж темрява забуття огорнула мене там, на Фузанських скелях, що височіють над Жовтим морем.

## РОЗДІЛ XVI

Згадуючи мене, начальник в'язниці Есертен може відчувати все що завгодно, тільки не гордощі. Я показав йому силу людського духу і принизив його, бо мій дух, неподоланий і невгамовний, горував над усіма тортурами, що їх він вигадував. Тепер я сиджу у Фолсомі, у відділенні для смертників, і чекаю на страту. Есертен усе ще начальник в'язниці й порядкує всіма засудженими на муки в стінах Сен-Квентіну. А проте в глибині серця він усвідомлює, що я переміг його.

Дарма Есертен намагався зламати мій дух. Я певен, що він не раз бажав, аби я помер у сорочці. І він не переставав мучити мене далі. Від самого початку він водно казав: або динаміт — або капець.

Капітан Джемі за довгі роки служби призвичаївся до всяких жахів у в'язниці, а однаке прийшов час, коли йому не вистачило сили терпіти те напруження, що він та інші мої кати зазнали через мене. Дійшовши до розпачу, він перемовився з начальником гострим словом і заявив, що вмиває руки від цієї справи. Відтоді він жодного разу не переступив порога моєї самотинної камери.

Кінець кінцем і сам начальник злякався, хоч усе ще не відмовився від думки дізнатись, де схований неіснуючий динаміт. До того ще йому дуже дошкулив Джейк Опенгаймер. Опенгаймер був безстрашний і просто у вічі казав правду. Незламний, він пройшов крізь усе в'язничне пекло і, мавши велику силу волі, міг поглузувати зі своїх катів. Морел простукав мені повний звіт про те, як вони розмовляли, сам-бо я лежав тоді непритомний у пекельній сорочці.

— Начальнику, — сказав Опенгаймер, — ви відкусили більший шматок, ніж можете проковтнути. Якщо ви вб'єте Стендінга, вам доведеться вбити й нас двох. Раніше чи пізніше ми зможемо розповісти про вас, і те, що ви чините, стане відоме в цілій Каліфорнії від краю до краю. Вибирайте: або дайте Стендінгові спокій, або вбивайте нас трьох: Стендінг уже допік вам до живого. Ми з Морелом теж. Але ви смердючий боягуз, у вас немає духу довести до кінця свою брудну різницьку роботу, таку вам люблю.

Опенгаймер дістав за це сто годин пекельної сорочки, а коли його розв'язали, він плюнув у лице начальникові й дістав ще сто годин. Коли його розв'язали вдруге, начальник завбачливо не увійшов до нього у камеру. Опенгаймерові слова його, безперечно, налякали.

Але хто був чистий диявол, то це лікар Джексон. Для нього я здавався дивовижею, і йому кортіло дізнатися, скільки я ще зможу витерпіти, поки зламаюся.

— Стендінг витримає й двадцять днів поспіль, — при мені нахвалявся він начальникові.

— Ви запліснявіла людина, — перебив я його. — Я можу витримати сорок днів, ба навіть і всі сто, коли ви такі недотепа у своєму ділі.

Згадавши, як терпляче простий матрос колись цілих сорок літ ждав нагоди схопити за горло свого ворога, я додав:

— Та хіба ви, в'язничні псяюри, знаєте, що таке справжня людина? Ви гадаєте, що вона створена на образ і на подобу таких боягузів, як ви! Дивіться, ось я людина! Ви слабаки, і я ваш володар! Ви не почули від мене жодного зойку, і це вам здається дивним, бо ж ви знаєте, що самі ви давно заскиглили б!

О, я не шкодував для них образливих слів. Я називав їх потолоччю, жаб'ячим поріддям, пекельними блюдолизами. Я стояв вище за них і був для них недосяжний. Вони були раби, а я — вільніш дух. У самотинній камері замкнене було тільки моє тіло, а дух мій вільно ширяв. Я підкорив собі тіло: поки воно, нещасне, в пекельній сорочці замирало і то навіть без мук, мені, мандрівникові, належав увесь неосяжний простір часу.

Багато з того, що я пережив, я потім оповідав своїм двом товаришам. Морел, зазнавши сам малої смерті, вірив кожному моєму слову, але Опенгаймер, хоч і захоплений моїми оповіданнями, лишився, проте, до кіпця скептиком. Він наївно, а часом і зворушливо, висловлював жаль, що я присвятив себе агрономії, а не письменству.

— Але ж послухай, звідки я знав би щось про Чосон? — переконував я його. — Мені відомо лиш те, що тепер цю країну називають Корея, оце й

усе, що я про неї читав. Або звідки з мого теперішнього досвіду я знав би щось про кімчі? А проте я знаю, що це щось подібне до квашеної капусти, воно препаскудно смердить, коли починає псуватись. Кажу ж тобі, коли я був Едемом Стренгом, то їв оте кімчі тисячі разів, їв і добре, й погане, й гниле. І я знаю, що найкраще кімчі готують жінки у Восані. Але звідки я це знаю? Такого знання не може бути в мене, Дерела Стендінга. Це все з досвіду Едема Стренга, що через багато народжень і смертей передав його мені, Дерелові Стендінгові, разом з досвідом інших людей, що жили після нього. Хіба це важко збагнути, Джейку? Адже це й є спосіб виникнення людини, її розвитку, це й є розвиток людського духа.

— Та годі тобі! — почувся добре мені відомий швидкий і нетерплячий Опенгаймерів стукіт. — Ось я тобі зараз скажу. Я — Джейк Опенгаймер, завжди був ним і ніким іншим. Те, що я знаю, я знаю як Джейк Опенгаймер. А що я знаю? Зараз скажу. Я знаю, що таке кімчі. Це щось подібне до квашеної капусти. Її готують у тій країні, яку звичайно називалося Чосон. Найкраще кімчі роблять восанські жінки. Коли воно зіпсується, то страшенно смердить. Не перебивай, Еде! Почекай, поки я зажену професора в кут. Ану скажи, професоре, звідки я все це знаю про кімчі? Такого знання мій розум не мав.

— Ні, мав! — вигукнув я. — Ти почув це все від мене.

— Гаразд, друзяко. А хто ж уклав це у твій розум?

— Едем Стренг.

— Де б пак! Едем Стренг — це маячня. Ти просто начитався десь про це все.

— Зовсім ні. Про Корею я читав тільки кореспонденції з російсько-японської війни.

— і ти пам'ятаєш усе, що будь-коли читав? — запитав Опенгаймер.

— Звісно, не все.

— Щось і забуваєш?

— Забуваю, але...

— Досить, дякую вам, — перебив він мене, як адвокат, що враз припиняє перехресний допит, викривив допитуваного на якомусь фатальному пункті.

Перекопати Опенгаймера в моїй щирості не було змоги. Джейк не мав сумніву, що я вигадую, хоч і захоплювався тим, що він звав "Далі буде". Короткими передихами, коли мені давали спочинок після пекельної сорочки, він раз у раз просив мене розповісти ще кілька розділів.

— Кинь, професоре, свою високу матерію, — спиняв він нас із Морелом, коли ми заходили вдвох у метафізичну суперечку. — Розкажи краще що-небудь про кісан та магросів. І, до речі, й про те, що сталося далі з принцесою Ом після того, як її зух-чоловік задушив старого поганця й сам дав дуба.

Я вже не раз наголошував, що форма зникає. Отож ізнову кажу: форма зникає. Матерія не володіє пам'яттю. Тільки дух може пам'ятати, як оце тепер у наших камерах я зберіг пам'ять про принцесу Ом і про Чон Мон Джу і передав свої знання Джейкові Опенгаймерові, а від нього вони, вже втілені в західну говірку, повернулися назад до мене. Тепер я їх передаю тобі, любий читачу. Попробуй стерти їх зі своєї пам'яті. Ти не зможеш, на все твоє життя твій дух збереже те, що я оповів. Дух! Крім нього, немає нічого вічного. Матерія змінюється: вона то плавиться, то знову кристалізується, ніколи не відтворюючи попередньої форми. Форма розкладається у вічне ніщо, звідки немає вороття. Форма з'являється і зникає, як і зникли фізичні форми принцеси Ом і Чон Мон Джу. Але

пам'ять про них залишилась і залишиться, доки існуватиме дух, а дух — незнищений.

— З цього всього одне для мене ясне, як день, — зробив остаточний висновок Опенгаймер, — що ти вчашав до шиночків та всіляких вертепів у Китайському кварталі частіше, ніж це личить шанованому університетському професорові. Кепське товариство, сам знаєш. Либонь, воно й привело тебе сюди.

Перед тим, як вернутись до своїх пригод, я хочу ще згадати про один знаменний випадок, що трапився в нашому відділенні. Він цікавий з двох причин. По-перше, він засвідчує: якої разючої сили був розум Опенгаймера, цього з роду вуличника, а по-друге, переконливо доводить правдивість моїх переживань, коли я спав летаргічним сном у пекельній сорочці.

— Слухай сюди, професоре, — якось постукав мені Опенгаймер. — Коли ти оповідав казку про Едема Стренга, то згадував, ніби грав у шахи з тим п'яницею, імператоровим братом. Скажи, ті шахи були такі самі, як і наші?

Звичайно, мені довелось відповісти, що я не пам'ятаю усіх подробиць, коли повертаюся до нормального етапу. І він, звичайно, добродушно посміявся з моєї "маячні", як він казав. Але я виразно пам'ятаю, що, будиши Едемом Стрепгом, частенько грав у шахи. Біда тільки, що коли я будився в своїй самотинній камері, то побічні й заплутані подробиці вилітали у мене з голови.

Не слід забувати, що задля зручності я збирав усі свої уривчасті й часто повторювані переживання в послідовні й закінчені історії. Ніколи я не знав наперед, куди полину у своїх мандрах. Я разів з двадцять, наприклад, повертався на Гірські Луки, був знову Джесі Фенчером і жив у таборі з фургонів. За довгих десяти днів у пекельній сорочці я, часом переходячи з одного життя в інше, щораз далі заглиблювався в минуле,

часом пропускаючи їх, опинявся аж у передісторичній добі, а то знову вертався до тих днів, коли починалася цивілізація.

Отож я поклав собі ще раз пережити долю Едема Стренга і, прийшовши до пам'яті, скупчити всю свою увагу на спогадах про гру в шахи. Але мені цілий місяць довелося слухати Опенгаймерові глузи, поки це сталося. І тоді, тільки-но збувшись пекельної сорочки й поновивши кровообіг, я відразу почав вистукувати до своїх товаришів.

Навіть більше, я навчив Опенгаймера грати в шахи так, як колись грав Едем Стренг у Чосоні. Була деяка різниця з тим, як грають у шахи на Заході, хоч і невелика. Та інакше й не могло бути, коли взяти на увагу, що загалом шахи походять, мабуть, з Індії. Замість наших шістдесяти чотирьох квадратів на шахівниці було їх вісімдесят один. Кожен гравець мав не по вісім пішаків, а по дев'ять, і їхні ходи були інакші, хоч, як і в наших, обмежені.

У чосонських шахах грало по двадцять фігур, тоді як у наших їх тільки шістнадцять. Ці двадцять фігур ставили не в два, а в три ряди. У передньому ряді стояло дев'ять пішаків, у середньому — дві фігури, подібні до наших тур, а в останньому ряді, посередині — король, а з двох боків його — "золота монета", "срібна монета", "кінь" і "спис". Королеви не було. Друга важлива відміна була в тому, що забиту фігуру не забирали з шахівниці — вона ставала власністю того, хто її забив, і далі вже він грав нею.

Отже, кажу, я навчив Опенгаймера цієї гри, безперечно важчої, ніж наша, коли згадати, що фігури грали далі після того, як їх забито, і можна було забивати одну фігуру по кілька разів. Наші камери не опалювалися. Було б навіть злочином полегшувати в'язням ще муки від холоду. Але цієї зими й наступної ми з Опенгаймером часто так захоплювалися чосонськими шахами, що забували й про жакливу холоднечу.

І все-таки переконати його, що цю гру я не вигадав сам, а приніс у Сан-Квентін через цілі століття, було неможливо. Він уперто наполягав, що я десь вчитав про неї, а потім забув, хоча суть прочитаного збереглася в моїй підсвідомості і виявлялася в снах. Тобто він повертав проти мене зброю психологічних аргументів.

— А хіба ти не міг її вигадати, сидячи в своїй камері? — було його друге припущення. — Придумав же Ед спосіб розмовляти перестукуванням, а ми з тобою вдосконалюємо його весь час? Ось так воно, приятелю. Ти цю гру вигадав. Тобі ще треба її запатентувати. Пам'ятаю, коли я був нічним розсильним, то один вигадав зовсім дурну штуку — вона звалася "Свині в конюшині", — і нажив на ній мільйони.

— Що запатентувати? Адже азіати грають у цю гру цілі тисячоліття. Невже ти мені не віриш, коли я кажу, що не вигадував її?

— Ну, то ти читав про неї або бачив, як грали в неї китайці в тих шиночках, куди ти так любив учащати, — таке було останнє Опенгаймерове слово.

Проте справжнє останнє слово лишилося за мною. У Фолсомі є один японець, смертник, вірніше, він був тут, бо минулого тижня його стратили. Я з ним розмовляв про шахи, і виявилось, що гра Едема Стренга, якої я навчив Опенгаймера, дуже подібна до японської. Вони більше схожі між собою, аніж кожна з них із західною грою в шахи.

## РОЗДІЛ XVII

Ти, мабуть, пам'ятаєш, читачу, що на початку я оповідав, як, будучи маленьким хлопчиком на фермі в Міннесоті, й оглядав фотографії зі Святої Землі, впізнавав деякі місця й описав, які там зайшли зміни. Пам'ятаєш, мабуть, і те, як я оповідав про зцілення прокажених. Я доводив місіонерові, що я був тоді високий на зріст, мав довгого меча й дивився на все те сидячи на коні.

Цей випадок з моїх дитячих років був тільки, як казав Вордсворт, "не зовсім явленим і не цілком забутим".

Я, маленький Дерел Стендінг, прийшов на цей світ з неясними спогадами про інші часи та інші місця. Але ці спогади, впливши на поверхню моєї дитячої свідомості, швидко зблідли. Властиво, зі мною вийшло те, що й з усіма дітьми: навколо мене залягли стіни темниці і я перестав пам'ятати своє величне минуле. Кожна людина має таке саме величне минуле. Але небагатьом пощастило, як оце мені, мучитися в самотинній камері і в пекельній сорочці. Мені випало таке щастя. Я одержав змогу ще раз згадати своє минуле, а між іншим і той випадок, коли я сидів на коні й дивився, як зціляли прокажених.

Мене тоді звали Рагнар Лодброк[37] і я справді був дуже високий, на півголову вищий за кожного римлянина в своєму легіоні. Але я став начальником легіону пізніше, як приїхав з Олександрії до Єрусалима. Неспокійне тоді було моє життя! Хоч скільки книжок я б написав, однак не зміг би розповісти про все. Але я багато пропускав, а про передісторію тих подій скажу лиш у двох словах.

За винятком самого початку, я все пам'ятаю дуже докладно й виразно. Своєї матері я не знав. Мені розповідали, що я народився на гостродзьобому кораблі під час бурі у Північному морі. Моя мати була полонянка, яку взяли після морської битви й розгрому берегової фортеці, але імені її я не знав. Вона померла в розпал бурі. Старий Лінгорд казав мені, що вона була родом з Північної Данії. Я тоді був ще надто молодий, аби все запам'ятати, але й він не багато міг оповісти. Морський бій і буря, грабіж при світлі смолоскипів, а потім кораблі відпливли в море, щоб урятуватися від надбережних скель, відчайдушна боротьба з лютими холодними хвилями... Чи обходила тоді кого доля чужинки, що народила дитину, стоячи однією ногою в могилі? Тоді померло багато людей. А моряків цікавили живі жінки, а не мертві.

Те, що оповів Лінгорд про обставини мого народження, глибоко вразило мою дитячу уяву. Він сам був застарий до тяжкої роботи. Але

для полонених, що згромадилися на відкритій палубі, він був і лікар, і повитуха, і гробар. Я народився в бурю, і скупали мене солоні хвилі.

Через кілька годин, як я народився, мене побачив Тостіг Лодброг. Це його був гостродзьобий корабель і ще інших сім таких самих кораблів, що вчинили напад і тепер, змагаючись із бурею, вивозили награбоване добро. Тостіга Лодброга звали також Муспелом, що означало "Запальний", бо він раз у раз спалахував гнівом. Він був хоробрий і жорстокий, у його могутніх грудях билося серце, що ніколи не знало милосердя. Кажуть, що під Гасфартом, ще й не охолонувшій після бою, він сперся на свою сокиру і з'їв серце Нгруна. В нападі страшного гніву він продав у рабство ютам свого сина Гарульфа. Я пам'ятаю його гучний голос, як на обгорілих кроквах Брунанбура він гукнув, щоб подали ного чашу — Гутлафів череп. Він не пив вина з жодної іншої чаші, крім цього черепа.

І ось до нього, ступаючи хитким помостом, старий Лінгорд і поніс мене, скоро вляглася буря. Я лиш кілька годин як народився, і мене завинули у вовчу шкуру, просякну сілью. До всього ще я народився передчасно і був дуже маленький.

— Го-го-го, який карлик! — закричав Тостіг, відриваючи від уст недопиту чашу з медом, щоб подивитися на мене.

Було дуже холодно, проте, як мені розповідали, він вийняв мене з вовчої шкури і, держачи за ногу двома пальцями, розгойдував на шмалкому вітрі.

— Плітка! — реготав він. — Креветка! Морська воша! — І він почав давити мене своїми пальцями, що, як свідчив Лінгорд, були грубші за мої ноги.

Але його вже захопила інша думка.

— Дитина хоче пити! Нехай пап'ється!

Лодброг занурив мою голову в чашу з медом. І я, що не скуштував за свій короткий вік бодай навіть материнського молока, був би, мабуть, утопився в тому міцному напої, якби не Лінгорд. Та коли Лінгорд витяг мене з чаші, Тостіг Лодброг розлютився на старого й звалив його додолу. Ми покотилися помостом, і величезні вовкодави, захоплені в північних данців, кинулися нас кусати.

— Го-го-го! — реготав Тостіг Лодброг, дивлячись, як собаки шарпають мене, старого Літігорда і вовчу шкуру.

Проте Лінгорд звівся на ноги і врятував мене, залишивши собакам вовчу шкуру.

Тостіг Лодброг, допивши мод, витріщився на мене. Лінгорд мовчав, знаючи добре, що дарма просити милосердя.

— Хлопчик-мізинчик, — нарешті промовив Тостіг. — Присягаюсь Одіном[38], що північно-данські жінки нікчемні істоти! Щоб ото народити не чоловіка, а карлика! Навіщо він такий? З нього ніколи не буде справжнього вояка! Слухай, Лінгорде, як він підросте, зробиш з нього виночерпія у Брунанбурі. І пильнуй, щоб його не з'їли собаки замість кусня м'яса.

Ріс я без матері. Старий Лінгорд був для мене і повитуха, й нянька. За колиску правив мені хиткий поміст судна, а до сну заколисував тупіт ніг, гук бою та рев бурі. Самий лише бог знає, як я зумів вижити. Певне, був залізний, бо й часи тоді були залізні, і виріс, аби довести Тостінгові, що я не карлик. Я скоро переріс усі його чаші, і Тостіг не міг уже втопити мене в меді. А він дуже любив цю забаву, вважав, що це страх як дотепно.

З дитячих літ я найперше пам'ятаю гостродзьобі кораблі Тостіга Лодброга, його вояків і бенкетну залу в Брунанбурі, коли наші кораблі

стояли біля берега замерзлого фіорда. Я справді став виночерпієм, і перші мої враження були про те, як я з Гутлафовим черепом, наповненим вином, дибав до великого столу, де на покутті сидів Тостіг і гримів своїм голосом, аж сволоки здригалися. Всі люди довкола мене були, мабуть, божевільні, але мені, що не знав інакшого життя, здавалося, що так і має бути. Вони швидко спалахували й починали бійку. Думки їхні були жорстокі, пили та їли вони жадібно, мов звірі. Я також ставав таким, як вони. Та й чи міг я вирости інакшим, слугуючи цим п'яним крикунам, усім скальдам, що вихваляли Гіалі й сміливого Гогні, що співали про золото Ніфлунгів і про помсту Гудрун, яка дала Атлі з'їсти серця своїх та його дітей[39], а тим часом у дикій бійці тріщали ослони, рвалися завіси, пограбовані на південному узбережжі, і на бенкетні столи падали вбиті.

Вихований у такій школі, я також часто впадав у люті. Мені було тільки вісім років, а я вже показав свої зуби на одному бенкеті в Брунанбурі на честь ютів, що приїхали з ярлом[40] Агардом до нас у гості на трьох своїх подовгастих кораблях. Я стояв тоді за плечима Тостіга Лодброга, держачи Гутлафів череп із запашним гарячим вином. Я чекав, коли Тостіг закінчить лаяти північних данців. Але він не вгавав, і я чекав спокійно, поки він, захлинаючись із люті, почав ображати данських жінок. Тоді я згадав свою матір, і очі в мене запалали гнівом. Я щосили шпурнув у Тостіга черепом, аж вино засліпило йому очі й обпарило обличчя. А коли він, хитаючись, став невидюче розмахувати своїми здоровезними кулаками, щоб мене схопити, я коротким кинджалом ударив його тричі в живіт, у стегно і в сідницю — вище я не міг дістати.

Тут ярл Агард вихопив свій кинджал, і інші юти приєдналися до нього, коли він гукнув:

— Хоробрий ведмедик! Присягаюсь Одіном, він гідний чесного двобою!

І ось під лунким дахом Брунанбура маленький виночерпій із Північної Данії почав битися з могутнім Лодброгом. Лодброг одним ударом

відкинув мене, і я, приголомшений, покотився через половину довгого стола, перевертаючи чаші й кварта, а Лодбруг владно вигукнув:

— Геть його звідси! Викиньте його собакам!

Однак ярл заступився за мене: він поплескав Лодбруга по плечі й попросив подарувати мене йому на знак приязні.

Отож, коли розтанула крига, я поплив на південь на кораблі ярла Агарда. Я став його виночерпієм і зброєносцем, а тому, що не мав ніякого наймення, мене названо Рагнаром Лодбругом.

Країна Агардова сусідувала із землею фризів. То була драглиста, покрита вічним туманом рівнина. Я слугував Агардові три роки, аж до самої його смерті. Я бував з ним усюди: як полювали болотяного вовка й бенкетували у великій залі, де часто серед інших жінок сиділа його молода дружина Ельгіва; я плавав з Агардом у виправі до узбережжя теперішньої Франції і довідався, що чим далі на південь, тим тепліше підсоння і лагідніші жінки.

Але назад ми привезли Агарда тяжко пораненого, і незабаром він помер. Ми спалили його тіло на великому вогнищі, посеред якого в золотих шатах сиділа його молода дружина й співала. Разом з нею спалили гурт челядників із золотими нашийниками, а також дев'ятеро жінок-рабинь і восьмеро чоловіків — усі англи значного роду, що їх полонили в бою. Були також спалені живі соколи, а вкупі з ними два сокольничі.

Але мене, виночерпія Рагнара Лодбруга, не спалили. Я мав одинадцять років, був відважний і ще не знав іншої одежі, ніж шкури. Коли запалало полум'я, Ельгіна заспівала передсмертну пісню, а раби застогнали, не бажаючи вмирати, — я розірвав свої пута, стрибнув з вогнища і з золотим нашийником, знаком того, що я раб, помчав у болота, рятуючись від собак, що їх відразу нацькували на мене.

В болотах тоді ховалися вільні дикі люди, втікачі-раби й злочинці, і на них задля розваги влаштовували лови, як на вовків.

Протягом трьох років я не знав ні дому, ні вогню. Мене загартував мороз. Я був би вкрав у ютів жінку та, на нещастя, мене піймали фризи після дводенного полювання. Вони здерли з мене золотий нашийник, а самого продали саксові Едві за двох гончаків. Той Едві надів на мене залізний нашийник, а потім разом з п'ятьма іншими рабами подарував Ателеві, що був родом із східних англів. Я був і рабом і вояком, аж поки відбився від своїх після невдалого походу далеко на схід, туди, де кінчалися болота. Там мене продали гуннам. Я пас у них свині, а потім утік на південь у великі ліси, де мене як вільного прийняли до себе тевтони. Їх було дуже багато, та жили вони невеликими племенами, що посувалися на південь, тікаючи від гуннів.

А з півдня у ці дрімучі ліси прийшли римляни і погнали нас назад до гуннів. Нас притиснули так, що нікуди було діватися. І ми тоді показали римлянам, що означав справжній бій, хоч і самим нам від них добре перепало.

Але я не забував південного сонця і південних берегів, бачених з Агардового корабля. Доля захотіла, щоб я разом з іншими тевтонами попав у полон до римлян і знову вустрівся з морем, не бачивши його з того часу, як відбився від східних англів. Я став гребцем на галерах і так, невільником, нарешті прибув до Риму.

Я згаяв би багато часу, якби захотів оповісти, як я став вільним громадянином і вояком і чому в тридцять років поїхав до Олександрії, а звідти до Єрусалима.

Але конче треба було оповісти дещо про те, що сталося зі мною після того, як мене охрестив Тостіг Лодброг у своїй чайні з медом, а то ви б не второпали, що то за чоловік в'їхав у Яффську браму і чому всі так дивилися на нього.

А подивитися справді було на що! І римляни, й євреї були дрібні, мізерні, а таких русявих велетнів, як я, їм ніколи не доводилося бачити. Вони розступалися переді мною на вузьких вуличках міста, витріщаючи очі на мене, русявого чоловіка з півночі чи й хтозна-звідки, бо уявлення їхнє про північ було вельми млисте.

Властиво, Пілатове військо, крім нечисленної охорони при дворі і тих двадцятьох римлян, що приїхали зі мною, складалося з допоміжних загонів, набраних у провінціях. То правда, що допоміжні загани часом добре воювали, але вони не були такі надійні, як римляни. Римляни переважали навіть нас, північан, бо завше були готові до бою, а ми добре билися тільки розохотившись. Римляни завше були однаково рішучі й надійні.

Того ж таки вечора, як я прибув до Єрусалима, я зустрів одну жінку з двору Аптіпа[41], що приятелювала з Пілатовою дружиною. Я називатиму її Міріам, бо покохав її під цим ім'ям. Якби можна змалювати жіночу звабливість, то хоч як було б важко, я змалював би Міріам. Але яких на це добрати слів? Жіночу звабливість не віддаси словами. Це ж не враження, схоплене розумом. Жінка зачаровує наші почуття, що виливаються в пристрась, бо пристрась, як розважити, не що інше, як надвідчуття.

Взагалі кожна жінка для чоловіка принадна. А коли його вабить якась певна жінка, ми називаємо це коханням. Саме так вабила мене Міріам. Властиво, я сам викликав ту звабливість. Половину її чару становила моя власна мужність, що затремтіла, зустрівши розкриті обійми Міріам, і зробила її ще кращою, ще бажанішою для мене.

Міріам була величава жінка. Я навмисне вжив це слово. Вона була гарно збудована, з гордою поставою, вища за інших єврейських жінок. Шляхетна з натури і з походження, вона відзначалася вчинками щирими та щедрими. Вона була розумна, дотепна, та над усе — жіночна. Як ви побачите, її жіночність і призвела нас обох до загибелі. Мала вона смагляву бліду шкіру, довгасте лице й чорні, аж сині, коси. Її чорні очі

здавались двома безоднями. Ніколи в світі не сходилися такі дві крайності, як ми з нею, — русявий і чорнява.

Ми відразу вподобали одне одного. Ми не розмірковували, не сумнівалися й не вагалися. Вона стала моєю з тієї хвилини, як я її побачив. І вона, глянувши на мене, знала, що я належу їй. Я підступив до неї, а вона підвелася, паче її хто підштовхнув мені назустріч. Наші очі — голубі її чорні — злилися в одному погляді і так застигли, аж поки Пілатова дружина, квола, втомлена жінка, засміялася нервовим сміхом. Вітаючись з Пілатовою дружиною, я перехопив значущий погляд Пілата, звернений до Міріам, що наче промовляв: "Хіба він не такий, як я тобі казав?" Він знав про мій приїзд від Сульпіція Квірінія, сірійського легата. [42] А з Пілатом я був знайомий ще до того, як він став намісником на семітському вулкані в Єрусалимі.

Того вечора ми довго розмовляли, і більше говорив Пілат. Він докладно описав становище в краю. Здавалося, ніби його гнітила самота і йому кортіло поділитись зі мною своїми турботами, та навіть попросити поради. Пілат був справжній римлянин — дуже спокійний, досить кмітливий, щоб мудро проводити залізну політику Риму, не викликаючи обурення підкорених народів, і витривалий у скруті.

Але цього вечора я зрозумів, що Пілата щось непокоїть. То євреї виводили його з рівноваги своєю нестійкою, запальною і неспокійною вдачею. Крім того, вони були хитрі. Римляни підходили до всього просто й відверто. Євреї ж ніколи не йшли просто — хіба що назад, коли їх примушувано відступати. Полишені на свою власну волю, вони завжди воліли манівці. Євреї дратували Пілата тим, що хотіли зробити його, а отже і Рим, відповідальним за свої релігійні чвари.

Як мені було добре відомо, Рим не втручався в релігійні справи підкорених народів, проте євреї вели ненастанні суперечки і подіям, що не мали нічого спільного з політикою, надавали політичного значення.

Пілат аж розпалився, криючи всілякі релігійні секти й безугавні прояви релігійного фанатизму.

— У цім краю, Лодброгу, — сказав він, — ніхто не може сказати наперед, котра з літніх хмаринок ураз перетвориться на величезну бурю з грозами та блискавками. Мене прислано сюди, щоб берегти лад і спокій. Але попри всі мої зусилля вони влаштовують пекло на цій землі. Я радше правив би скіфами або дикими бриттами, ніж цими людьми, що повсякчас сваряться за бога. Ось, наприклад, тепер на півночі об'явився якийсь рибалка. Він щось проповідує, творить, мовляв, усякі дива і скоро, можливо, збаламутить увесь край, а мене натомість відкличуть із Риму,

Тоді я вперше почув про чоловіка на ім'я Ісус, але відразу ж і забув про нього. І згадав, аж коли й справді маленька хмаринка принесла велику бурю.

— Я вже дізнавався про нього, — вів далі Пілат. — Він не є політична постать, це безперечно. Але Каяфа, а за ним і Анна хочуть зробити з цього рибалки політичну колючку, щоб нею вколоти Рим і погубити мене.

— Каяфа, здається, первосвященик, а хто такий Анна? — заптав я.

— Тож він і є справжній первосвященик, цей хитрий лис, — пояснив Пілат. — Каяфу призначив Грат, але він тільки тінь Аніш, знаряддя в його руках.

— Вони так і не вибачили тобі того випадку з щитами, — втруtilась у розмову Міріам.

Пілат повівся, як і кожний з нас, коли його зачепити за болюче місце: він почав оповідати про той випадок, що спершу здався безневинним, а опісля мало не призвів його до руїни. Не маючи нічого лихого на думці, він перед своїм палацом виставив два щити з дарчими написами. Євреї зняли

бучу, поскаржилися Тіберієві[43], і той став на їхній бік і заявив Пілатові про своє невдоволення.

Я дуже здравів, коли трохи пізніше зміг поговорити з Міріам. Пілатова дружина раніше вже встигла дещо розповісти мені про неї. Міріам належала до давнього царського роду. Її сестра була дружиною Філіпа, тетрарха[44] Гавланітіди й Батанеї. А Філій доводився братом Антіпові, тетрарху Галілеї та Переї. Воші обидва були синами Ірода, що його євреї називали великим. Сама Міріам, як їхня родичка, була своя людина при дворах обох намісників. Ще дівчинкою вона заручилася з Архелаєм, тоді Єрусалимським етнархом. Але вона була багата, тож до одруження її ніхто не силував. Та й мала вона тверду волю, і догодити їй у такій важливій справі, як вибір чоловіка, було, безперечно, не так і легко.

Здавалося, навіть повітря в цьому краю було насичене релігією, бо невдовзі і ми з Міріам також завели розмову на релігійні теми. І справді, тоді євреї стільки говорили про релігію, як ми про війни та бенкети. Поки я перебував у їхньому краю, мені аж голова гула від нескінченних суперечок про життя та смерть, про закони та бога. Сам Пілат ні в що не вірив — ні в бога, ні в чорта. Для нього смерть означала темний вічний сон, а все ж, будучи в Єрусалимі, він, хоч як не хотів, а мусив безнастанно розплутувати релігійні чвари. Та що вже там казати! Їдучи в Ідумею, я взяв з собою служника до коней. Такого собі нікчемного хлопчиська, що не міг доладу навчитись, навіть як коней сідлати. Зате він міг без упину, хоч би й цілу добу, тямуще розповідати про найдетальніші відміни в ученнях усіх рабинів, від Шемаї до Гамалієлі.

Але вернімось до Міріам.

— Ти віриш у безсмертя, — не забарилась вона розпочати суперечку зі мною. — Тоді чому ти боїшся говорити про це?

— А навіщо морочити собі голову тим, що й так ясно?

— Але ти певний? — наполягала вона. — То розкажи мені. Як виглядає ваше безсмертя?

І коли я розповів їй про Ніфлгейм і Муспел, про велетня Іміра, що народився із сніжинок, про корову Андгумблу, про Фенріра й Локі, про крижаних Йотунів, а також про Тора й Одіна і про нашу Валгалу[45], вона заплескала в долоні й вигукнула, сяючи очима:

— О, який ти варвар. Ти як велика дитина! Ти білявий велет, створений морозом! Ти віриш у бабусині казки й у втіхи наповненого шлунка! Ну, а невмирущий дух, куди він дівається, коли тіло помре?

— Я ж сказав: мандрує у Валгалу. І тіло також,

— І буде їсти? Й пити? Й воювати?

— І любити, — додав я. — Ми повинні мати на небі й жінок, а то що це буде за небо?

— Мені не подобається ваше небо, — сказала Міріам. — Це якесь дике місце, де лютує сніг, мороз і шал.

— А ваше небо яке? — запитав я.

— У нашому небі вічне літо, там доспівають овочі, квітнуть квіти, буває всяке ростиво.

Але я похитав головою і сказав:

— А мені не подобається ваше небо. Страх нудне місце, добре тільки для розніжених і кволих людей, для євнухів, для безвільних тіней.

Мабуть, мої зауваження сподобалися їй, бо очі в неї ще дужче засяяли. Я зрозумів, що вона мене тільки дражнить.

— Моє небо, — сказала вона, — це місце для вибраних.

— Місце для вибраних — це Валгала, — заперечив я. — Ти тільки подумай, хіба цікавлять того квіти, хто бачить їх завжди? У моїй країні, коли після довгої зими засвітить сонце, проганяючи довгу ніч, перші квіточки, що визирнуть з-під розталого криги, для нас справжня радість, і ми не можемо на них надивитися. А вогонь! — захопився я, — величний, розкішний вогонь! Що то за небо, як людина не може оцінити навіть гарячої трубки в хаті, коли надворі лютує вірюга й хурделиця?

— Дуже вже ви прості люди, — відказала вона. — В снігових заметах ви розпалюєте вогонь, ставите оселю і називаєте це небом. У нашому небі нам не треба рятуватись від холоду й снігу.

— Ні,— заперечив я. — Ми ставимо оселі й розпалюємо вогонь, щоб іти від них на мороз і на вітер, а потім вернутися й зігрітись, бо чоловік повинен змагатися з морозом і бурею. Домівку й вогонь він також здобуває в боротьбі. Я знаю, бо сам цілих три роки не мав ні даху над головою, ні вогню. Мені тоді було шістнадцять років, і я став чоловіком раніше, ніж надів на себе ткану одягу. Я народився в бурю після бою, а моїми пелюшками була вовча шкура. Глянь на мене, і ти зрозумієш, як люди живуть у Валгалі.

Вона справді захоплено поглянула на мене й вигукнула:

— Такі як ти, білявий велете! — А потім замислено додала — Я вже трохи не жалкую, що в нашому небі немає таких чоловіків.

— Але світ гарний, — спробував я її втішити. — Він великий і просторий. У ньому знайдеться місце для всяких небес. Мені здається, що кожний матиме таке небо, якого жадає його серце. За могилою нас

чекає гарна країна. Але я, певне, залишу бенкет, нападу на ваші сонячні, квітучі береги й викраду тебе, так само, як мою матір викрадено.

Я замовк і зиркнув на неї, а вона зустріла мій погляд і не відвела очей. Мене мов жаром обсипало. Присягаюсь Одіном, вона була справжня жінка!

Не знаю, що було б далі, якби не Пілат. Він скінчив розмовляти з Амбівієм і деякий час сидів усміхаючись, а тоді перервав мовчанку.

— Рабин, тевтобурзький[46] рабин! — промовив він глузливо. — Ще один проповідник і що одне вчення з'явилися в Єрусалимі. Почнуться нові чвари, бунти й каменування пророків. Спасіть нас, о боги, таж тут усі показалися! Ну, Лодброгу, я не сподівався цього від тебе. Отак з піною на вустах сперечатися, як божевільний відлюдник з пустелі, що буде з тобою по смерті! Живуть тільки раз, Лодброгу. І нема чим клопотатися, справді нема чим!

— Не слухай його, Міріам, кажи своє! — втрутилась Пілатова дружина.

Під час нашої суперечки вона сиділа, немов зачарована, і міцно стискала кулаки, тож мені видалося, що й вона отруєна релігійшім божевіллям Єрусалима. В кожному разі, як я дізнався пізніше, вона надміру цікавилась релігійними питаннями. Вона була така худа, наче її виснажила гарячка, а тонка її шкіра аж світилася наскрізь. Вона була добра, тільки надто нервова й забобонна і навіть часом бачила привиди й чула голоси. Мені такі слабкодухі жінки не подобалися, але вона справді була дуже добра й щира.

Я їздив з дорученнями від Тіберія і, на жаль, не міг часто бачити Міріам. Коли я повернувся з двору Антіни до Єрусалима, вона поїхала в Батанею, до Філінового двору, де жила її сестра. Не мавши ніякої справи

до Філіпа — він, хоч і легкодухий, зберігав вірність Римові,— я все-таки вирушив до Батанеї, щоб зустрітися з Міріам.

Потім мені довелося побувати в Ідумеї. Крім того, на вимогу Сульпіція Квіріпія, що, будучи імперським легатом, хотів з перших рук довідатися про становище в Єрусалимі, я їздив до Сирії. Отак чимало подорожуючи, я мав змогу переконатися, що євреї й справді схибулися на релігії. Це була їхня особливість. Вони не хотіли полишати релігійні питання на своїх проповідників — кожен з них сам залюбки вдавався до проповіді, аби лише слухачі знаходилися. А слухачів було доволі!

Люди залишали свої оселі й мандрували по всьому краю, мов жебраки, сперечалися з рабинами й талмудистами в синагогах і на приступках храмів. На сліди чоловіка, що називався Ісус, я знову натрапив у Галілеї, глухій провінції, мешканці якої вважалися за дуже відсталіх. Він, здається, спочатку був теслею, а опісля рибалкою, і його товариші, покидавши мережі, пішли за ним блукати краєм. Дехто бачив у ньому пророка, але більшості він видавався божевільним. Мій нікчемний служник, що мав себе за великого знавця Талмуда, глузував з Ісуса, називаючи його царем жебраків, а його вчення — ебіонізмом[47]. Згідно з його вченням, як пояснював мені мій служник, до неба могли дістатися тільки жебраки, а багаті мали повік горіти в якомусь вогненному озері.

Я звернув увагу на те, що в цій країні люди називали одне одного божевільними. Але мені здається, що всі вони були божевільні. То була їхня біда. Одні виганяли диявола магічними заклинаннями, лікували хвороби, торкаючись до хворого руками, інші пили смертельні зілля, гралися з отруйними зміями або ж удавали це. Ще інші вирушали постити у пустелю, а вернувшись звідти, проголошували нові вчення, збирали довкола себе людей, створювали нові секти.

— Присягаюсь Одіном, — якось сказав я Пілатові,— наші північні вітри й морози скоро остудили б їм голови. Тут занадто лагідний клімат. Замість того щоб будувати собі оселі й добувати м'ясо, вони вигадують різні химери.

— І міняють природу бога, — задумливо докинув Пілат. — Немає погібелі на ті їхні химери!

— Авжеж, — потакнув я. — Якщо я колись виберуся з цього божевільного краю і мій розум тут не потьмариться, то розрубаю надвоє кожного, хто наслідиться спитати мене, що буде зі мною по смерті.

Зроду-віку не було таких ворохобників, як ті євреї. Все, що існувало під сонцем, для них було або святе, або нечисте. Вони були здатні вести хитрі суперечки про віру, але не розуміли римської ідеї держави. Всяка політика перетворювалася в них на релігію, а всяка релігія — на політику. Тому кожний римський прокуратор[48] мав з ними дуже багато мороки. Римські орли, римські статуї, навіть щити з дарчими написами, що їх поставив Пілат, — усе ображало їхню релігію.

Римляни провели перепис майна, і це їх знову ж таки обурило. Але перепис потрібен був, щоб визначити податки. Податки державі були також злочином супроти їхнього закону та їхнього бога. О, той закон! Він був не римський, а їхній власний, дарований їм, мовляв, від бога. У них були такі фанатики, що вбивали кожного, хто порушував той закон. А якби прокуратор скарав такого фанатика, зловившл його на гарячому, вони зчинили б бунт, а то й повстання.

Ці дивні люди робили все в ім'я боже. Ті з них, кого ми, римляни, називали "тавматургами", творили дива, щоб довести правдивість своєї віри. Мені завжди здавалося, що безглуздо доводити правильність таблиці множення за допомогою перетворення шматка заліза в змію або навіть і в дві змії, хоч саме таке робили "тавматурги", незмінно викликаючи цим збудження серед простого люду.

О небо, скільки ж у них було сект! Фарисеї, есенеї, садукееї[49]— цілий легіон їх! А скоро виникала нова секта, то відразу ж ставала політичною. Прокуратор Канопій, один із Пілатових попередників,

витратив багато часу й сили, приборкуючи призвідницьку діяльність гавлонітів, — однієї з таких сект, що поширилася з Гамали.

Коли я востаннє був у Єрусалимі, то помітив серед євреїв неабияке збудження. Вони збиралися великими гуртами й голосно сперечалися. Одні пророкували кінець світу, інші були скромніші й твердили, що завалиться храм, най-сміливіші знаймували, що римському царству настав кінець і тепер наступить царство юдейське.

Я завважив, що Пілат також був дуже стривожений. Йому випали скрутні дні. Проте, як ви й самі це побачите, дипломатичною хитрістю він не поступався перед євреями, і я певен, що він зумів би загнати в кут не одного книжника з їхніх синагог.

— Якби мені хоч півлегіону римлян, я взяв би Єрусалим за горло... і, звісно, потім мене за це відкликала б до Риму.

Як і я, він не дуже покладався на наймані війська, а римлян у нас було сама жменька.

Повернувшись до Єрусалима, я знову поселився в палаці і на превелику свою радість застав там Міріам. Але втіху з того я мав абияку, бо наші розмови точились довколо єрусалимських подій. На це були свої причини, бо місто гуло, мов осине гніздо. Наближався Великдень, їхнє релігійне свято, і тисячі людей з'їжджалися з усього краю, щоб, за звичаєм, відсвяткувати його в Єрусалимі. Це були люди духовно збудливі, бо інакше вони не зважилися б на таку подорож. Місто аж кишіло ними, і ще чимало прибульців отаборилося за його мурами. Я не міг зрозуміти, наскільки це збудження викликане проповідями мандрівного рибалки, а наскільки — ненавистю євреїв до Риму.

— Ісус у цьому не винен або майже не винен, — відповів Пілат на моє запитання. — Винні Каяфа й Анна.

Вони знають своє. Хтозна, для чого вони бунтують людей, але мені, у кожному разі, клопіт буде немаленький.

— Так, це правда, що до заворушень причетні Каяфа й Анна, — погодилася Міріам. — Але ти, Понтію Пілате, тільки римлянин і не зрозумієш усього. Якби ти був єврей, ти збагнув би, що причина цього куди глибша, аніж суперечки між сектами чи бажання завдати мороки тобі й Римові. Первосвященики й фарисеї, багаті й значні євреї, Філій, Ангіна та й я сама — ми боремося за наше життя. Може, цей рибалка божевільний, але дуже хитрий божевільний. Він проповідує вбогість і тим самим виступає проти нашого закону, а тобі пора збагнути, що наш закон — це наше життя. Ми боронимо свої закони так само пильно, як ти боронив би себе, якби хтось здавив тебе за горло. Або Каяфа, Анна та все те, що вони боронять, або той рибалка. Вони мусять знищити його, а ні, то він знищить їх.

— Це дивно, простий собі чоловік, рибалка! — докинула Гілатова дружина. — Звідки в нього така сила? Хотіла б я його побачити. Хотіла б навіч побачити такого незвичайного чоловіка.

Пілат насупився, почувши це. Я збагнув, що турбот йому додає ще й нервові збудження дружини.

— Якщо ти хочеш побачити його, то навідайся до найбрудніших міських вертепів, — злісно всміхнулася Міріам. — Ти знайдеш його там або за чаркою вина, або в товаристві неподобних жінок. Єрусалим ще не знав такого чудернацького пророка.

— А що ж тут поганого? — запитав я, мимоволі стаючи на бік того рибалки. — Хіба ось я не дудлив вино й не розважався ночами в усіх провінціях? Чоловік є чоловіком, і його вчинки також чоловічі, хіба що він уже божевільний, хоч я цього рішуче не думаю.

Міріам похитала головою.

— Він не божевільний. Він гірше — він небезпечний. Ебїонїзм узагалі небезпечний. Той рибалка хоче знищити вікові порядки. Він — бунтар. Він хоче знищити те, що нам, євреям, ще лишилося від нашої держави й храму.

Пілат їй заперечив:

— Я вже дізнавався про нього: він не політик. Він мрійник. У нього нема ні краплі бунтарства. Він навіть визнає римські податки.

— Ти все ще не розумієш, — наполягала на своєму Міріам. — Річ не в тім, що він задумав, а в тім, що здійснення його планів робить з нього бунтаря. Я сумніваюся, що він сам передбачає всі наслідки. Цей чоловік — такий небезпечний, як пошесть, тому його й треба знищити.

— Наскільки я чув, то його можна не боятися, бо він не має ніяких лихих намірів, — зауважив я.

І я розповів, що був свідком, як Ісус зцілив десятиох прокажених у Самарії, коли я їхав до Єрихона.

Пілатова дружина слухала мою розповідь мов зачарована. До нас долинув з вулиці гомін і крик, і ми зрозуміли, що то вояки розганяють натовп.

— І ти, Лодброгу, повірив, що то було чудо? — запитав Пілат. — Що в одну мить у хворих загоїлися всі рани?

— Я бачив їх зціленими, — відповів я. — Я поїхав услід за ними, щоб вочевидь переконатися. На них справді це лишилося й сліду прокази.

— А ти бачив їх хворими? — наполягав Пілат.

Я похитав головою.

— Ні, мені тільки сказали, що вони були хворі,— признався я. — Але я їх бачив потім, і начебто вони й справді мали проказу. Вони були мов п'яні. Один сидів на сопці, обмацував своє тіло й дивився, ніби очам своїм не вірив. Він мовчав і ні на що не дивився, тільки на свою шкіру. Він ніби глузду рішивсь: одне сидів на сопці й дивився на своє тіло.

Пілат презирливо всміхнувся. Таку саму посмішку я помітив на устах Міріам. А Пілатова дружина сиділа, мов нежива, ледве дихаючи, й широко розплющеними очима вдивлялась кудись у далечінь.

В розмову втрутився Амбівій:

— Каяфа твердить, — він тільки вчора казав мені це, — ніби той рибалка обіцяє привести на землю бога й створити тут, на землі, нове царство, яким керуватиме сам бог...

— А це означає кінець римському пануванню, — урвав його я.

— У такий спосіб Каяфа й Анна хочуть вплутати до цієї справи Рим, — пояснила Міріам. — Але це неправда. Це вони самі вигадали.

Пілат кивнув головою і запитав:

— Але ж, здається, у ваших давніх книгах є таке пророцтво? А первосвященики хочуть вкласти його в уста цьому рибалці.

Міріам погодилася, що справді є таке пророцтво, й зацитувала його. Я згадую про це, аби показати, як добре Пілат вивчив тих людей, де йому так важко було підтримувати лад.

— А я чула, — вела далі Міріам, — що Ісус пророкує кінець світу і початок царства божого, але не тут, а на небі.

— Мені про це доповідали, — мовив Пілат. — Це правда. Ісус визнає римські податки. Він каже, що Рим пануватиме, аж поки настане кінець світу й скінчиться всяка влада. Тепер я зрозумів, яку гру веде зі мною Анна.

— Деякі його послідовники навіть твердять, що він сам бог, — сказав Амбівій.

— Мені не доповідали, щоб він таке казав, — відповів на це Пілат.

— А чому б і ні? — втрутилася Пілатова дружина. — Чому б і ні? І раніше так бувало, що бог сходив па землю.

— Послухай-но, — сказав Пілат. — Мені повідомили, що після того чуда, коли він кількома хлібинами й рибинами нагодував силу людей, дурні галілеяни захотіли зробити його царем. І зробили б проти його волі, та він утік від них у гори. З цього видно, що він не божевільний. Він надто розумний, щоб узяти собі на плечі такий тягар.

— Але саме це наміряється вчинити Анна, щоб спіймати тебе, — сказала Міріам. — Вони кричать, що Ісус хоче стати цареад Юдеї, а це цорущить римський закон, і Рим муситиме сам покарати Ісуса.

Пілат знизав плечима.

— Цар жебраків, або краще — цар мрійників, ось він хто. Він не дурний. Він мрійник, але мріє не про земне царство. Нехай йому пощастить на тім світі, бо там Рим уже не владний.

— Він учить, що багатство — гріх, і це не подобається фарисеям, — знов утрутився Амбівій.

Пілат добродушно засміявся.

— Проте цей цар жебраків і його жебрацька братія не цураються власності,— мовив він. — Ось послухайте, недавно вони вибрали навіть скарбника, щоб беріг їхнє спільне майно. Його звуть Юда, і кажуть, ніби він обкрадав їхню касу.

— Але Ісус не крав? — занитала Пілатова дружина.

Ні,— відповів Пілат, — крав Юда, скарбник.

— А хто таких Йоан? — запитав я. — Він був причетний до заколоту в Тіберіаді, і Антіна стратив його.

— Це ще один проповідник, — пояснила Міріам, — родом з околиць Геброна. Він також химерував і довго жив у пустелі. Чи то він, чи його прибічники, казали, ніби він Ілля, воскреслий з мертвих. А Ілля — це один з наших давніх пророків.

— Хіба він також підбурював люд? — запитав я.

Пілат усміхнувся, хитнув головою і пояснив:

— Він посварився з Антіпою за Іродіаду. Йоан був мораліст і поплатився за це головою. Але то дуже довга історія. Ні, тут політики не було.

— Дехто також твердить, що Ісус — син Давида, — сказала Міріам. — Але це брехня. Ніхто в Назареті не вірить цьому. Адже там живе вся його рідня, рахуючи й заміжніх сестер, і всі їх знають. Вони звичайнісінькі прості собі люди.

— О, якби можна було так просто написати про це Тіберієві,— пробурмотів Пілат. — Тепер цей рибалка приїхав сюди, до Єрусалима, де повнісінько прочан, готових зняти бунт, а тут ще й Анна підливає олії у вогонь.

— І не вгомониться, поки не доможеться свого, — додала Міріам. — Він хоче тебе використати, і ти не відкрутишся.

— Як використати? — поцікавився Пілат.

— Хоче, щоб ти засудив цього рибалку до страти.

Пілат уперто похитав головою, а його дружина вигукнула:

— Ні, ні! Це була б ганебна несправедливість! Він не зробив нічого лихого! Він не зробив злочину проти Риму!

Вона благально подивилася на Пілата, що все ще хитав головою.

— Нехай вони самі рубають голови одні одним, як Антіпа, — пробурчав він. — Життя того рибалки нічого не важить, але я не хочу бути знаряддям їхніх темних справ. Якщо їм треба знищити його — вони знищать. Це їхній клопіт.

— Але ти не дозволиш! — зойкнула Пілатова дружина.

— Мені важко буде пояснити Тіберієві, чому я встряв у цю їхню чвару, — відповів він.

— Хоч там що, — докинула Міріам, — а тобі скоро таки доведеться писати пояснення, бо Ісус уже прибув до Єрусалима, та й його прибічники разом з ним.

Пілат не приховував, що її слова роздратували його.

— Я не цікавлюсь тим, де він, — заявив Пілат. — І сподіваюся, що ніколи його не побачу.

— По хвилюйся, Анна знайде його й приведе до твоєї брами, — сказала Міріам.

Пілат знизав плечима, і на цьому розмова скінчилась. Пілатова дружина, страшенно знервована, покликала Міріам у свої покої, тож мені лишилося тільки піти спати під гомін і крики цього міста божевільців.

Події розгорталися швидко. За ніч люди розпалилися понад усяку міру. Опівдні, коли я проїздив із загоном через місто, вулиці кишіли юрбами, що неохоче розступалися породі мною. Якби можна було вбивати поглядом, я давно вже був би мертвий. Чимало хто відверто спльовував при моїй появі, і з усіх боків чути було прокльони.

Тепер на мене дивились уже по так, як на диво: мене скорше ненавиділи, бо я носив римські лати. Якби воно інше місто, я наказав би своїм воякам розігнати цих фанатиків. Але це був Єрусалим у найбільший розпал збудливості, це були люди, що не вміли відрізнити ідею держави від ідеї бога.

Садукей Анна добре викопав своє завдання. Хоч що б він і синедріон[50] казали, а простолюд зрозумів їх: винуватець усього — Рим.

Серед натовпу я здибав Міріам. Вона йшла пішки в товаристві самої тільки служниці. В цю неспокійну пору небезпечно було одягатися так, як личило її станові. Через сестру вона поріднилася з Антіпою, а його всі недолюбливали. Тому вона вбралася дуже просто, затуливши обличчя, щоб не відрізнитися від жінок нижчого стану. Але перед моїми очима вона не могла заховати своєї гордої постави й легкої ходи, властивої тільки їй.

Ми встигли перемовитися лиш кількома словами, бо почалася така штовханина, що я та мої вояки опинилися в найбільшій гущі. А Міріам заховалася за ріг якогось будинку.

— Ну що, того рибалку спіймано? — запитав я.

— Ні, але він уже біля міського муру. Він під'їхав до Єрусалима на ослі в оточенні великого натовпу. Знайшлися дурні, що вітали його царем Юдеї. Тепер Анна скористається цим і притисне Пілата. Ось побачиш, хоч той рибалка ще не ув'язнений, але вирок йому вже підписано. Він усе одно що мертвий.

— Пілат його не займатиме.

Міріам похитала головою.

— Анна сам про це подбає. Вони поведуть рибалку в синедріон і засудять на смерть. Може, його й каменують.

— Синедріон не має права засуджувати на смерть, — заперечив я.

— Ісус не римлянин, — сказала Міріам, — він єврей. За законом талмуду Ісус підлягає такій карі, бо він порушив божий закон.

— Синедріон не має права, — стояв я на своєму.

— Пілат не проти, щоб синедріон узяв собі таке право.

— Але це буде незаконно, — наполягав я. — Ти ж знаєш, що Рим у таких справах дуже прискіпливіш.

— Тоді Анна знайде іншу раду, — всміхнулася Міріам. — Він присилує Пілата розп'ясти його. Так чи інакше, а наслідок буде той самий.

Нова хвиля людей ще дужче здавила нас і наших коней, і колінами ми доторкались одне одного. Якийсь фанатик упав, і я відчув, що мій кінь наступив на нього й пробує податись назад і стати дибки. Чоловік закричав. Його крик злився зі сповненим ненависті ревом інших людей. Але я ще встиг через плече гукнути Міріам:

— Ти жорстока до людини, що, як ти сказала, не зробила нічого лихого!

— Я жорстока до того зла, що виникне, якщо вона залишиться живою.

Я насилу вчув її слова, бо до мене кинувсь якийсь чоловік, схопив коня за вуздечку й шарпонував мене за ногу, силкуючись стягти додолу. Я нахилився і луснув його по обличчю. Удар був сильний, моя рука затулила йому все лице. Мешканці Єрусалима не звичні були до справжніх ляпасів. Але я так і досі не знаю, чи не скрутив тоді йому в'язів.

Другого дня я знову побачив Міріам, зустрів її на подвір'ї Пілатового палацу. Здавалося, ніби вона марить. Мене вона майже не бачила й не впізнавала. Міріам була така дивна, а її погляд був такий неухвально, що вона нагадувала мені зцілених прокажених у Самарії.

Великим зусиллям волі вона мовби опам'яталася, але тільки зовні. В її очах було щось таке, чого не можна висловити. Я ніколи не бачив таких жіночих очей.

Вона була б пройшла повз мене, якби я не заступив їй дороги. Зупинившись, Міріам, як звикле, привіталася, однак її очі дивились крізь мене кудись далеко, наче заворожені.

— Я бачила Його, Лодброгу, — прошепотіла вона. — Я бачила Його.

— Дай боже, щоб ти зурочила його так, як він тебе, хоч хто б він не був! — засміявся я.

Вона не звернула уваги на мій недоречний жарт, а її очі все так само дивилися кудись уперед. Міріам хотіла піти, але я знову заступив їй дорогу.

— Хто той "він"? — запитав я. — Якийсь воскреслий з мертвих, що вселив у твої очі такий дивний блиск?

— Він той, хто воскрешає інших, — відповіла Міріам. — Тепер я вірю, що він, цей Ісус, воскрешав мертвих. Він — Князь Світла, син божий. Я бачила його. Тепер я вірю, що Він — син божий.

З її слів я зрозумів тільки одне: що вона бачила цього мандрівного рибалку й заразилася його божевіллям. Бо ж то була зовсім інша Міріам, не та, що називала Ісуса пошестю і вимагала його смерті.

— Він зачарував тебе! — крикнув я сердито.

Очі її стали вогкі й ще глибші, коли вона кивнула мені:

— О Лодброгу, Його чари не можна собі навіть уявити. Досить глянути на Нього, і переконуєшся, що Його душа сповнена доброти й милосердя. Я бачила Його, я слухала Його. Я роздам бідним усе своє багатство і піду за Ним.

Вона говорила так переконливо, що я повірив їй, як колись у Самарії повірив у той подив, з яким зцілені прокажені вражено розглядали свої тіла. Мені стало прикро, що ця велична жінка так легко дала себе заплутати якомусь мандрівному чудотворцеві.

— Ну то йди за ним! — поглузував я. — Ти напевне одержиш корону, коли він здобуде собі царство.

Міріам кивнула головою, а мені закортіло вдарити її по обличчю за таку безглуздість. Я відступився, і вона повільно пройшла повз мене.

— Його царство не тут, — сказала вона тихо. — Він — син Давида, син божий. Він справді той, ким Він себе називає, чи то ким Його називають. Він — це все добре й величне.

— Мудрець зі Сходу! — пирхнув сміхом Пілат, коли я зайшов до нього. — Він таки тямущий, цей неписьменний рибалка. Тепер я краще його знаю. Мені щойно доповідали. Йому не треба творити див. У суперечці він перемудрить наймудріших їхніх книжників. Вони хочуть загнати його на слизьке, а він тільки сміється. Ось послухай.

І Пілат розповів мені, як Ісус посоромив тих, хто хотів його посоромити, коли ті загадали йому сказати свою думку про жінку, винну в перелюбстві.

— А що він відповів про податки! — захоплювався Пілат. — "Кесареве, мовляв, кесареві, а боже богів!" Анна хотів його підловити, а Ісус сам його посоромив! Нарешті знайшовся хоч один юдей, що розуміє римський погляд на державу.

Потім я зустрів Пілатову дружину. Глянувши на неї, — я ж бачив перед тим очі Міріам, — я зрозумів, що ця квола, стомлена жінка також бачила рибалку.

— Він — сама божественність, — пробурмотіла вона мені. — Він свідомий того, що в ньому бог.

— А може, він сам бог? — чемно запитав я, аби лише запитати щось.

Вона похитала головою.

— Я не знаю. Він не казав цього. Але я одне знаю, що боги якраз і є такі.

"Він уміє причаровувати жінок", — подумав я, залишаючи Пілатову дружину, що цілком віддалася своїм маренням.

Кожен, хто читатиме ці рядки, знає, що було далі. Але в ті дні я переконався, що Ісус причаровував до себе також і чоловіків. Він причарував Пілата. Він причарував і мене.

Після того, як Анна відіслав Ісуса до Каяфи і синедріон, що зібрався в Каяфиному будинку, засудив його на смерть, розпалений натовп привів його до Пілата.

Задля користі Риму і своєї власної Пілат не хотів Ісусової смерті. Сам рибалка його мало обходив, аби лиш був мир і спокій. Чим було для Пілата життя однієї людини або й багатьох людей? Рим був залізною державою, і намісники, що їх він посилав правити підкореними народами, були також залізні. Пілат думав державними категоріями й керувався ними у своїх вчинках. Проте коли він, сердитий, вийшов назустріч юрбі, що привела Ісуса, той відразу причарував його.

Я теж був там. І знаю, що Пілат тоді вперше побачив Ісуса. Наші вояки чекали тільки наказу, щоб звільнити подвір'я від цих крикливих відвідувачів. Але тільки-но Пілат глянув на Ісуса, як відразу злагіднів — ні, навіть був посоромлений! Він сказав, що не має права судити рибалку за римським законом, бо той — єврей, а не римлянин. Самі євреї ще ніколи так не виявляли вірності римській владі, як тоді. Вони кричали, що римські закони не дозволяють їм нікого вбивати. Проте Антіна вбив Йоана, і нічим його не покарано.

Пілат залишив усіх на подвір'ї і повів Ісуса самого до зали суду. Я не знаю, що там діялося, та коли Пілат вийшов знову, він змінився. До того часу він відмовлявся судити Ісуса, бо не хотів стати знаряддям у руках

Анни. Тепер Пілат не хотів робити цього заради самого рибалки. Він намагався врятувати його. А юрба не переставала кричати:

— Розіпни його! Розіпни його!

Тобі, читачу, відомо, що Пілат щиро намагався врятувати рибалку. Ти знаєш, що він намагався задобрити юрбу спершу тим, що виставив Ісуса на глузи, а потім тим, що запропонував звільнити його заради великодня, бо за давнім звичаєм на Великдень випускали на волю одного злочинця. І ти знаєш, як первосвященики підказали юрбі кричати, щоб звільнили вбивцю Вараву.

Дарма Пілат боровся проти тієї ролі, що йому накидали первосвященики. Дарма глузами намагався обернути цю всю справу в комедію. Сміючись, він називав Ісуса юдейським царем і наказав відшмагати його. Він сподівався, що все обернеться в жарт і натовп тим задовольниться.

З радістю скажу вам, що жоден римлянин не брав участі в тому, що було далі. Все робили наймані вояки. Вони одягли Ісуса в царські шати, дали в руки тростину замість царського берла, поставили його навколішки й вітали як царя Юдейського. Такою комедією хотіли вмиротворити юрбу, хоч воно й марно було. Мене також причарував Ісус, коли я дивився на цю сцену. Незважаючи на брутальне глузування, він не втрачав гідності в поставі. І я, дивлячись на нього, теж заспокоївся. Його спокій передався й мені. Я перестав хвилюватися й нічому вже не дивувався. Усе було так, як мало бути. Ісусова тихомирність серед цього ревучого натовпу передалася й мені. Я навіть і не подумав, щоб рятувати ного.

З другого боку, в своєму дикому і неспокійному житті я бачив забагато всякого дива, щоб тепер воно спонукало мене на безглуздий вчинок. Я був тихомирний як ніколи. Мені нічого було сказати. Я знав

одне: що всіх оцих подій не дано мені зрозуміти і що вони повніші статися.

А Пілат усе ще не здавався. Натовп гарячкував щодалі більше, гамірливо жадав крові й розп'яття. Пілат знову зайшов у залу суду. Його задумові обернути все у фарс не поталанило, і він хотів удруге відмовитись від суду, — мовляв, Ісус же не з Єрусалима: Ісус був підданаць Антіни, і Пілат хотів послати його до Антіни.

Тим часом ревла вже ціле місто. Вуличний натовп змів, наше військо, що зовні охороняло палац. Почався бунт, який щомиті міг перетворитись на повстання проти Риму й міжусобну війну. Мої двадцяті леґіонерів стояли наготові. Вони також не любили фанатичних євреїв і тільки чекали наказу, щоб очистити подвір'я голими мечами.

Коли Пілат вийшов із зали й запропонував відіслати Ісуса до Антіпи, голосу його ніхто не чув, бо тепер натовп ревів, що Пілат зрадник. Якщо він відпустить рибалку на волю, то зрадить Тіберія. Я стояв, спершись на мур, а передо мною якийсь бородатий розпатланий фанатик підстрибував і безугавно кричав:

— Тіберій — імператор! Нема іншого царя! Тіберій — імператор! Нема іншого царя!

Терпець мені урвався. Його крик ображав мене. Подавшись убік, я наче ненароком наступив йому на ногу й добряче придавив. Але цей божевілець навіть не почув. Він так знавіснів, що не відчував болю.

— Тіберій імператор! Нема іншого царя! — водно верещав він і далі.

Я бачив, що Пілат завагався. Пілат, намісник Риму, тепер став людиною з людським гнівом проти цих нікчемних тварюк, що жадали крові такого лагідного й спокійного, мужнього й доброго чоловіка, як Ісус.

Я бачив, що Пілат вагався. Він подививсь на мене, неначе ладний віддати наказ діяти, і я хитнувся наперед, звільнивши бороданеві ногу. Я вже хотів виконувати напіввисловлене Пілатове бажання й очистити подвір'я від нікчемної голоти, що не переставала ревти.

Але не через Пілатову нерішучість я не зробив цього. І мене, й Пілата стримав сам Ісус. Він глянув на мене. Кажу вам, що цей рибалка, цей мандрівний проповідник, заброда з Галілеї, командував мною. Він не сказав ні слова. Проте я почув його команду, як згук сурми. І я зупинився, опутивши руки, бо хто ж я такий, щоб опиратися волі й намірам цього спокійного, впевненого в собі чоловіка? І тепер я збагнув цілком міць його чарів, якими він прихилив до себе Міріам, Пілатову дружину й самого Пілата.

Решту ви знаєте. Пілат умив руки на знак того, що він не винний у крові Ісуса, і юрба прийняла його кров на свої голови. Пілат віддав наказ розп'яття. Юрба вдовольнилась, Анна, Каяфа і весь синедріон, що стояли за її спиною, також. Ісуса розп'яв не Пілат, не Тіберій, не римські легіонери. Його розп'яли духовні правителі й духовні політики Єрусалима. Я бачив і знаю. Навіть проти власної користі Пілат був би врятував Ісуса — також, як і я, — якби Ісус сам не захотів, щоб його не рятували.

Пілат, однак, ще раз поглумився над цим людом, якого він зневажав. Дарма що первосвященики невдоволено бурчали, він наказав на хресті прибити написа єврейською, грецькою та латинською мовами: "Цар Юдейський". Під цим приводом первосвященики вирвали в Пілата згоду на вирок, і цими самими словами скористався Пілат, щоб виявити своє презирство й зневагу до євреїв. Пілат засудив на смерть абстрактну ідею, що ніколи не існувала. Її вигадали первосвященики, і ні вони, ні Пілат у неї не вірили. Ісус також заперечував її. Цю ідею втілено в словах: "Цар Юдейський".

Буря, що шаленіла на подвір'ї перед палацом, уляглася. Збудження вщухло. Первосвященики домоглися свого, юрба задовольнилась, а ми з Пілатом після всього цього відчували безмежну нехоть і втому. Але нас

чекала ще одна буря. Ісуса ще не встигли вивести, як одна із служниць уже покликала мене до Міріам. І я бачив, що Пілата також забрала служниця його дружили.

— О Лодброгу, я чула все, — зустріла мене Міріам. Ми були самі, вона пригорнулася мені до грудей, шукаючи в моїх обіймах захисту й підтримки. — Пілат здався. Він хоче розп'ясти його. Але ще є час. Твої люди готові. Поспішися. З Ісусом тільки центуріон[51] і жменька вояків.

Вони ще на подвір'ї, а коли вийдуть, то стеж за ними. Вони не повинні дійти до Голгофи. Але підожди, доки вони опиняться за міським муром. Тоді скасує Пілатів наказ. Візьми ще одного коня для нього. Далі все буде легко. Тікай з ним просто в Сірію або в Ідумею, куди хочеш, тільки врятуй його.

Вона обвила мені шию руками, знадливо наблизила до мене своє лице, і в її погляді я прочитав велику обіцянку.

Не диво, що я спершу розгубився й не знав, що відповісти. Тієї хвилини я думав лиш одне: тільки-но скінчилася та чудна сцена, як уже знову! Бо я зрозумів Міріам. Я не дурих себе. Ця велична жінка буде моєю, якщо... якщо я зраджу Рим. Пілат — намісник Риму. Він віддав наказ, а його голос — це голос Риму. Я вже казав, що Міріам над усе була жінка і через це кінець кінцем нам і довелося розлучитися. Вона завжди поводитися так розважно, так тверезо, була така певна за себе й за мене, що я забув, чи радше затамив раз назавжди, — що жінка завжди жінка... що у вирішальну мить вона не думає, а відчуває, і не голова, а серце спонукує її робити те чи інше.

Міріам не зрозуміла моєї мовчанки. Вона ще дужче пригорнулася до мене й додала, ніби щось згадавши:

— Візьми двох коней, Лодброгу. Я поїду на другому... з тобою всюди, куди поїдеш.

Це була царська заплата. І за неї від мене вимагали підлого, мерзенного вчинку. Але я все ще мовчав. Не тому, що розгубився або вагався. Ні, мене просто поймав великий жаль, глибокий раптовий смуток, бо я знав, що тримаю в своїх обіймах ту, якої більше повік не побачу.

— Сьогодні в Єрусалимі тільки одна людина може Його врятувати, — сказала вона. — І це ти, Лодброгу.

Але я й далі мовчав, і вона, щоб вивести з задуми, труснула мене так, що аж лати на мені задзвеніли.

— Ну кажи ж, Лодброгу! — владно озвалась вона. — Ти дужий і відважний. Ти справжній чоловік. Я знаю, що ти зневажаєш тих, хто хоче Його вбити. Ти один можеш Його врятувати. Досить сказати лише слово, і все буде зроблене. А я кохатиму тебе завжди, кохатиму за цей вчинок.

— Я римлянин, — сказав я повільно, добре знаючи, що ці слова віднімуть її від мене назавжди.

— Ти раб Тіберія, ти собака Риму, — спалахнула раптом Міріам. — Ти нічим не зобов'язаний Римові, бо ти не римлянин. Ви, русяві велетні з півночі, не римляни.

— Римляни — наші старші брати, — відповів я. — І я ношу римську зброю і їм римський хліб. — Потім я додав тихо — Та чого так хвилюватися через одне людське життя? Всі люди мусять умерти. Вмирати легко й просто. Сьогодні чи за сто років, хіба не однак? Всіх нас чекає смерть.

Вона затремтіла в моїх обіймах: їй так дуже хотілося врятувати Ісуса!

— Ти не розумієш, Лодброгу. Він не простий чоловік. Він вищий за людей. Це живий бог, не з людей, а над людьми.

Я ще дужче пригорнув її до себе, відчуючи, що втрачаю найдорожчу для себе людину.

— Ми з тобою чоловік і жінка, — сказав я. — Наше життя належить цьому світові. А потойбічний — тільки божевілля. Залишмо його тим навіженнм мрійникам. Не відмовляй їм, коли вони бажають його більше, ніж усього іншого, — більше, ніж м'яса й вина, більше, ніж пісень і битв, навіть більше, ніж кохання. Не відмовляй їм того, що живить їхні серця й веде їх крізь темряву могили до мрій про загробне життя. Нехай вони йдуть. А ми з тобою залишимось тут для тієї насолоди, що знайшли одне в одному. А потім настане темрява, і ти полинеш до своїх сонячних берегів, а я — на веселіш бенкет у Валгалі.

— Ні, ні! — закричала вона, випрочуючись. — Ти не розумієш. Ісус — сама величність і доброта. Він бог, він більший за звичайну людину, і сором, що він помре такою смертю. Так помирають тільки раби та злодії. А він ані раб, ані злодій! Він безсмертний. Він бог! Повір мені, що він — бог!

— Ти кажеш, що він безсмертний, — відповів я. — Коли він сьогодні помре на Голгофі, це ні на волосину не скоротить його безсмертя. Ти кажеш, що він бог. Боги не вмирають. Наскільки я знаю, вони не можуть умерти.

— О! — вигукнула вона. — Ти не хочеш зрозуміти. Ти просто величезний кусень м'яса.

— Хіба не сказано про цю подію у ваших давніх книгах? — запитав я, бо від євреїв уже навчився хитро сперечатися.

— Сказано, — погодилась вона, — про Месію пророкували. Він і є Месія.

— То хіба я можу виступати проти пророків і обернути Месію у Лжемесію? Хіба пророцтва ваші такі нестійкі, щоб я, простий русявий північанин у римських латах, міг перешкодити їм і зробити так, щоб не здійснилося те, чого хотіли боги і що пророкували мудреці?

— Ти не розумієш, — вела вона своєї.

— Я дуже добре розумію, — відказав я. — Хіба я вище від богів, щоб противитися їхній волі? Якщо так, то боги — пусті речі, іграшки людей. Я — людина. Я також поклоняюся богам, усім богам, бо я вірю в усіх богів, а то звідки б іще вони взялися?

Вона вирвалася з моїх пожадливих обіймів, і ми стояли та прислухалися до галасу на вулиці, кудюю вояки вели Ісуса. На серці у мене було дуже важко, що така велична жінка може бути така нерозумна. Вона хотіла врятувати бога, хотіла стати вище за нього!

— Ти не кохаєш мене, — сказала Міріам поволі, і так само поволі згасала у неї в очах обіцянка, надто глибока й велика, щоб віддати її словами.

— Я кохаю тебе так дуже, аж навіть годі це уявити, — відповів я. — Я пишаюся тим, що кохаю тебе, бо я знаю, що гідніш тебе кохати і гідний, щоб ти віддала мені своє кохання. Але Рим — моя друга мати, і якби я зрадив її, яку ціну мало б моє кохання?

Галас, що супроводив Ісуса і вояків, завмирав удаліші вулиці. І коли вже його зовсім було не чути, Міріам повернулась іти, навіть не глянувши на мене.

Ще раз у відчаї я кинувся до неї і стиснув її в своїх обіймах. Я хотів посадити її на коня і домчати з нею і своїм загоном кудись у Сірію, якнайдалі від цього клятою божевільного міста. Вона пручалась. Я міцно притиснув її до себе. Вона відвернулась і вдарила мене по обличчю, але я

не випускав її з обіймів, бо удар той був мені любий. І раптом вона безвільно завмерла. Стала холодна й нерухома, і я відчув, що в цій жінці, яку я держу в обіймах, уже нема кохання. Вона вже вмерла для мене. Повільно я випустив її з обіймів. Вона так само повільно повернулася, наче мене й не було, пішла через тиху кімнату і, не оглянувшись, зникла за завісами.

Я, Рагнар Лодбrog, ніколи не вмів ні читати, ні писати. Але в своєму житті я чув багато мудрих розмов. Тепер я бачу, що не досяг великої майстерності євреїв, яку вони вчитували зі своїх законів, ані майстерності римлян, що її вони черпали зі своєї філософії та філософії греків. Але я вмів говорити просто й щиро, як людина, що в житті пройшла від корабля Тостіга Лодброга і осель Брунанабура через увесь світ до Єрусалима й назад. Коли я прибув до Сирії, то просто й щиро доповів Сульпіцієві Квірiniu про події, що сталися тоді в Єрусалимі.

## РОЗДІЛ XVIII

Тимчасове припинення життя не є щось нове. Воно можливе не тільки в рослинному світі та в нижчих формах тваринного життя, але й у складному, високоорганізованому організмі людини. Катаlepsія завжди однакова, хоч чим вона спричинена. З найдавніших часів індійські факіри силою своєї волі викликали в себе такий стан. Давно відомі випадки, коли вони живцем давали себе ховати. А скільки разів лікарі помилялися, брали катаlepsію за справжню смерть і давали дозвіл закопувати в землю живих людей?

Коли у Сан-Квентіні мене катували пекельною сорочкою, я не раз міркував про тимчасове припинення життя. Пригадую, де я читав, що мешканці далекого Сибіру часто засинали і спали протягом довгої зими, як ведмеді чи інші дикі звірі. Деякі вчені робили спостереження над цими людьми. Виявилося, що під час "тривалого сну" дихальні й травні процеси фактично спинялись, а серце билось так слабенько, що звичайна, недосвідчена людина не могла цього навіть помітити.

У такому стані процеси настільки пригасають, що організмові майже не треба повітря та їжі. Саме тому я так сміливо кинув виклик начальникові Есертену та лікареві Джексону — нехай, мовляв, дають мені сто днів пекельної сорочки. Але вони не зважилися прийняти мій виклик.

Як мене зашнурували на десять днів, я вже призвичаївся обходитися не тільки без їжі, а й без води. Мені було страх як неприємно під час моїх снів повертатися з глибини часу й простору до брудної дійсності й бачити огидну пику в'язничного лікаря, що силкувався увілляти мені в рот води. Спершу я попередив лікаря Джексона, що маю намір обходитись без води, коли лежатиму в сорочці, а тоді став опиратися їхнім спробам примусити мене пити.

Звісно, не обійшлося без боротьби, але після кількох невдалих спроб Джексон мусив поступитися. Після цього час, що Дерел Стендінг пробував у сорочці, здавався лише хвилиною. Тільки-но мене зашнурували, я негайно накликав на себе короткочасну смерть. Мавши вже досвід, я робив це просто і швидко. Я так скоро спиняв свої життєві процеси й свідомість, що навіть не встигав відчувати страшного болю, коли припинявся кровообіг. Відразу наступала темрява. А опісля я, Дерел Стендінг, бачив знову світло і схилені наді мною обличчя. Мене розв'язували, і я знав, що десять днів минули, як одна мить.

Але які вони були чудові, які блаженні, ці десять днів, що я їх пережив у інших місцях та часі! Ці подорожі через довгий ланцюг існувань! Довга темрява, тоді туманне миготливе світло й мінливі, примарні "я", що ставали чимдалі виразніші у міру того, як яснішало довкруг!

Я багато думав про зв'язок цих інших "я" зі мною та про те, як мій досвід узгоджується з сучасною наукою про еволюцію, і переконався, що він не суперечить сучасним висновкам у царині еволюції.

Я, як і кожна інша людина, перебуваю в процесі росту. Я почався не тоді, коли народився, і навіть не тоді, коли мене зачато. Я ріс і

розвивався протягом довгих тисячоріч. Увесь досвід моїх предків, а також досвід життя безлічі інших життів пішов на те, щоб створити духовну суть мого "я". Хіба ви не бачите самі? Вони всі становлять мою суть. Не матерія пам'ятає, а дух. Я — дух, що складається із спогадів про мої численні існування, які не мають кінця.

Звідки в мене, Дерела Стендінга, взявся цей сліпий гнів, що занапастив моє життя і привів мене до камери смертників? Певна річ, він не тоді з'явився, не тоді був створений, коли зачато дитину, що мала стати Дерелом Стендінгом. Цей мій сліпий гнів старіший за мою матір, далеко старіший і за найпершу матір людини. Моя мати, зачавши мене, не дала мені тієї дивовижної відсутності страху. Ніяка мати за всю еволюцію людини не створила ні страху, ні відваги. Страх і відвага, любов і ненависть, гнів та інші почуття існували раніше, ніж з'явилася перша людина. Вони росли, розвивалися й склалися в те, що мало стати людиною.

Я — це моє минуле. З цим погодиться кожний прихильник закону Менделя[52]. Всі мої попередні "я" мають у мені свій голос, відгукуються в мені, спонукують мене. За кожним моїм вчинком, за моєю запальністю, за проблиском моєї думки стоїть тінь і відгук довжелезної низки інших "я", що існували раніше за мене і потім увійшли в мене.

Матеріал, з якого складається життя, — пластичний, і він не забуває. Вилийте його в яку завгодно форму — спогади минулого залишаться. Всі породи коней, від великих ширських бендюгів до маленьких шотландських поні, пішли від перших диких коней, що їх освоїла первісна людина. А все-таки й досі нікому не пощастило відучити коней від їхньої звички брикатися. Оце ж так і я, що складаюся також із тих перших приборкувачів коней, не можу визволитись від їхнього сліпого гніву.

Я — людина, народжена від жінки. Мої дні короткі, але моя суть — незнищенна. Я був жінкою, народженою від жінки. Я був жінкою і народжував дітей. І я знову буду народжений. Я народжуватимуся

незліченну кількість разів, а ці тупі йолопи круг мене гадають, що коли здавлять мені шию мотузом, то я перестану існувати!

Авжеж, мене повісять... і то незабаром. Тепер кінець червня. Мине скількись днів, і вони спробують мене здурити. З цієї камери поведуть мене до лазні. За тутешніми правилами, ми маємо купіль щотижня. Але назад до своєї камери я вже не повернуся. Мене одягнуть у чистий одяг і відведуть до камери смертників. Мені дадуть окремого наглядача. І вдень і вночі, коли я сплю чи прокидаюсь, я буду під безнастанним наглядом. Мені навіть не дозволять накритися укривалом з головою, щоб я не випередив державу і сам не задушився.

Увесь час на мене світитиме яскраве світло. Коли вже нарешті вони доволі вимучать мене, то якогось ранку виведуть у самій сорочці без коміра і виб'ють з-під ніг підпору. О, я знаю. Той мотуз, що мене на ньому повісять, бууде добре натягнений. Не один місяць фолсомський кат розтягає його, прив'язавши тягар, щоб він не пружинив.

І впаду я глибоко. У в'язничній канцелярії є дуже дотепні таблиці, схожі на ті, по яких вираховують відсотки. На них позначено глибину падіння залежно від ваги жертви. Я так схуд, що їм доведеться спустити мене дуже глибоко, аби зламати мені карк. Тоді глядачі поскидають шапки, а лікарі, коли я ще висітиму, притискатимуть вуха мені до грудей і лічитимуть ледве чутні удари мого серця, аж поки сповістять нарешті, що я помер.

Яке безглуздя! Ці нікчемні гробаки гадають, що мене можна вбити. Але я не помру, я — безсмертний. Різниця тільки в тому, що я знаю про це, а вони ні.

Ще б пак! Я й сам колись страчував людей, себто — був катом. Я добре пам'ятаю про це. Але я послуговувався мечем, а не мотузкою. Меч — шляхетніший, хоч, власне, усі катівські знаряддя безсилі. Бо хіба можна знищити дух мечем або мотузкою?

## РОЗДІЛ XIX

Разом з Морелом і Опенгаймером, що так само, як і я, роками гнили в темряві, мене вважали за найнебезпечнішого в'язня Сан-Квентіну. Знов же мене вважали за найупертішого, упертішого навіть від Опенгаймера. Тут упертість я розумію, звісно, як витривалість. Жахливі були спроби зламати їхній дух і тіло, а ще жахливіші були спроби зламати мене. Проте я витримав. Динаміт або тобі капець — такий був ультиматум начальника тюрми Есортон, але дарма. Я не міг дати йому динаміту, а він не міг зробити мені капець.

Однак це не тіло моє було витривале. Витривалим був мій дух. А все тому, що в колишніх існуваннях тяжкі знегоди загартували його і він став твердий, мов криця. Одне з цих переживань було для мене довгий час чимсь подібним до кошмару. Воно не мало ні початку, ні кінця. Я щоразу бачив себе на скелястому острівці. Хвилі билися об його береги. Острівець був такий низенький, що в бурю солоні бризки перелітали через найвище його місце. Дуже часто йшли дощі. Я жив у якомусь кам'яному лігві і дуже мучився, бо не мав вогню й живився сирим м'ясом. І так я мучився кожного разу. Я розумів, що це ж я опиняюся посеред якогось переживання, до якого в мене не було ключа. І тому, що під час короткочасної смерті я не міг своєю волею керувати цими мандрівками, я часто переживав саме той неприємний випадок. Єдиною привабою в ньому був час, коли світило сонце. Тоді я вигрівався на скелях, і пропасниця переставала мучити мене.

Я придумав собі одну розвагу з веслом і складеним ножом. Цілими годинами я вирізував на веслі маленькі літери й карби, що ними позначав кожний прожитий тиждень. Таких карбів було вже чималенько. Ножа я гострив на плоскому камені, і, мабуть, ні один цирульник не поводився так обережно з улюбленими бритвами, як я з ножом, і ні один скнара не цінував так своїх скарбів, як я свого ножа. Він був мені такий дорогий, як життя, та, власне, він і був мені життям.

Я так часто вертався до своїх пригод на тому острові, що одного разу, коли мене звільнили з пекельної сорочки, мені пощастило відтворити в пам'яті запис, вирізаний на веслі. Спочатку я згадав короткі уривки з нього, а далі пішло легше, треба було тільки скласти все докупи. Кінець кінцем я мав повний запис. Ось він:

"Хто випадково знайде це весло, довідається з напису, що Даніел Фос, народжений в Елктоні штату Меріленд, 1809 року покинув порт Філадельфію на бризі "Негоціант", що плів до островів Товариства. У лютому наступного року його викинуло на один пустельний острів, де він збудував собі хижу й прожив багато років, живлячись тюленьним м'ясом. Тільки він залишився живий з цілої залоги названого судна, що нагналося на крижану гору і затонуло 25 листопада 1809 року".

Я дуже виразно бачив той запис, і він допоміг мені довідатися чимало про себе самого. Проте одне лишилося загадкою, якої мені ніколи не пощастило з'ясувати: де лежав мій острів? Далеко на півдні чи Тихого океану, чи Атлантичного? Я добре не знав курсу вітрильних суден, тому не можу сказати, яким саме шляхом "Негоціант" плів до островів Товариства: повз мис Горн чи повз мис Доброї Надії. Признаюся, я такий у цьому невіглас, що аж у Фолсомі довідався, де саме лежать острови Товариства. Японець-смертник, що про нього я згадував раніше, виготовляв вітрила до суден Артура Сювола, він і сказав мені, що, мабуть, плівти треба було повз мис Доброї Надії. Якщо так, то, знаючи день, коли бриг вирушив з Філадельфії, і день, коли він розбився, можна б легко визначити, де саме він розбився. На жаль, відомо тільки рік відплиття — 1809, отже, нещастя однаково могло статися і в Тихому, і в Атлантичному океані.

Один раз, змертвивши своє тіло, я дізнався-таки дещо про події, що передували моєму життю на острові. Почалося з хвилини, коли наш бриг нагнався на айсберг і розбився. Я оповім про це, щоб показати, який я був розважливий і як старанно обмірковував усі свої вчинки. Як ви побачите, моя розважливість і врятувала мене, і з цілої команди тільки я лишився живий.

Я прокинувся на своїй койці від страшному тріску, як і решта шестеро матросів, що спали внизу після вахти. Ми всі скочили на підлогу, розуміючи, що сталося. Всі, як один стрімголов вихопилися на палубу. Але я знав, що нас чекає, і не квапився. Коли була можливість урятуватись, то тільки в баркасі. Ніхто не зможе довго пропливти в такій крижаній воді, і ніхто блаженно вдягнений не витримає довго у відкритому човні. Я добре знав і те, скільки треба часу, щоб спустити на воду баркас.

Нагорі панувала страшенна метушня, хтось кричав: "Судно тоне!" А я при світлі олійної лампи, що несамовито розгойдувалась, похапцем шукав у своїй скрині потрібні речі. Я заглянув і в скрині своїх товаришів. — вони ж їм більше не були потрібні. Швидко й розважно я вибрав найміцніші й найпотрібніші речі. Я одяг на себе чотири найкращі вовняні сорочки, троє штанів і троє вовняних панчіх. Ноги стали величезні, і мої власні, дуже добрі чоботи не налізли на мене. Довелося взути чоботи Ніколаса Вілтона: вони були більші й навіть міцніші за мої. Зверху на свою куртку я одяг ще куртку Джеремі Нейлера, а поверх усього грубу парусинову бурку Сета Річардса, що її він недавно добре прооліїв.

Дві пари грубих рукавиць Джона Робертса, шаль, що йому сплела мати, та боброва шайка Джозефа Довса завершили моє вбрання. Нагорі гучніше залунали крики, що бриг тоне. Але я затримався ще на хвилику й напакував кишені пачками тютюну, які тільки міг знайти. На палубу я виліз аж тоді, коли не можна було гаяти ні хвилини.

З розірваних хмар виглянув місяць і освітив похмуру й дику картину. Скрізь видніли поламані снасті та крига. На вітрилах, на шкотах, на реях і грот-щоглі — скрізь висіли крижані бурульки. В мене з'явилося дивне почуття полегкості, що не доведеться більше тягти й смикати важкі талі та збивати кригу, щоб промерзлі шкоти проходили крізь промерзлі блоки. Гураганний вітер був дуже холодний, що показувало на близькість айсбергів. Океан при місяці здавався крижаним.

Баркас спускали з лівого боку. Люди натужно тягли по обмерзлій палубі бочки з харчами й кидали їх похапцем, щоб скоріше самим утекти з судна. Дарма капітан Ніколь намагався їх спинити. Справу вирішило море, ринувши з навітряного боку і змивши все в океан. Я бачив тільки, як люди купами, підскакуючи, полетіли за облавок. Підійшовши до капітана, я схопив його за плече й крикнув у саме вухо, щоб він спустився в баркас і не дав йому відчалити, а я подбаю про харчі.

Але часу в мене було обмаль. Ледве я встиг разом із другим помічником, Ейроном Норсрупом, спустити в баркас півдесятка бочок і скриньок, як звідти крикнули, що вони відчалюють. І мали рацію. З навітряного боку на нас мчав височенний айсберг, а з завітряного — був другий, і на нього нас несло.

Ейрон Норсруп стрибнув у човен поперед мене. А я почекав, щоб вибрати собі місце посередині. Там сиділо найбільше людей, і вони своїми тілами зм'якшать моє падіння. Я не хотів калікою пускатись у небезпечну подорож на баркасі. Щоб дати більше вільного місця веслярам, я проліз до корми, де сиділи звичайно офіцери. Звісно, у мене були ще й інші міркування: на кормі було вигідніше, піж на вузькій прові, а до того ж краще завжди бути ближче до ютових матросів, коли б виник якийсь заколот, чого завжди можна сподіватися за таких обставин.

На кормі розмістилися старший помічник Волтер Дрейк, лікар Арнольд Бейтам, Ейрон Норсруп та капітан Ніколь, що сидів біля стерна. Лікар нахилився над Норсрупом, що лежав на дні човна й стогнав. Йому не пощастило: стрибаючи, він зламав у стегні праву ногу.

Але нам тепер було не до нього, бо довелося налягати на весла. Ми опинилися між двома айсбергами, що мчали один на одного, а довкола шаленіло море. Ніколасу Вілтодові було незручно й важко гребти. Я порозсував бочки і, ставши навколішки обличчям до Ніколаса, почав щосили палягати на його весло. А спереду напружено працював веслом Джон Робертс. Йому допомагали Артур Гаскінс та юнга Бенні Гардвотер.

Власне, у всіх було таке палке бажання докласти своїх рук, що часто-густо ми тільки заважали веслярам.

Тяжко було працювати, проте ми встигли відпливти метрів на сто. І тоді я, озирнувшись назад, побачив передчасну загибель нашого "Нецогіанта". Айсберги захопили його в лещата й розчавили, наче хлопчик досягнув сливу між пучок. За шаленим вітром та ревом моря нічого не було чути, хоч корпус корабля й палуба так гучно тріщали, ламаючись, що тихої ночі збудили б ціле село.

Боки судна легко й нечутно розплющились, палуба вигнулася, понівечені уламки попадали в воду й зникли. На тому місці, де був бриг, терлись одна об одну дві крижані гори. Я відчув глибокий жаль, побачивши загибель нашого судна, однак тішився тим, що мені тепло в чотирьох сорочках та в трьох куртках.

Але ніч була холоднувата, навіть для мене, хоч я був одягнений найтепліше з усіх на баркасі. А як доводилося іншим терпіти — про це мені страх було й подумати. Щоб поночі не натрапити на крижину, ми весь час тримали вахту і пливли проти хвиль. Я раз по раз тер собі носа то одною рукавицею, то другою, боячись його відморозити. Згадуючи своє затишне життя в Елктоні, я ревно молився.

Настав ранок. Виявилося, що майже всі повідморожували собі щонебудь. Дуже зле було з Ейроном Норсрупом. Він не міг поворухнутися через розбите стегно, і лікар сказав, що обидві його ноги геть відморожено.

Баркас сидів глибоко у воді, бо був перевантажений. У ньому вмістилася вся команда брига, усі двадцять один чоловік, двоє з них були ще хлопчики: Бенні Гардвотер, тринадцяти років, та Ліш Дікері — шістнадцяти. Батьки Лішеві жили в Елктоні, у сусідстві з моєю ріднею. Харчові припаси на баркасі складалися з трьохсот фунтів яловичини та двохсот фунтів свинини. Кухар захопив ще з шість буханців хліба, але

вони так намокли в солоній воді, що їх можна було не рахувати. Ми мали ще три невеличких барильця з водою та одне маленьке з пивом.

Капітан Ніколь відверто признався, що в цій недослідженій частіші океану він зовсім не знає, де може бути земля. Лишалось тільки одне — спробувати дістатися до широт з лагіднішим кліматом, і ми це зробили. Розгорнули вітрила і за вітром подалися на північний схід.

Щодо розподілу харчів, то це питання ми розв'язали чисто арифметично. Якщо не лічити Ейрона Норсрупа, що, як ми знали, не міг довго прожити, наших припасів мало вистачити на двадцять п'ять днів, коли давати по фунтові в день на людину, і на п'ятдесят днів, коли по півфунта. Денну пайку встановили у півфунта. Я паював і видавав м'ясо під паглядом капітана, і — бог свідок — робив це чесно, хоча знайшлися такі, що бурчали від самого початку. Час від часу я ще ділився пачками тютюну, що ними понабивав свої численні кишені, хоч і робив це з великим жалем, а надто, коли тютюн одержував хтось такий, хто, на мою думку, не міг прожити більш як два-три дні.

Наші люди почали мерти. Причиною був не голод, а лютий холод, що захопив нас. Вжити могли тільки витривалі й тепло вдягнені. Я був міцний, витривалий, тепло вдягнений і не поламав собі ніг, як Ейрон Норсруп. Але він також був витривалий і хоч немилосердно обморозився, проте не вмирав. Перший помер Ване Гесевай. Удосвіта одного сірого ранку ми знайшли його на прові човна. Він скорчився й зігнувся мало не вдвоє і геть замерз. Потім був юнга Ліш Дікері. Другий юнга, Бенні Гардвотер, прожив ще днів десять чи дванадцять.

У нашому човні було так холодно, що вода й пиво зовсім замерзли, і дуже важко було справедливо паювати шматки, що їх я відбивав Норсруновим складаним ножом. Ми брали ці шматки в рот і смоктали їх, аж доки вони танули. Крім того, коли знімалися хуртовини, на нас сипало снігом, хоч користі давав він небагато. Від нього ми діставали запалення слизової оболонки, в роті пекло, а це викликало ще пекучішу спрагу, вгамувати яку не було чим. Сніг та лід тільки збільшували запалення. Це

призвело до смерті Ліша Дікері. За добу перед смертю він знепритомнів і вмер, бурмочучи в гарячці щось про воду, дарма що її нам не бракувало. Я здержувався якомога від спокуси смоктати лід і задовольнявся тим, що брав щунту тютюну за шоку, — це мені допомагало.

З тих, що померли, ми скидали всю їхню одежу. Голі вони прийшли на цей світ і голі поринали за облавок, у пільму крижаного моря. Ту одежу розподіляли жеребкуванням. Так наказав капітан Ніколь, щоб уникнути всяких суперечок.

Сантименти були тут недоречні. Не знайшлося нікого, хто б до певної міри не радів, коли помирав хтось інший. Найбільше щастило в жеребкуванні Айзрелові Стікні. Коли, нарешті, помер і він, то на ньому був цілий склад одежі, що додав кілька днів до життя тих, хто лишився після нього.

Нас підганяв західний вітер, і ми все пливли на північний схід, хоч холод ніяк не спадав. Бризки води замерзали на дні човна, а пиво й воду я рубав так само, як і перше, Норсруновим ножем. Свого власного я беріг. Він був з доброї криці, з гострим лезом і дуже міцно зроблений, отож мені зовсім не хотілося його щербити.

Коли вже половина нашої команди опинилася в морі, баркас став вільніше триматися па воді. Легше було стернувати, якщо налітав поривами вітер, та й узагалі повільнішало: можна було навіть вигідно розлягтись. Але серед матросів ширилось незадоволення. Приколом до нього були харчі. Капітан, старший помічник, лікар і я, обміркувавши наше становище, вирішили не збільшувати щоденної пайки — півфунта м'яса. Шестеро матросів, від імені яких виступив Тобіас Сноу, доводили, що оскільки половина людей померла, ми маємо вдвоє більше харчів, тим-то пайку треба збільшити до фунта на день. На це ми відповідали, що коли будемо додержувати півфунтового раціону, то подвояться наші шанси вижити.

Щоправда, вісім унцій солоного м'яса було малувато, щоб дати нам сили жити й терпіти лютий холод. Ми ви-снажились і через те легко обморожувалися. Носи й щоки у нас почорніли і посиніли від морозу, ми ніколи не могли зігрітися, хоч на нас тепер було вдвоє більше одежі, ніж раніше.

Минуло п'ять тижнів після того, як загинув "Негоціант". Незадоволення на їжу спричинило відвертий заколот. Уночі капітан застукав Джуда Гечкінса, коли той крав свинину з бочки. Виявилося, що інші п'ятеро були з ним у змові. Тільки-но Джуда Гечкінса зловили на гарячому, вони з ножами кинулися на нас, і в тьмяному світлі зір на баркасі зчинилася запекла бійка. Дуже дивно, що він тоді не перекинувся! Я мав підставу бути вдячним своїм сорочкам та курткам, що стали мені дуже в пригоді, бо крізь них удари ножом тільки трохи дряпали тіло, хоч у багатьох місцях проступила кров. Товаришів також урятувала одежа. Все скінчилося б тим, що ми б трохи почубилися, та й годі, якби старшому помічникові Волтеру Дранку, здоровенному хлопцеві, не спало на думку покидати в море всіх бунтарів. Ми всі: і капітан Ніколь, і лікар, і я прилучились до нього, і за хвилину п'ятеро з шістьох уже борсалися у воді й одчайдушно чіплялися за човен. Капітан Ніколь та лікар вовтузились посеред баркаса із шостим — Джеремі Нейлером — і саме намірялися кинути його в море в той час, коли Дрейк, схопивши дошку, бив нею по пальцях тих, хто чіплявся за облавок. Я опинився без діла і був свідком його жакливого загибелі. Тільки-но Дрейк підняв дошку, щоб луснути щосили по пальцях Сета Річардса, як той глибоко пірнув у воду, а тоді, враз піднявшись на обох руках мало не в самий човен, схопив старшого помічника й поволік його за собою в воду. Звісно, він його не випустив, і вони так і втопилися вкупі.

Тепер з цілої команди залишилося живих тільки троє: капітац Ніколь, лікар Арнольд Бентам та я. Через спробу Джуда Гечкінса вкрати м'ясо в одну мить загинуло семеро чоловік. Мені було тільки шкода, що так багато теплої одежі затонуло марно в морі. Адже кожному з нас вона ще и як знадобилася б!

Капітан Ніколь і лікар були гарні, чесні люди. Коли двоє спали, а третій стояв коло стерна, він легко міг би красти м'ясо. Але цього ніколи не траплялося. Ми цілком звірялись один на одного і ладні були радше вмерти, аніж зрадити цю довіру.

Ми ввесь час задовольнялися півфунтовою пайкою м'яса на день і користалися з усякого сприятливого вітру, щоб просунутись далі па північ. Аж ось чотирнадцятого січня, за сім тижнів після аварії, ми досягли нарешті тепліших широт. Справжнього тепла ще не було, але крижаний холод уже не дошкуляв нам.

Західний вітер несподівано вщух, і ми чимало днів кружляли на місці. Було або зовсім тихо, або вітер віяв нам у лице, іноді навіть кілька годин поспіль. Звісно, годі було й думати плити далі на веслах: ми були занадто виснажені, а човен занадто важкий. Ми тільки заощаджували припаси й сподівалися, що бог зглянеться на нас. Усі троє ми були щирі християни і взяли собі за звичай щодня, перед тим як ділити харчі, гуртом молитися. До того ж ми часто молилися й кожен поодінці.

Наприкінці січня нашим харчам уже підходив кінець. Свинина вся вийшла, і тепер у порожню бочку ми набирали дощової води. М'яса лишалось декілька фунтів. За всі дев'ять тижнів, які ми провели у відкритому човні, ми ні разу не бачили вітрила і ніяких ознак землі. Капітан Ніколь не крився з тим, що після шістдесяти трьох днів плавання він по може сказати, де ми.

Двадцятого лютого ми з'їли останній шматок м'яса. Краще не спинятись докладно на тому, що сталося за наступні вісім днів. Я розповів тільки те, що показує, які люди були мої товариші. Ми голодували занадто довго, у нас не лишилося ніякого запасу сил, і коли харчі зовсім вийшли, ми хутко почали підупадати.

Двадцять четвертого лютого ми спокійно обмірковували своє становище. Ми всі трос були люди міцні духом, витривалі й сповнені

жадоби до життя. Помирати ніхто з нас по хотів, і ніхто своєю волею не дав би себе в жертву заради двох інших. Ми прийшли до згоди в трьох пунктах: ми повніші мати харчі; ми повинні вирішити це жеребкуванням; ми кинемо жереб завтра вранці, якщо не здійметься вітер.

Уранці повіяв ходовий вітер, не сильний, але рівний, і ми рушили на північ, покриваючи, щоправда, лише по два вузли. Вітер віяв цілих три дні, і ми посувалися з такою самою швидкістю. Незважаючи на жахливе знесилення, ми не ламали своєї постанови і пливли далі.

Але настав райок двадцять восьмого лютого, і ми зрозуміли, що далі нема як відтягувати. Наш баркас сонно хитався на тихій безвітряній поверхні моря. Нерухоме похмуре небо не віщувало вітру. Я відрізав три однакових шматочки від своєї куртки. У тканині одного з цих шматків був клаптик брунатої питки. Хто його витягне — той пропав. Усі три шматочки я поклав у свою шапку і накрив капітановою.

Усе вже було готове, але ми ще сподівалися на щось. Кожен мовчки довго молився богу, знаючи, що доля тепер у його руках. Я знав, що я чесна й гідна людина, але товариші мої були такі самі чесні й гідні люди. Тому мене бентежила думка, як бог розв'яже таке важке й делікатне питання.

Капітан за своїм правом і обов'язком потягнув перший. Він засунув руку в шапку й деякий час чекав. Заплющивши очі, він ворушив губами, проказуючи останню молитву. Його шматочок був без брунатої нитки. І справедливо, — мусив я погодитись. Капітанове життя добре було мені відоме. Він був чесний, щирий, побожний чоловік.

Тепер нас лишилося тільки двоє. Лікар і я. Чи той, чи той. За корабельними правилами, тепер була його черга тягти жеребок. Ми знову почали молитись, і я намагався пригадати своє життя й коротко підсумувати добре й погане, що я зробив у своєму житті.

Моя шапка, накрита шапкою капітана Ніколя, була, як і перше, в мене на колінах. Лікар засунув у неї руку й кілька хвилин перебирав там пальцями. У мене майнула думка, чи не можна намацати в тканині ту нитку?

Він вийняв руку. На шматочку була фатальна нитка. Я покійно, як міг, подякував богові за велике його милосердя до мене і поклав собі ще ретельніше, ніж досі, додержуватись його заповітів. А за хвилику в мене з'явилося мимоволі відчуття, якого я не міг у собі вгамувати: капітан і лікар були ніби трохи розчаровані. За становищем і у своїх стосунках вони були ближчі один до одного, ніж зі мною. Але я був твердо переконаний, що вони чесні люди і не зламають свого слова.

І я не помилився. Лікар оголив руку і вийняв ножа.

— Я народився в Норфолку у Вірджинії,— звернувся він до нас, перше ніж розрізати собі жилу. — Там, я сподіваюся, тепер моя дружина і троє дітей. Єдиної милості прошу у вас — сповістити мою безталанну родину про мою гірку долю, коли хтось із вас буде такий щасливий, що вернеться на батьківщину.

Потім він попросив у нас кілька хвилин, щоб помолитись. Капітан і я не могли вимовити ні слова. Ми тільки кивнули на знак згоди.

З нас трьох Арнольд Бейтам, безперечно, найкраще володів собою. Я страшенно мучився, та й капітан Ніколь, я певен, страждав не менше. Але що ми могли вдіяти? Ми чесно й справедливо повелися, і розсудив нас бог.

Проте коли Арнольд Бентам скінчив молитися й намірився відібрати собі життя, я не витримав і крикнув:

— Стривайте! Ми стільки вже намучилися, що можемо ще трохи потерпіти. Тепер ранок. Підождім до смерку. Коли нічого не трапиться й

не буде надії, що наша жахлива доля може змінитись на краще, тоді, Арнольде Бентаме, робіть те, що ви вирішили.

Він глянув на капітана, чи той пристане на мою пропозицію. Капітан лише кивнув, не годеи вимовити й слова. В його вогких суворих очах відбилося стільки вдячності, що я е міг її не помітити.

Я не вважав і не міг вважати за злочин те, що мені й капітанові Ніколю судилося скористатися зі смерті Арпольда Бентама.

Я не міг повірити, аби любов до життя, що керувала нашими вчинками, заклав у наші груди хтось інший, а не бог. Така його воля, і ми, мізерні його створіння, мали тільки скоритися і виконати її. А все ж бог зласкавився до нас і в безмежному милосерді своєму не допустив, щоб ми зробили те страшне, хоч і справедливе діло.

Не минуло й чверті години, як вогкий і холодний порив вітру налетів із заходу і обвіяв нам обличчя. Ще з п'ять хвилин наше вітрило напнулося, і ми зрушили з місця.

За стерно взявся Арнольд Бентам.

— Побережіть свої сили, — сказав він. — Нехай я витрачу ту краплину, що лишилася в мене, щоб більші були ваші шанси вижити.

Вітер дужчав. Лікар стернував, а ми з капітаном Ніколем лежали на дні човна. Знесилені до краю, ми ввесь час дрімали, і перед нами зринали дорогі образи з далекого й такого недосяжного давнішого нашого життя.

Вітер щораз дужчав і налітав рвучкими подувами. Небом перебігали густі хмари, звістуючи бурю. Близько полудня Арнольд Бентам, що не випускав стерна з рук, повалився непритомний, але перше, ніж човен став забавкою бурхливого моря, ми з капітаном Ніколем налягли на

стерно всією силою наших зморених рук. Ми погодились, щоб капітан Ніколь, який, відповідно до свого рангу, перший тягнув жереб, тепер також перший став коло стерна. Зміняли один одного ми через кожні п'ятнадцять хвилин, бо були такі кволі, що не могли витримати довше.

З полудня море вже грізно клекотіло. Якби не таке розпачливе становище, то нам треба було б замість вітрил кинути плавучу кітву й пустити човен за вітром, бо ж ми могли опинитися боком до нього, і тоді хвилі вмент перекинули б човна.

Арнольд Бентам увесь час радив нам кинути плавучу кітву. Він розумів, що ми не пускали вітрила тільки в надії, що веління долі може не здійснитися. Він був шляхетний чоловік. Але такий самий був і капітан Ніколь, його холодні очі набрали тепер відтінку криці. І хіба я міг в їхньому товаристві виявитися не таким шляхетним? Того жахливого надвечір'я я не переставав дякувати богові, що звів мене з такими двома людьми. Вони, цих двоє чоловіків, були сповнені справедливості, і хоч що б зі мною сталося, я відчував, що таке товариство було мені винагородою за все. Так само, як і вони, я не хотів помирати, але смерті не боявся. Сумнів, що на хвилину був закрався до мене, давно вже розвіявся. Суворе було наше випробування, і люди були суворі, проте шляхетні, справді божі обранці.

Я перший побачив. Арнольд Бентам, примирившись із своєю смертю, і капітан Ніколь, близький до того самого, лежали на дні човна й перекочувалися, мов дві бездушні колоди. Я стернував і раптом побачив... Баркас, підстрибуючи на пінявих хвилях під натиском вітру, що надимав вітрило, враз піднявся на гребінь, і я побачив поперед себе невеликий скелястий острівець, об який билися хвилі. Він був не далі, як за півмилі від нас. Я закричав так, що ті двоє в човні, вчепившись за облавок, звелися навколішки й почали дивитися, куди я показував.

— Стернуй просто туди, Деніеле, — пошепки наказав капітан. — Якби там була якась бухта... може, й є... Це наш єдиний порятунок.

Знову він озвався тоді, коли ми підпливли з завітряню боку до цього жахливого берега без жоднісінької бухти.

— Стернуй на нього прямо, Даніеле. Ми такі кволі, що не доберемось туди проти вітру, якщо нас пронесе повз острів.

Він мав рацію. Я послухався. Він вийняв годинника і глянув на нього. Я запитав, котра година. Була п'ята. Він простяг руку Арнольдові Бентамові. Той узяв її і безсило стиснув. Вони обидва подивились на мене, наче поглядом прощалися зі мною. Я зрозумів, що вони прощаються. Бо ж хіба могли такі знесилені істоти, як ми, дістатися живими до скелястого берега крізь страшний прибій, що клекотів серед скель?

Футів за двадцять від берега човен перестав мене слухатися. Ще хвилина — він перекинувся, і я заборсався в солоній воді. Своїх товаришів я більше не бачив. На щастя, я не випустив з рук стернового весла, і воно підтримало мене на поверхні, і знов, на щастя, слухної хвилини море викинуло мене на пологі узбіччя єдиної непрямовисної скелі на цьому страшному березі. Я не покалічився і навіть не забився. З виснаження в мене наморочилося в голові, проте я зібрав усі сили й відповз вище на скелю, щоб мене не змила хвиля.

Врешті я звівся на кволі ноги, збагнувши, що доля врятувала мене, і я подякував богам. Човен уже розбився на друзки, і я хоч і не бачив, але виразно уявляв собі, які побиті та попівечені мають бути тіла капітана та Арпольда Бентама. На пінявому гребені хвилі мигнуло весло, і я, наражаючись на небезпеку, витяг його. Відчуваючи, що непритомнію, я впав навколішки, але моряцький інстинкт допоміг мені відповзти по гострому камінню далі від моря. І вже зовсім знепритомнів і повалився на землю я аж там, куди не досягали хвилі.

Тієї ночі я був усе одно що мертвий — я лежав задубілий і тільки деколи відчував, що мені страшенно холодно і що я ввесь мокрий. Вранці

мене посів невимовний страх, і ніде жодної рослини, жодної билинки на цих похмурих скелях, що підіймалися з морської безодні. Увесь острів, чверть милі завширшки й півмилі завдовжки, являв собою купу голого скеляччя. Я не знайшов нічого, що підживило б моє виснажене тіло. Мене мучила спрага, але ніде не було ні краплі прісної води. Даремно я пробував на смак воду з кожної заглибини в камінні. Буря залляла увесь острівець морськими бризками, і скрізь була тільки солоня вода.

Від баркаса не лишилось анічогісінько, жодна трісочка не виплила й не показала того місця, де він був. Усе моє майно складалося з одежі, доброго міцного ножа та весла, яке я витягнув із моря. Буря вщухла. Цілий день, хитаючись і падаючи, я плазував і все шукав води, роздираючи до крові руки й коліна.

Уночі я заховався від вітру за скелею і був такий близький до смерті, як ніколи досі. Почалася злива, та вона тільки погіршила моє становище. Я покидав свої куртки і порозстеляв на камінні, щоб добре просочити їх водою, але як почав викручувати з них воду собі в рот, то дуже розчарувався: виявилось, що моя одежа просякла морською сіллю, коли баркас перекинувся і я впав у океан. Я ліг горілиць і почав ротом ловити дощові краплі. Це була танталова мука, а все ж таки я трохи відволожив рот, і це врятувало мене від божевілля.

Другого дня я був зовсім хворий. Нічого не ївши стільки часу, я почав пухнути до жахливих розмірів. Пухли руки, ноги й усе тіло. Коли злегка надавити, пальці глибоко входили в тіло, і потім ямки після них довго не вирівнювались. Але доля хотіла, щоб я жив і робив усе, щоб жити. Я старанно повичищав руками від солоня води кожну западину в камінні, сподіваючись, що нова злива наповнить їх водою і її можна буде пити.

Моя гірка доля та згадки про рідних, які залишилися в Елктоні, доводили мене до такого смутку, що я часом на цілі години непритомнів, і це було великою втіхою, бо я не відчував тоді своїх мук, а вони б запевне мене доконали.

Уночі мене збудив дощ. Я почав повзати від одної западини до іншої, хлебтав з них воду і вилизував мокре каміння. Вода була питна, хоч і солонувата. Це мене врятувало. Вранці я прокинувся геть спітнілий, але гарячки не мав.

Удень виглянуло сонце, вперше, відколи я опинився на острові, і я заходився сушити на камінні свою одежу. Воду я пив потроху. Я підрахував, що, як ошадитиму, то її вистачить на десять днів. І яким багатим я ночував себе, мавши стільки цієї солонуватої води! А як ще знайшов мертього тюленя, давно вже викиненого на скелі, то був би не помінявся своїм багатством навіть з купцем, що допіру привіз із чужих країв повні комори добра та й мав повні скрині грошей. Я відразу впав на коліна і подякував богам. Я тепер знав, що він не хотів моєї смерті і з самого початку беріг мене.

Знаючи, що мій шлунок дуже виснажений, їв я по маленькому шматочку. Якби я піддався своїй цілком природній пожадливості, то вона б убила мене. Здавалося, що смачніших шматків м'яса ще зроду не мав я у роті, і, сказати правду, я кілька разів плакав з радості, дивлячись на тюленя, хоч він уже почав псуватись.

Серце моє знов забилося в надії. Решту м'яса я дбайливо заховав, а ямки з водою понакривав плоскими каменями, щоб вона не випаровувалася проти сонця та щоб вітер не понаносив туди солоних бризок. Крім того, я назбирав водорості і висушив їх на сонці, щоб моєму знесиленому тілу було м'якше лежати на скелі, де я влаштував собі житло. Вперше за багато днів я одяг сухе вбрання і заснув тяжким сном виснаженої людини, до якої вертається здоров'я.

Другого дня я прокинувся зовсім в іншому стані. Сонця не було, але це не пригнічувало мене. Я бачив, що бог не забув мене, поки я спав, і приготував мені ще одне чудо. Я не йняв віри своїм очам, я навіть протер їх. Бо на скелях, на березі моря, скрізь — скільки око сягало — лежали тюлені, тисячі їх, а в воді гралися ще тисячі. Можна було оглухнути від їхнього жахливого вереску. Передо мною лежало стільки харчів, що їх

вистачило б командам десятків кораблів. Треба було тільки взяти ці харчі.

Схопивші весло, — більш нічого дерев'яного не було на острові,— я почав обережно підступати до тюленів. Скоро я збагнув, що ці морські створіння не знали людини. Воне не боялися мене; бити їх веслом по голові могла б і дитина.

Але коли я вбив третього й четвертого тюленя, на мене напав якийсь шал, я убивав, убивав і убивав, наче божевільний. Цілих дві години, не зупиняючись, я вимахував веслом, аж поки зовсім вибився з сили. Не знаю, скільки даремних жертв я ще міг би взяти на своє сумління, бо ті, що залишилися живі, раптом, ніби на команду, кинулись у воду і зникли.

Забитих було понад дві сотні, і мені стало страшно й соромно своєї несамовитої жадоби вбивати. Це був гріх, безглузде марнотратство. Підживившись як слід здоровою і свіжою їжею, я заходився, скільки вистачить сил, виправляти те, що вчинив, і працював, аж поки смеркло. Але перше як почати важку роботу, я подякував милосердному богові, що послав мені таке диво. Потім я білував тюленів, різав м'ясо пасами і розкладав його сушитись на камінні. Знайшовши осадки солі в розпадинах скель з навітряного боку, я понатирав нею м'ясо, щоб не псувалося.

Цілих чотири дні я працював і дуже пишався тим, що жоден шматок м'яса не пропав марно. Безперервна робота принесла тільки користь моєму організмові, що швидко віджив, діставши доволі свіжих харчів. І ще один доказ ласки провидіння: за всі вісім років, що я пробув на острові, ні разу так довго не стояли сонячні дні, як тоді, коли я набив стільки тюленів.

Минули місяці, перше ніж вони знову з'явилися на березі. Але весь той час я не ледарював. Я збудував собі з каміння хижку, а поряд із нею комору, щоб ховати сушене м'ясо. Зверху хижку я обшив тюленьчими

шкурами, і дощ мені вже не дошкуляв. Коли він стукотів по шкурах, я мимоволі думав, яку неймовірно високу ціну на лондонському хутрянtimer ринку дали б за цей дах, що охороняв від стихій саmітного загубленого моряка.

Незабаром я похопився, що треба якось вести рахунок часові, бо скоро загубив би лік дням і не знав би, коли неділя, день господній.

Я намагався пригадати, як рахував час на баркасі капітан Ніколь, і кілька разів, щоб не було ніякого сумніву, порахував подумки дні й ночі, що їх я провів на острові. Я поклав перед хижкою сім каменів, що правили мені за тижневий календар. На веслі в одному місці я позначав кожний прожитий тиждень, а в другому на тому самому веслі — кожний місяць, не забуваючи й додаткових днів до кожних чотирьох тижнів місяця.

Таким чином я спромігся належно відзначати день господній. Не маючи змоги на щось більше, я вирізав на веслі коротеньку псалму, відповідну до мого становища, і неодмінно співав її щонеділі. Господь у своєму милосерді не забув мене, і я протягом усіх тих восьми років щоразу в належний час не забував віддавати йому хвалу.

Дивна річ, як багато треба було працювати за моїх тодішніх обставин, щоб задовольнити найпростіші потреби людини щодо їжі та захистку. Особливо перший рік не було часу ледарювати. Щоб побудувати оселю — простісіньке лігво серед каміння, — треба було не менше як півтора місяця. Сушіння та вишкрібування тюленячих шкур, щоб вони стали м'які і хоч трохи придатні на одяг, забирало у мене весь вільний час протягом багатьох і багатьох місяців.

Потім важливою справою була питна вода. Кожна буря наносила в мої ямки з водою стільки солоних бризок, що часом мені доводилось дуже скрутно, поки траплявся дощ без великого вітру. Знаючи, що навіть крапля точить камінь, я вибрав великий, добрий і міцний камінь і взявся маленьким камінчиком видовбувати в ньому ямку. За п'ять тижнів важкої

ненастанної праці я мав щось подібне до глечика на яких півтора галона. Потім я в такий самий спосіб зробив собі глечика на чотири галони, згаявши на це дев'ять тижнів. Я повиловував і маленькі глечики, а один великий, на вісім галонів, що над ним я попрацював сім тижнів, несподівано розколовся.

Однак аж на четвертий рік перебування на острові, коли я вже змірився з думкою прожити тут до кінця свого віку, я виготовив найкращий свій витвір, попрацювавши над ним вісім місяців. Зате він був міцний, мав щільну покришку і міг умістити більше як тридцять галонів води. Цей кам'яний посуд так мене тішив, що часом, забувши всю свою скромність, я відчував гордість, дивлячись на нього. Він мені, звісно, здавався куди кращим, ніж якій-небудь королеві її найфілігранніший посуд. Я зробив і маленький глечик на одну кварту, щоб переносити воду з ямок у свій великий глек. Коли я скажу, що цей маленький глечик важив мало не тридцять фунтів, то читачеві стане ясно, що навіть збирати дощівку було нелегко.

Отак я поступово поліпшував обставини свого самотинного життя. Я закінчив будувати хижку, зробив її затишнішою і надійнішою, а харчів сушених і солоних я завжди мав не менше як на шість місяців. За все це, необхідне до життя, чого годі було сподіватися на безлюдному острові, я повинен був щиро дякувати богам.

Хоч я не мав ніякого товариства, не кажу вже людської істоти, але бодай навіть кішки чи собаки, проте мирився зі своїм становищем краще, ніж помирилися б тисячі інших людей на моєму місці. На цьому безлюдному острові, куди закинула мене доля, я počував себе щасливішим за багатьох тих, кого за ганебні вчинки засудили коротати дні в самотинному ув'язненні й прислухатися, як безперестану, мов лихий вістряк, точить їх сумління.

Дуже сумним уявлялося мені майбутнє, хоч я, однак, не втрачав надії, що провидіння, яке кинуло мене на ці голі скелі, коли я гинув з

голоду і мало не затонув у морі,— це саме провидіння пошле мені когось на порятунок.

Позбавлений змоги спілкуватися з людьми, не маючи звичайних життєвих вигод, я при тім чудово розумів, що моє відлюдне становище має й певні переваги. Увесь острів, хоч який він малий, був у моєму володінні. Ніхто не міг би заперечувати моє право на нього, хіба що якесь чудовисько з морського дна. А що острів був неприступний, то ночами мій спокій не порушував страх, що прийдуть людожери чи хижі звірі. Я не переставав навколішки дякувати богові за таку ласку.

Але людина — дивна й незрозуміла істота. Ще ось недавно я благав у бога найбільшої ласки — щоб мати вдосталь бодай хоч попсованого м'яса й не дуже солоної води, а тепер, діставши досхочу доброго м'яса та питної води, я став відчувати незадоволення. Мені треба було вогню і захотілося відчутти в роті смак вареного м'яса. Дедалі більше я тужив за смачними стравами, що були щодня в нас на столі в Елктоні. Хоч як я змагався, проте моя уява була дужча за мою волю, і вона дражнила мене, малюючи спокусливо смачні речі, що їх я їв раніше і ще їстиму, якщо мене хтось звідси вирятуює.

В мені, мабуть, жив давній Адам, жили всі хиби цього прабатька, що перший повстав проти заповідей божих. Людина — без міри дивна істота, завше ненаситна, завше невдоволена, у вічному розладі з богом і сама з собою. Дні її сповнені бентежних і даремних змагань, а ночі даремних снів і бажань, непотрібних та химерних. Отож і мене мучило бажання курити, і сон мій часто був для мене мукою, бо тоді моїх забаганок ніщо не стримувало.

Тисячі разів я бачив уві сні повні бочки тютюну, навіть цілі комори, бачив, що ним навантажено кораблі і засіяно цілі плантації. І все те було тоді моєю власністю.

Але я мстився за це собі самому. Я ненастанно молився й карав своє тіло важкою працею. Не мавши змоги прикрасити свою душу, я намагався бодай поліпшити свій пустельний острів. За чотири місяці я виклав мур на тридцять футів завдовжки і на дванадцять заввишки. Він захищав мою хижку під час великих штормів, коли весь острів здавався маленьким буревісником у пащі страшної потвори. Я гадаю, що не дарма витратив стільки часу. Відтоді я лежав у тиші й спокої, а над головою ревла буря і розливалися цілі річки води.

На третій рік перебування на острові я взявся будувати кам'яну вежу. Певніше сказати, то була квадратові піраміда на широкому підмурку, що поступово вужчала до вершини. Я міг будувати тільки так, бо на острові не було жодної деревини, щоб звести риштування. Піраміду я закінчив аж наприкінці п'ятого року. Вона стояла на найвищому місці острова. Отже, коли найвище місце острова піднімалося на сорок футів над рівнем моря, а моя піраміда ще на сорок футів від цього місця вгору, — то виходить, що я зробив острів удвоє вищим, і все це голіруч. Може, хтось нерозважний скаже, що своєю будовою я порушив господній план створення світу? Однак це не так. Хіба я сам, з тією купою скель, що здіймаються у пустельному океані, не був також частина господнього плану? Хіба мої руки, що працювали над пірамідою, моя спина, що згиналась і випростовувалася, пальці, що схоплювали каміння, — хіба все це також не входило в господній план створення світу? Що більше я думав над цим питанням, то дужче переконувався, що мав слушність.

На шостий рік я збільшив основу своєї піраміди, а через вісімнадцять місяців після цього моя споруда здіймалася вже на п'ятдесят футів. Але будував я не Вавілонську вежу, моя споруда мала цілком реальну мету: з її вершка я міг оглядати океан на дальшу відстань і шукати, чи не з'явиться де судно, а крім того, збільшувалась можливість, що хтось із судна випадково побачить острів. Ще й те чимало важило, що піраміда підтримувала мій дух і зміцнювала здоров'я. Мої руки були зайняті, і сатані не було чого робити на острові. Тільки вві сні він мучив мене, показуючи розмаїті наїдки й те погане зілля, що зветься тютюном.

Вісімнадцятого червня, на шостий рік перебування на острові, я побачив на обрії вітрило. Воно пропливло з завітряного боку так далеко, що мене не могли помітити з судна. Але я не відчув болючого розчарування, навпаки, я ще й зрадив. Вітрило підтвердило те, в чому я досі деколи сумнівався, а саме, що кораблі заходять і в цю частину океану.

На цей час у тому місці, де тюлені звичайно вилізали на скелі, я вибудував загороду, невисокий мур, що двома кінцями спускався в море, а з другого боку був суцільний. Виходило щось подібне до мішка, в якому я міг зручно вбивати тюленів, не тривожачи тих, що були зокола, і не дозволяючи пораненому чи переляканому тікати й здійсмати переполох у цілій зграї. Коло цієї споруди я працював аж сім місяців.

Дні минали, і я вже майже змирився зі своєю долею, а диявол чимраз рідше з'являвся мені вві снах, щоб мучити первісного Адама, безкарно показуючи йому тютюн та смачні страви. Я їв свою тюленину і вважав, що вона дуже смачна, пив прісну дощівку, якої завжди мав удосталь, і віддавав хвалу богам. І бог таки не покидав мене зі своєю ласкою, бо за весь час життя на острові я хворів тільки двічі, та й то з власної вини, про що я оповім далі.

На п'ятому році, ще перше ніж я переконався, що кораблі випадково запливають і сюди, я почав вирізати на своєму веслі нотатки про найвидатніші події, що сталися зі мною відтоді, як я покинув мирні береги Америки. Я вирізав якнайдрібніші літери, але намагався, щоб вони були чіткі й тривкі. Хоч як я пильно працював, а часто за день вирізував не більше п'яти-шести літер.

На той випадок, якби мені не судилося повернутись до своїх друзів і до своєї родини в Елктоні, чого я так гаряче прагнув, я вирізав на широкому кінці весла запис про свою гірку долю, про що я вже згадував на початку цієї оповіді.

Це весло, що так пригодилося мені в біді, берегло тепер на собі оповідання про мою долю та про долю моїх товаришів, тому я дуже пильнував його. Я вже більше не бив ним тюленів, для цього в мене був грубенький кам'яний дрючок на три фути завдовжки, над яким я попрацював цілий місяць. Щоб уберегти весло від вологи тощо, бо в тиху годину я ставив його на вершку піраміди і чіпляв на ньому прапор, власне, одну з моїх коштовних сорочок, я зробив на нього чохол з добре вичинених тюленячих шкур.

У березні, на шостий рік перебування на острові, мені довелося пережити таку страхітливу бурю, якої навряд чи й бачила коли людина. Увечері, годині о дев'ятій, з південного заходу насунули чорні хмари й знявся холодний вітер. Близько одинадцятої години він перейшов у страшний ураган з такими громами та блискавками, яких я ще зроду не чув і не бачив.

Я вже почав боятися за самий острів. Величезні хвилі набігали на нього з усіх боків і тільки не досягали вершини піраміди. Там я мало не задушився від вітру та солоних бризок. Я добре розумів, що не загинув лише завдяки своїй запопадливості, звівши піраміду і подвоївши тим самим висоту острова.

Вранці я мав ще більше причин, щоб віддати хвалу богам. До моєї дощівки нахлюпалося солоних бризок, крім тієї, що була в найбільшій посудині під захистком піраміди. Я знав, що при ощадності мені вистачить її до першого дощу, навіть як він і запізниться. Хатину мою змило безслідно, від моїх чималих запасів тюленини залишилась тільки купка мокрої кваші. Але я був приємно здивований, побачивши на скелях силу-силенну викиненої хвилями риби, що своїм виглядом нагадувала голованів. Я набрав цієї риби аж тисячу двісті дев'ятнадцять штук, випатрав її і висушив проти сонця, як сушать тріску. Така приємна переміна харчів мала її прикрий наслідок: я переївся і другої ночі трохи не помер.

На сьомий рік, також у березні, над островом промчав страшний шторм. Після нього я знайшов величезного кита, ще свіжого, щойно викиненого морем високо на берег. Можна собі уявити мою радість, коли в середині цієї велетенської тварини я знайшов звичайний китобійний гарпун з кількома сажнями прив'язаного до нього мотуза.

До мене знову повернулась надія, що я, мабуть-таки, колись виберуся з цього пустельного острова. Китолови, напевне, заходять у ці моря, треба тільки не втрачати мужності, і рано чи пізно порятунок прийде. А тим часом я ж сім років харчувався самою тюлениною, тож і не диво, що, допавшись до зовсім іншого соковитого м'яса, я не витримав і наївся так, що знову трохи не вмер. І цього разу, і того, коли наївся риби, я заслаб тому, що мій шлунок, при звичаївшись до самої тільки тюленини, не міг перетравити нічого іншого.

З цього кита я зробив собі запас харчів на цілий рік. Крім того, на сонці в розколинах каміння я натопив багато трану. Посоливши його, я вмочав у нього шматки тюленини і так вони ставали смачніші. З коштовних залишків своїх сорочок я міг би навіть зробити гніт, а сталевим гарпуном викресав би вогню, щоб світити поночі. Але він мені був ні до чого, і невдовзі я про нього забув. Коли бог покривав землю мороком, мені не треба було ніякого світла, бо я привчав себе й улітку й узимку спати від зорі до зорі.

На цьому місці я, Дерел Стендінг, мушу перервані розповідь про давні свої існування, щоб сказати ось що: оскільки людська особистість це сума й наслідок життів попередніх поколінь, то чи міг начальник тюрми Есертем зламати мій дух мукою самотинного ув'язнення? Я — вічне життя, я витвір віків минулого, та ще й якого минулого! Що важили для мене десять днів і ночей у пекельній сорочці? Для мене, що колись був Данієлом Фосом і вісім років учився витривалості на тому самотньому бескеті серед далекого південного океану?

Мінав восьмий рік мого перебування на острові, і я вже почав обмірковувати, як підняти свою піраміду на шістдесят футів. Аж раптом

одного вересневого ранку, щойно прокпупувшпсь, я побачив корабель. Він плив, спустивши вітрила, і майже так близько, що з нього могли б почути мій крик. Силкуючись, аби мене завважили, я став розмахувати веслом, гасати зі скелі на скелю й усіляко виявляв свою присутність, поки побачив, що на кормі судна з'явилися офіцери й почали дивитися на мене в підзорні труби. Вони відповіли мені, показавши на крайній західний ріг острова. Я кинувся туди й побачив човна, а в ньому шестеро людей. Виявилось, як я дізнався потім, що моя піраміда привернула увагу корабля, і він змінив курс, щоб ближче поглянути на цю дивну споруду, що височіла над островом.

Тим часом прибій був дуже сильний, і човен не міг причалити до негостинного берега. Зробивши кілька невдалих спроб, гребці дали мені знак, що вертаються на судно. Отож уявіть собі мій розпач, коли я побачив, що не можу покинути цей пустельний острів! Схопивши своє весло (я давно вже вирішив подарувати його до музею у Філадельфії, якщо виберусь коли-небудь із цього острова), я кинувся наосліп у бурхливу піну прибою. Мені пощастило й вистачило снаги та спритності досягти до човна.

Не можу не згадати тут про один цікавий випадок. Течія знесла судно доволі далеко, і минула ціла година, доки ми допливли до нього. І ось тут я не витримав. Вісім років я мріяв про тютюн і тепер попросив другого помічника, що сидів коло стерна, дати мені пучку пожувати. Він натомість простяг свою люльку, набиту вірджінським тютюном найкращого гатунку. І що ж? Не минуло й десяти хвилин, як мене страшенно занудило. Причина була ясна. Мій організм зовсім очистився від тютюну, а тепер отруївся ним, як звичайно буває у хлопчаків, коли вони починають курити. І знову я мав нагоду віддати хвалу богові, і відтоді аж до самої смерті ніколи вже не вживав і ніколи не мав бодай бажання покуштувати цього поганого зілля.

Тепер я, Дерел Стендінг, повинен ще додати кілька дивовижних подробиць цього мого існування, яке я переживав, лежачи, сповитий пекельною сорочкою, в Сан-Квентінській в'язниці. Я часто думав про те,

чи дотримався Даніел Фос своєї постанови й передав покарбоване весло до музею у Філадельфії?

Самотинному в'язневі нелегко зв'язатися з зовнішнім світом. Раз я попросив наглядача, а вдруге в'язня, скараного недовгим самотинним ув'язненням, послати листа кураторові музею й запитати про це. Обидва обіцяли виконати моє доручення й обидва не виконали. І тільки коли Еда Морела через дивну примху долі було звільнено з самотинної камери й настановлено на головного старосту всієї в'язниці — тоді тільки я дістав змогу відіслати листа. Я наводжу тут відповідь, одержану від куратора музею у Філадельфії. Ед Морел нишком передав її мені.

"Таке весло справді тут є. Але про нього мало хто знає, бо воно не виставлене в залах для відвідувачів. Я сам, обіймаючи свою посаду вісімнадцять років, досі не знав про нього.

Переглянувши давні записи, я вичитав, що це весло подарував музеєві якийсь Даніел Фос із Елктона в штаті Меріленді, 1821 року. Після довгих пошуків ми знайшли весло в комірчині на горищі, де складено всякий мотлох. Зарубини й текст викарбувано так, як ви описали.

Тоді ж таки подаровано й книжечку. Її написав названий Даніел Фос, і видана вона 1834 року в Бостоні фірмою Н. Коверлі. В цій книжечці описано вісім років життя людини, викиненої на безлюдний острів.

Мабуть, цей моряк на старість зубожів і продавав цю книжечку милосердним людям.

Мені дуже цікаво, як ви довідались про це весло, коли навіть ми, працівники музею, не знали про нього. Мабуть, ви прочитали про нього в якому-небудь щоденнику, що його видрукував цей Даніел Фос пізнішим часом? Буду радий одержати ще якісь відомості щодо цього і негайно поклопочуся, щоб весло й книжечку виставити в експозицію.

З повагою, Госія Солсберті"

Примітка видавця: Коли після страти професора Дерела Стендінга до рук нам потрапив рукопис його спогадів, ми написали до містера Госії Солсберті, куратора музею у Філадельфії, і одержали відповідь, що й весло, і книжечка справді існують.

## РОЗДІЛ XX

Прийшов, нарешті, час, коли я примусив начальника Есертена беззастережно здатися, коли його ультиматум "динаміт або капець" став порожніми словами. Він мусив визнати, що не може замордувати мене пекельною сорочкою. Одні вмирали, пробувши у ній кілька годин, інші — після кількох днів. Їх, щоправда, встигали розв'язати й перенести до лікарні, поки наставав кінець. І лікар засвідчував, що вони вмерли... від запалення легенів, від Брайтової хвороби чи від хвороби серця.

Одиаче мене начальник Есертен не зумів убити. Жодного разу не було потреби нести до лікарні моє закатоване, зболіле тіло, хоч він зробив усе, що міг, і не спинився навіть перед найжорстокішим. Адже було й таке, що він зашнурував мене аж у дві сорочки зразу. Цей випадок такий своєрідний, що я не можу не розповісти про нього.

Трапилось так, що одна сан-франціська газета (як усяка газета і як усяке комерційне підприємство, шукаючи собі вигідного ринку) надумала зацікавити радикальну частину робітництва в'язничною реформою. Профспілка мала в той час великий вилив, отож догідливі політики штату призначили сенатську комісію, що мала обстежити в'язниці.

Ця сенатська комісія обстежила (вибачте мені за цей глузливий курсив) і Сан-Квентінську в'язницю. Виявилось, що ніколи й не було зразковішого в'язничного закладу. Самі в'язні свідчили про це, і ніхто їм того не брав за зле. Подібні обстеження бували й раніше, і в'язні знали з досвіду, що до чого. Знали, з якого боку намащено хліб маслом, і знали,

що їхні боки й усі ребра не забаряться заболіти після свідчення... якщо воно не буде на користь адміністрації. О, повірте мені, читачу, так споконвічно ведеться. Такі речі були давні вже навіть у давньому Вавілоні, багато тисяч років тому, я добре це пам'ятаю, бо сам тоді гнив у в'язниці, якраз коли від палацових інтриг здригався цілий двір.

Як я вже сказав, кожний в'язень свідчив про людяність начальника Есертена. Вони так зворушливо оповідали про його щирість, про добру й різноманітну їжу, про лагідне поводження вартових, про пристойне утримання й чистоту всіх приміщень, — що опозиційні газети зчинили обурений гвалт, вимагаючи завести у в'язниці суворіший порядок, бо може трапитись таке, що чесні, але ледачі громадяни шукатимуть нагоди стати в'язнями.

Сенатська комісія відвідала й одиночні камери. Нам трьом нічого було втрачати і ні на що було сподіватися. Джейк Опенгаймер плюнув їм просто в обличчя й порадив забиратися до біса. Ед Морел розповів їм, які підлості робляться у в'язниці, і ображав начальника у вічі. Комісія порадила Есертенові спробувати на ньому якусь із тих давніх кар, що вже вийшли з ужитку, і яку раніше, при потребі, застосовували до таких невинуватих в'язнів, як він.

Я намагався не ображати Есертена. Я свідчив хитро і, як учений, почав з дрібниць. Оповідав я цікаво, ступінь за ступенем захоплював своїх слухачів і збуджував у них бажання слухати далі. Я так майстерно сплів усе в одне оповідання, що не було нагоди перебивати мене запитаннями. І мені пощастило сказати все, що я хотів.

Але, на жаль, з усього того, що я сказав, жодне слово не вийшло за мури в'язниці. Сенатська комісія висловила найкращу думку про начальника Есертена і взагалі про Сан-Квентін. Сан-Франціська газета, що оголосила цей хрестовий похід, запевнила своїх читачів з робітництва, що Сан-Квентін біліший за сніг, і, хоч пекельна сорочка, щоправда, існує, і її визнано законним знаряддям кари для невинуватих,

але теперішній людський і справедливий начальник нізачо в світі її не застосовує.

І покі наївні простаки з робітників читали й вірили цьому, а сенатська комісія бенкетувала разом з Есертеном за рахунок платників податків, ми — Ед Морел, Джейк Опенгаймер та я — лежали в пекельних сорочках, сповиті з помсти трохи тісніше, ніж будь-коли.

— Та щоб вони позападалися! — простукав мені Ед Морел носом черевика.

— Ану їх до біса! — долинуло від Джейка Опенгаймера.

Я й собі простукав про свою зневагу й гіркий сміх, потім згадав в'язниці у Вавілоні, усміхнувся великою космічною усмішкою і поринув у короточасну смерть, що робила мене спадкоємцем усіх віків і повновладним господарем часу.

Так, любий читачу, тоді як у зовнішньому світі газети всіляко вибілювали в'язниці, а поважні сенатори бенкетували, ми, троє живих мерців, живцем поховані в самотинних камерах, укривалися потом з болю та муки.

По обіді начальник Есертен, розпалений вином, прийшов подивитися, що ми робимо. Мене, як завжди, знайшли непритомним. Лікар Джексон тоді вперше занепокоївся, — він підніс мені до носа нашатирного спирту й повернув мене до свідомості. Я посміхнувся до схилених наді мною голів.

— Сором! — буркнув Есертен, і з його червоного обличчя та з того, як важко у нього повертався язик, я зрозумів, що він п'яний.

Я обливав губи, даючи знаки, що хочу води. Мені закортіло говорити.

Ви — дурень, — змігся нарешті я вимовити виразно й холодно. — Ви — дурень, боягуз, псяюха, нікчемне й таке підле створіння, що навіть плюнути шкода на вашу пику! Опенгаймер був занадто лагідний до вас. А я скажу без сорому, що не плюю на вас тільки тому, що не хочу принижувати ні себе, ні свого плювка.

— Мені вже терпець увірвався! — заревів він. — Я уб'ю тебе, Стендінгу!

— Ви п'яні! І я порадив би вам одне: коли вже ви патякайте таке, то хоча б без свідків, цих ваших в'язничних псів. При нагоді вони вкажуть на вас, і ви втратите посаду.

Але Есертен таки був п'яний.

— Одягніть на нього ще одну сорочку! — крикнув він. — Вважай, що тобі вже амба, Стендінгу! Але ми тобі не дамо подохнути в сорочці, ми поховаємо тебе з лікарні.

На мене одягли ще одну пекельну сорочку й зашнурували її не ззаду, а спереду.

— О боже, пачальнику! — глузував я. — Надворі лютий мороз, і я вам дуже вдячний за дві сорочки — мені буде тепліш.

— Тісніше! — наказував він Елоїзі Гачінсові.— Натисни ногою цю погань... Зламай йому ребра!..

Мушу визнати, що Гачінс так щиро ніколи ще не працював.

— Хочеш брехати на мене! — шаленів Есертен, наливаючись кров'ю з п'яної люті.— Побачиш, що тобі буде! Ти, Стендінгу, витяг нарешті свій номер... Тепер уже тобі кінець. Чуєш? Кінець!

— Ще одну ласку, начальнику, — прошепотів я. Мене так стиснули, що я майже непритомнів. — Дайте третю сорочку.

Стіни хитались навколо мене. Я напружував усю свою волю, щоб затримати свідомість, яку видавлювали з мене.

— Ще сорочку... начальнику... так... буде... куди... тепліш...

Мій шепіт завмер, і я поринув у короточасну смерть.

Після цього катування в двох сорочках щось у мені зломилось. Нехай хоч яку мені дають їжу, я досі не можу їсти як слід. У мене всередині все таке понівечене, аж страх подумати. Я відчуваю біль у ребрах і в животі навіть і тепер, коли пишу ці рядки. Але нещасне моє тіло, з яким так зле поводитись, і далі відбуває своє призначення. Воно дало мені сили жити й дасть ще аж до того дня, коли мене виведуть у сорочці без коміра і накинуть на шию добре натягненого мотуза.

Проте ці дві пекельні сорочки були останньою соломинкою, що зломила й самого начальника Есертена. Коли я довів йому, що мене таки не можна вбити, він здався.

— Єдиний спосіб порішити мене, — сказав я йому одного разу, — це підкрастися вночі з сокирою.

Джейк Опенгаймер теж був раз добре йому врізав:

— Яка для вас пекельна мука, начальнику, щоранку прокидатись і знаходити себе самого на подушці.

А Ед Морел і собі при нагоді не сплохував:

— Ваша матуся, мабуть, з біса любила дітей, що не задушила вас маленьким! — сказав він йому.

Коли на мене перестали надягати пекельну сорочку, я відчув наче образу. Мені страшенно бракувало моїх снів! Але то було недовго. Незабаром я навчився спиняти життя самою сплюю своєї волі, стягуючи укривалом груди й живіт. Так я викликав фізіологічний і психологічний стан, подібний до того, який бував, коли мене зашнуровували в пекельну сорочку. Тепер, без жодних мук, а лише напруженням волі, я визволявся й мандрував у часі.

Ед Морел вірив усім моїм пригодам, але Джейк Опенгаймер до кінця залишився скептиком. На третій рік самотинного ув'язнення я під час свого трансу відвідав Джейка в його камері. Крім цього єдиного разу, мені ніколи більше не пощастило такого зробити, та й тоді все вийшло незумисне й несподівано.

Знепритомнівши, я враз побачив, що опинився у камері в нього. Я знав, що моє тіло, стиснуте в пекельній сорочці, лежить у моїй камері. Я зроду не бачив Джейка Опенгаймера, але й на хвилю не сумнівався, що переді мною саме він. Було літо, і він лежав роздягнений на укривалі. Мене вразило його бліде лице й неймовірно худе тіло. Переді мною був навіть не образ людини, а тільки її кістяк. Кістки були ще зв'язані між собою, але вже без м'язів — їх тільки обтягувала шкіра, схожа на пергамент.

Прийшовши знову до пам'яті в своїй камері, я пригадав усе, що бачив, і зрозумів, що такий самий, як Джейк Опенгаймер, був і Ед Морел, і я сам. Я навіть затремтів перед величчю духу, що жив у цих тендітних, пропащих наших тілах, тілах трьох невинуватих одиночників! Тіло — пуста, нікчемна річ. Тіло — як трава, і в траву обернеться, але дух живий і живе вічно. Я не терплю людей, що схиляються перед тілом. Самотинна камера в Сан-Квентіні швидко примусила б їх схилитися перед духом.

Але вернімось до мого перебування в Опенгаймеровій камері. Його тіло було таке, як у давно померлої людини, що й тлін висох у пекучій пустелі. Шкіра мала колір сухого болота. Живими здавались тільки його гострі жовто-сірі очі. Вони й хвилики не бували спокійні. Він лежав горілиць, а вони перебігали з боку в бік і стежили за мухами, що літали над ним у тьмяному повітрі. На правій руці над ліктем виднів шрам, і такий самий шрам був на кісточці правої ноги.

Через деякий час він позіхнув, повернувся на бік і став оглядати запалену рану трохи вище від стегна. Він прочистив її і перев'язав примітивним способом, як то звичнішо лікують свої рани в'язні в самотинних каморах. Я знав, що такі рани полишає після себе пекельна сорочка. Цієї хвилини, як я пишу, в мене на тілі з сотня шрамів після таких ран.

Опенгаймер знову повернувся на спину, обережно взяв двома пальцями, великим і вказівним, переднього верхнього зуба (очного тобто) й похитав його туди-сюди. Тоді позіхнув, витяг руки, знову повернувся і заходився стукати Морелові.

Я зрозумів код зовсім так, начеб я не був непритомний.

— Гадаю, ти вже прокинувся. Ну, як там професор?

Глухо здалеку долинув Морелів стукіт. Він повідомив, що годину тому мене зашнурували в сорочку і що тепер я, як звичайно, глухий до всього.

— Він гарний чолов'яга, — відстукав знову Опенгаймер. — Я завше підозріливо ставився до вчених пик, але його наука не зіпсувала. Він чесний і вірний. Його мужності стало б на весь світ, і ти не змусиш його покривити душею навіть за мільйон років.

Ед Морел погодився з ним, додавши дещо від себе. І тут, перш ніж оповідати далі, мушу зауважити, що я прожив чимало років і чимало

життів. У цих життях у мене бували хвилини великої гордості. Але я ніколи не зазнав такої, як тепер, коли мої товариші висловлювали свої думки про мене. Ед Морел і Джейк Опенгаймер були сильні духом, і ніхто ще так не вшанував мене, визнавши за свого товариша. Королі посвячували мене в лицарі, імператори дарували мені шляхетство, та й сам собою я, будиши королем, переживав величні моменти, проте ніколи не зазнав такої дорогої хвилини, як оця, коли двоє довічно-ув'язнених, що їх світ вважав за покидьків людських, приймали мене в своє товариство.

Пізніше, відпочивши трохи після пекельної сорочки, я оповів про свої відвідини Джейкової камери на доказ того, що мій дух покидав моє тіло. Проте Джейк ані схитнувся.

— Угадав, та й годі,— була його відповідь, коли я розказав йому про все, що він робив, поки мій дух був у нього в камері.— Уява. Ти сам, професоре, сидиш три роки в одиночці і тобі не важко уявити, чим розважаються інші. В тому, що ти розповів, нема нічого такого, чого б Ед і ти по робили тисячу разів: і лежали роздягнені в спеку, й стежили за мухами, й перев'язували рани та перестукувалися.

Морел підтримував мене, але дарма.

— Ти не гнівайся, професоре, — вистукував далі Джейк, — я ж не кажу, що ти брешеш. Просто, коли ти в пекельній сорочці, то ти бачиш сни й мариш, не підозрюючи нічого. Я знаю, що ти віриш у те, що оповідаєш, і тобі здається, що так воно й було. Але мене цим не переконаєш. Ти собі все те несвідомо уявив. Це все ти знаєш, хоч і не усвідомлюєш, що знаєш, аж поки знепритомнієш.

— Стривай, Джейку, — спішив я його, — ти ж знаєш, що я зроду тебе не бачив. Так чи ні?

— Вірю тобі на слово, професоре. Але ти міг коли-небудь бачити мене, не знаючи, що то я.

— Гаразд, але ж ось роздягненим я тебе ніколи не бачив, а проте можу сказати, що у тебе шрам на правій руці, понад ліктем, і на кісточці правої ноги.

— Пхе! — була відповідь. — Усе це можна знайти в описі моїх прикмет тут, у в'язниці, разом із моєю пикою, серед портретів інших зайдиголов. Усе це відомо тисячам начальників поліції та детективів.

— Але ж я про це й не чув! — запевняв я.

— Ти тільки не пам'ятаєш, що колись чув, — поправив він. — А що чув — то безперечно. Ці відомості лишилися у тебе в мозкові. Вони десь там складені, але де саме — ти також забув. Щоб пригадати, тобі треба знепритомніти. Ти ніколи не забував ім'я людини, яку ти знав не згірше від рідного брата? Зі мною таке трапилося. Коли мене в Окленді запакували на моїх півста років, серед присяжних був один такий собі недоросток. І ось я раптом забув його ім'я. Валявся я тут і цілі тижні сушив собі голову, силкуючись його згадати. І хоч я не міг знайти його в своїй пам'яті, та це зовсім не значить, що його там не було. Воно десь запалося, та й годі. А як я вже й думати про нього кинув, воно вискочило в мене з мозку просто на кінчик язика. "Стейсі! — гукнув я сам до себе. — Джозеф Стейсі". Оце ж воно, ім'я. Ти розумієш, до чого я веду?

Ти мені кажеш про шрами те, що знають тисячі людей. Я не уявляю собі, відки ти про них знаєш, — та ти, певне, й сам не уявляєш. Але як ти оповідаєш мені те, що знає багато людей, то ні в чому мене не переконуєш. Треба куди більше фактів, щоб змусити мене взяти на віру всі твої химери.

Оце ж вам докази, ретельно зважувані за допомогою гамільтонівського закону ощадності![53] Цей злочинець, вихований у

міських нетрищах, був настільки духовно розвинений, що сам собою виробив такий закон і так певно його застосовував.

І все ж таки — у цьому якраз увесь ефект! — Джейк Опенгаймер був інтелектуально чесний. Тієї ночі, коли я вже дрімав, він покликав мене звичайним стуком.

— Слухай, професоре, ти сказав, що я пробував, чи хитається в мене зуб. Ось тут ти мене спіймав. Я ніяк не можу собі уявити, звідки ти про це знаєш. Зуб у мене хитається лише три дні, і я не казав про це жодній живій душі.

## РОЗДІЛ XXI

Паскаль[54] десь сказав: "Розглядаючи хід еволюції людства, філософський розум повинен дивитись на людство як на одну людину, а не як на конгломерат індивідів".

Я сиджу ось у відділенні для вбивць Фолсомської в'язниці, слухаю сонне дзижчання мух і роздумую над його словами. Це правда. Так само, як людський зародок за дев'ять місяців з величезною швидкістю переходить мільйони форм і подоб і відбиває всю історію органічного життя від рослини до людини, так само, як дитина за своє коротке дитинство відбиває історію первісної людини в проявах жорстокості й дикості, починаючи з того, що без потреби мучить менші істоти, і кінчаючи свідомістю роду, що виявляється в прагненні до гурту, — так і я, Дерел Стендінг, відбив і ще раз пережив те, чим була, що робила, чим стала первісна людина, аж поки вона розвинулася до тебе, до мене й узагалі до культурної людини двадцятого сторіччя.

Усі ми, кожен з нас, що живе на цій планеті, носимо в собі нетлінну історію життя, починаючи з найперших його днів. Вона написана в наших тканинах і в кістках, у наших функціях і органах, у наших мозкових клітинах, у нашій вдачі та й у всіх наших фізичних та психічних проявах

атавізму. Колись ми були подібні до риби — і я, і ти, мій читачу, ми виповзали з моря, прокладали собі шлях на великий суходіл, що починав тверднути, переживали великі зміни й переживаємо їх тепер. Сліди моря й досі збереглися у нас так само, як і сліди змії з того часу, коли первісні змії й первісні істоти, що потім стали нами, були однакові. Колись ми літали в повітрі, жили на деревах і боялися темряви. Сліди залишились, наче витаврувані на тобі й на мені, і залишаться на наших нащадках аж до кінця наших днів на землі.

Усе те, що Паскаль осяг своїм генієм, я пережив на практиці. Я був та єдина людина, що її Паскаль споглядав своїм філософським оком. О, моя повість найправдивіша, найдивовижніша і для мене найреальніша, але я не певен, чи вистачить мені вміння передати її тобі, мій читачу, а тобі зрозуміти, коли я її оповім. Я кажу, що бачу себе єдиною людиною, про яку мовить Паскаль. Сповитий у пекельній сорочці, я лежав у катаlepsичному стані і бачив себе в тисячі інших постатей, що жили тисячами життів, вони й становлять історію людини, яка з плином віків піднімалася все вище й вище.

І якими величними видаються мої спогади про ці тисячоліття! За один транс у пекельній сорочці я переживаю багато життів, сплечених в одну тисячолітню одіссею первісних людей. Господи, ще до того, як я був білочубим есіром і жив у Асгарді, і ще до того, як я був рудоволосим ваніром і жив у Ванагеймі[55], я вже мав спогади (ще й які живі!) про наше переселення, коли ми, як тирса за вітром, посувалися на південь, тікаючи від полярної криги.

Я гинув з холоду і з голоду, від поведі і від ран, я збирав ягоди на похмурих верхогір'ях світу, викопував їстівне коріння на торф'яних болотах та на луках. Гострим каменем я малював оленів і волохатих мамутів на мамутових бивнях, здобутих на ловах, і на кам'яних стінах печер, куди я ховався, коли ревіла зимова хуга. Я розбивав шпикові кістки на тих місцях, де за багато сторіч до мене стояли величні міста або мали загинути через багато сторіч після мене. Кістки своїх

перехідних форм я залишав на дні ставків, серед криги і в смоляних калюжах.

Я жив за тих епох, що відомі серед учених під назвою палеолітичної, неолітичної та бронзової. Я пам'ятаю, як разом із нашими освоєними вовками ми пасли табуни оленів на північних берегах Середземномор'я, там, де тепер Франція, Італія та Іспанія. Це було ще до того, як крига почала танути й відступати до Північного полюса. Я не раз переживав урівноважувальні процеси й не раз гинув у них, тільки, мій читачу... я це пам'ятаю, а ти забув.

Я був Сином Плуга, Сином Риби і Сином Дерева. В мені живуть усі релігії від початку їхнього народження. Коли тут, у Фолсомській в'язниці, священник править щонеділі в церкві за теперішнім звичаєм, я знаю, що він, цей священник, ще зберіг у собі віру в Плуг, Рибу й Дерево, зберіг культ Астарти[56] й Ночі.

Я був арійським володарем давнього Єгипту, коли мої воїни видряпували непристойні написи на різьблених гробницях давно померлих і забутих царів. І я, арійський володар давнього Єгипту, вибудував собі дві гробниці: одну фальшиву, у вигляді великої піраміди, про яку могло посвідчити ціле покоління рабів, а другу — справжню, скромну, вбогу й потаємну — витесану зі скелі в пустельній долині руками рабів, що загинули, тільки-но закінчили свою роботу. І тепер, коли демократія мріє зачарувати світ у двадцятому сторіччі, я сиджу в Фолсомі і думаю про те, чи збереглися мої кістки там, у потайній долині, в домовині, вирубаній у скелі, ті кістки, що підтримували моє живе тіло, коли я був могутнім арійським володарем.

Під час великого переселення народів на південь і схід, під палючим сонцем, що привело до загибелі всіх нащадків родів Асгарда й Ванагейма, я був монархом на Цейлоні, будівником арійських пам'ятників за арійських монархів на стародавній Яві та на стародавній Суматрі. Я вмирав сотнями смертей під час великого переселення народів по Південних морях, і знову відроджувався й ставив такі самі пам'ятники на

вулканічних островах у тропіках. Я, Дерел Стендінг, не можу назвати цих островів, бо тепер погано знаю географію цього моря.

Якби я тільки міг змалювати недосконалими словами все те, що я бачив, що я знаю, що ввійшло до моєї свідомості, що відбувалося раніше, ніж почалась наша писана історія! Ми тоді також мали свою історію. Наші старі люди, наші жерці й мудреці передавали її нам у переказах, і щоб нащадки після нас нічого не забували, вони записували її на зорях. Небо посиляло нам живодайний дощ і сонячне світло, ми вивчали його і по зорях лічили час та визначали пору року. Зорі ми називали найменнями своїх героїв, назвами наших харчів та назвами знарядь, що ними здобували ті харчі. Наші мандрівки, наші блукання й пригоди, наші обов'язки, шалені пориви й бажання — усе було написане на зорях.

На жаль, ми вважали за незмінне те небо, де ми записували наші скромні прагнення й скромні подвиги, вчинені або тільки задумані. Бувши Сином Бугая, я пам'ятаю, що все своє життя я тільки те й робив, що дивився на зорі. Пізніше й раніше від цього часу, в інших життях, разом з жерцями й бардами, я співав священні гімни зорям, що, як ми вірили, непохитно берегли наші записи. Але тепер, коли наближається новий мій кінець, я сиджу над астрономічними книжками, що їх дозволено брати в'язням з в'язничної бібліотеки, і дізнаюся, що навіть небо мінливе, що зорі мандрують на ньому так само, як на землі люди.

Очунявши після короткої смерті, я, озброєний сучасним знанням, міг порівняти тодішнє небо з теперішнім. Зорі також міняються. Я бачив багато полярних зірок, цілі їх династії. Тепер Полярна зірка міститься в сузір'ї Малого Воза, а в ті далекі часи я бачив її в сузір'ях Дракона, Геркулеса, Веги, Лебедя і Цефея. Так, навіть зорі мінливі, але пам'ять про них живе в мені, в моєму духові й моїй пам'яті, які безсмертні. Бо тільки дух живе вічно. А все інше — то проста матерія; вона минущою була і буде.

А як виразно я бачу себе, людину прадавнього світу, білявого, дикого убійника й коханця, заблуду й грабіжника! Він пожирає м'ясо, виринає

дерево з корінням і з дубчаком у руці тисячі років блукає світом, шукаючи своїм немовлятам і підліткам м'яса та захистку.

Я — та людина, сукупність усіх життів, безволоса двонога істота, що вибилася з намулу й створила любов і закон з анархії життя, що кричала й вила у пралісах. Я — все те, чим була та людина і чим вона стала. Я жив у всіх поколіннях, що харчувалися з важкої праці, ставив пастки, ходив на лови, ловив рибу, викорчовував ліс на перші поля, робив незграбне знаряддя з каменю і з кісток, зводив будинки з дерева та вкривав їх листям і соломою, вишукував дикі трави та лугове коріння, піклувався про них, аж вони стали первісним рижем, просом, пшеницею, ячменем і всяким іншим їстівним і корисним зіллям. Я навчився обробляти землю, сіяти, жати, збирати врожай і зберігати його, здирати волокна із стеблин, прясти з нього нитки й ткати тканину. Я винайшов системи зрошування і відкрив, як обробляти метали, я прокладав шляхи й утворював ринки, будував судна. Я улаштовував сільське життя, об'єднував селище з селищем, плем'я з плем'ям, аж поки з того утворювалися нації, я завжди шукав законів усього суцього і складав закони для людей, щоб людськість могла жити в мирі й спільно боротися та нищити інші створіння, що плазують, лазять і ревуть, бо інакше вони знищили б людей.

Я — людина в усіх її народженнях, в усіх її змаганнях, і я лишаюсь нею й тепер, чекаючи смерті, присудженої мені від закону, який я допомагав творити тисячі років тому і який мені не раз велів померати у минулому. І, споглядаючи своє нескінченне минуле, я бачу великі й потужні впливи, і з-посеред них головний — кохання до жінки, кохання чоловіка до єдиної жінки. Та людина, що нею я бачу себе, — коханець і завжди коханець. Я був також і видатний воїн, але, сидючи тепер і все зважуючи, бачу, що найчастіше я був великий коханець, а великий воїн тільки тому, що ревно кохав.

Часом мені здавться, що вся історія чоловіка — це історія його кохання. Все моє минуле, що про нього я оце пишу, це спогади про моє кохання до жінки. Завжди, всі тисячі життів і в усіх моїх втіленнях я кохав

її. Я й тепер її кохаю. Вона панує в моїх снах, і мої мрії, хоч із чого б вони починалися, завжди летять до неї. Я не можу втекти від неї, від величної, осяйної постаті жінки.

Не зрозумійте мене хибно. Я не юнак з палким недозрілим розумом. Я — людина літня, з понівеченим здоров'ям, і незабаром маю померти. Я — вчений і філософ. Як усі покоління філософів, що жили переді мною, я знаю, що таке жінка, знаю її вади, її дріб'язковість, нескромність і підступність, знаю, що ноги її завжди прикуті до землі, а очі ніколи не бачать зірок. А проте лишається незаперечною вічна істина: ноги її прекрасні, очі її прекрасні, руки її і груди — рай, чари її найпотужніші за все, що будь-коли приваблювало чоловіка: як полюс притягав компасну стрілку, так і вона мимохіть притягає до себе чоловіка.

Жінка примушувала мене сміятися зі смерті, забувати відстань, нехтувати втому й сон. Заради неї я вбивав чоловіків і їхньою гарячою кров'ю омивав наш шлюбний бенкет або змивав пляму її кохання до іншого. Заради неї я ішов на смерть і на ганьбу, зраджував друзів і забував про зорі — усе заради жінки, або, скорше, заради самого себе, бо ж я так прагнув її. Я лежав серед колосків ячменю і жадав побачити її, побачити, як вона пройде, жадав напоїти очі свої красою її рухів, її кіс, чорних, як ніч, чи руських, чи ясних, як льон, що золотіє проти сонця.

Бо жінка чарівна... для чоловіка. Вона для нього солодощі й пахощі. Вона запалює вогонь і гримить сурмами його крові. Голос її для його вух любіший за всяку музику. Його безстрашне серце, тверде й непохитне перед лицем грізних титанів Світла й Темряви, тріпоче перед нею. Чоловік відвів у раю місце для неї — валькірії чи гурії,— адже без жінки він не уявляв собі раю. І дзвін меча в бою не співає йому так солодко, як жінка, просто засміявшись до нього в місячному сяйві, чи любовно зітхнувши в темряві, або майнувши по залитій сонячним світлом стежці своєю стрункою постаттю, коли він лежить у траві й голова йому паморочиться від бажання.

Я вмирав через кохання, і як ви побачите, вмирав задля кохання. Ось незабаром мене, Дерела Стендінга, виведуть звідси й повісять. І я вмиру задля кохання. О, не так легко було вбити професора Гаскела в лабораторії Каліфорнійського університету. Він був чоловік, і я був чоловік. І ще була прекрасна жінка. Ви розумієте? Вона була жінка, і я був чоловік і коханець, що в нього любовні інстинкти були втілені ще за часів темних джунглів, раніше, ніж кохання стало коханням, а чоловік — чоловіком.

О, в цьому нема нічого нового. Скільки разів у далекому минулому я віддавав життя, і честь, і становище, і владу задля кохання! Чоловік відрізняється від жінки. Вона близька до безпосереднього і знає тільки потреби хвилини. А ми знаємо честь, понад її честь, і гордість, вищу за її уявлення про гордість. Наші очі вдивляються в далечінь, читають на зорях, а її очі бачать лише твердий ґрунт під ногами, груди коханого на своїх грудях та дитину в себе на руках. А проте такі ми вже є, створені віками, що жіночі чари — і в наших мріях, і в наших жилах, і жінка для нас дорожча за наші мрії, за наші змагання, навіть за саму кров нашого життя, дорожча, як кажуть закохані, за цілий світ. І це правда, а то як іще чоловік був би чоловіком, воїном і переможцем, прокладав би свій кривавий шлях через інші, слабші життя? І якби він не був коханцем, великим коханцем, то з нього ніколи не було б і великого воїна. Найзавзятіше ми б'ємось і найохочіше вмираємо за те, що любимо. І живемо ми найповніше також заради цього.

Я — такий чоловік. Я бачу ті численні "я", що ввійшли до складу мене теперішнього. І я завжди бачу жінку, багато тих жінок, що створювали мене й нищили, що кохали мене і що я їх кохав.

Пам'ятаю — о, ще дуже давно, коли людство було дуже юне, — я поставив пастку на Гострого Зуба: викопав яму, а посередині забив пакіл. Гострий Зуб, з довгими іклами й довгою шерстю, вічно загрожував нам: і вночі, коли ми гуртом сиділи біля вогнища, й удень на обмілині, де ми виконували з намулу черепашки і їли їх.

Отож ми, як звичайно, сиділи навпочіпки довкруг наших напівпригаслих вогнищ, коли нас перелякав страшний рев Гострого Зуба. Я дуже зрадив, зрозумівши, що моя пастка допомогла, і хотів уже кинутись у темряву, до неї... Але жінка обвила мене руками й ногами і не пустила туди, в темряву, куди мене кликало бажання. Вона була абияк одягнена, тільки задля тепла, у витерті, попалені вогнем шкури тих звірів, що їх я позабивав. Вона була закурена димом і брудна, бо не милася від пори весняних дощів; нігті в неї були поламані й обгризені, а руки мозолясті, як підошви на ногах, і радше скидалися на лапи з кігтями, ніж на руки... Але очі вона мала голубі, як літне небо або як глибоке море, і в її очах, і в її серці, і в її руках, що обвили мене, було щось таке, що примусило мене підкоритися. До самого світанку ревів Гострий Зуб з люті й болю, і я чув, як у темряві мої товариші зі своїми жінками глузували з мене, що я сам не вірю в свою вигадку і боюся йти вночі туди, де я спорудив пастку на Гострого Зуба. Та моя жінка, моя дика подруга, не пустила мене, хоч який я був лютий. Її чари вабили мене, відвертали від далекої мрії, від чоловічого подвигу, від моєї мети — зловити й убити Гострого Зуба в ямі.

Я був колись Ушу, лучник. Я добре про те пам'ятаю. В густому лісі я відбився від свого племені й заблукав.

Коли я вийшов на рівні луки, мене прийняло до себе інше плем'я, близьке до мого, таке саме білошкіре й біловолосе, як і моє, та й мовою не дуже відмінне. А її звали Ігар. Я привабив її своєю піснею, що співав вечорами. Адже їй, дужій, повногрудій, судилося стати матір'ю нової раси, і чоловік з пружними м'язами й широкими грудьми не міг не привабити її. Він співав про свою хоробрість, про те, як убивав ворогів і як здобував їжу, і обіцяв годувати й боронити її в дні її кволості, коли вона глядітиме нащадків, що мають жити й здобувати собі їжу після неї.

Люди її племені були необізнані з мудрістю моїх одноплемінців. Вони здобували їжу за допомогою сітки й сильця, а в бою користувалися дрючками, кидали каміння з пращ і зовсім не знали прудкої стріли з

визубнем на кінці, припасованим до натягнутої тятиви з оленячої жили, — стріли, пущеної з ясеневого лука.

Поки я співав свою пісню, чоловіки сміялися з мене, і тільки вона, Ігар, мені повірила. Я взяв тільки її з собою на лови в те місце, куди приходить олень на водопій. Моя стріла задзвеніла й заспівала в гущавині — і звір упав забитий. Його тепле м'ясо було ніжне, і тут, коло водопою, Ігар стала моєю.

Задля Ігар я лишився з чужим плем'ям. І я навчив їх робити луки з червоного пахучого дерева, схожого на кедрину, навчив пильно вдивлятись обома очима й прицілюватись лівим оком. Показав їм, як робити тупі стріли на дрібну дичину, а визублені стріли з кісток на рибу в прозорій воді, показав, як із кременю робити гостряки стріл на оленя, дикого коня, лося та Гострого Зуба. Але коли я почав тесати камінь, люди знову сміялися з мене, аж поки в усіх на очах моя стріла з кам'яним вістрям ввігналася в лося наскрізь так, що вістря показалося з другого боку, а кінець із пером застряг усередині. Тоді все плем'я почало хвалити мене.

Я був Ушу, лучник, а Ігар — моя дружина й товаришка. Сонячними ранками ми тішилися, дивлячись, як наші діти, хлопчик і дівчинка, жовті, мов ті бджоли, качалися й борсалися серед квітів, а вночі я стискав її в своїх обіймах. Вона любила мене й умовляла, щоб я лишився в таборі, бо вмію обробляти дерево й тесати вістря для стріл. Нехай інші йдуть на небезпечні лови й приносять мені м'ясо. Я послухався її, погладшав тілом, і мені стало важко дихати. Довгими безсонними ночами мене мучили неприємні думки про те, що хоч чоловіки з чужого племені й приносять мені м'ясо і шанують мою мудрість, проте вони сміються з мене, що я такий гладкий і не ходжу на лови та в бій.

Коли ж ми постарілися, коли наші сини стали вже чоловіками, а дочки матерями, з півдня, неначе морські хвилі, на нас ринули темношкірі плоскогубі люди зі стіжкуватими головами, і ми відступили перед ними до підгір'я. І тоді Ігар, як і всі інші мої подруги до неї й після

неї, обвившись круг мене руками й ногами, намагалась утримати мене від бою, бо їй не знані були далекі видива.

Але хоч який я був гладкий і хоч як мені було важко дихати, я випручався від неї. Вона плакала, що я перестав її кохати, та все одно я поспішив туди, де билися цілу ніч аж до світанку, під свист міцних тятів, під спів увінчаних пір'ям гострих стріл. Ми показали тим стіжкоголовим людям, як треба вбивати, показали наш бойовий запал.

Коли я вмер під кінець бою і навколо чути було пісні смерті, вони здалися мені тими самими піснями, що їх склав я, Ушу-лучник, коли дружина моя Ігар учепилася в мене й не пускала в бій.

Колись — тільки небо знає, коли саме, в усякому разі тоді, як світ був ще молодий, — ми жили біля великих боліт, де пагорби близько підступали до широкої тихої річки, де наші жінки збирали ягоди й вигрібали їстівне коріння. Там ходили табуни оленів, диких коней, антилоп і лосів. Чоловіки вбивали їх стрілами й ловили в пастки або заганяли в провалля. В річці ми ловили рибу мережами, що їх наші жінки плели з кори молодих дерев.

Я був чоловік страх цікавий до всього, ніби антилопи, що їх ми, заховавшись, приманювали в засідку тим, що вимахували віхтями трави. На болотах ріс дикий риж, стіною зводячись край проточини. Щоранку сюди прилітали дрозди і будили нас щебетом. Увечері повітря також сповнювалося шелестом, що його здіймали птахи, відлітаючи на нічліг. Прилітали вони, коли досягав риж. На болоті виводилися й качки. І вони, і дрозди гладшали від рижу, що стояв наполовину вилузаний проти сонця.

Я був чоловік, і мене повсякчас цікавило, що лежить за горами, і по той бік болота, і в намулі на дні річки; я стежив за дикими качками й дроздами і розмірковував про все, аж доки сталося мені видиво і я ясно все побачив.

М'ясо — добра їжа. Але кінець кінцем, або, радше сказати, найперше м'ясо твориться з трави, а в диких качок та дроздів—із зерен дикого рижу. Стріляти їх — то ледве чи виплачувалося: щоб убити качку з лука, доводилось довго сидіти в засідці. А дрозди були занадто малі й придатні хіба тільки для хлопчаків, — на них лише вчилися полювати. А ось коли досягав риж, — і качки, й дрозди були гладкі, тобто гладшали вони ж від рижу! То чого б мені та моїй родині самим не харчуватися рижем?

Мовчки й похмуро міркував я про це, не помічаючи дітей, що гралися коло мене. Арунга, моя дружина, дарма шпетила мене й гнала на лови добути якнайбільше м'яса для численної родини. Я не чув нічого.

Арунга була жінка з гірського племені, звідки я викрав її. Цілих дванадцять місяців ми вчилися розуміти одне одного, після того як я викрав її. О, я добре пам'ятаю, як Арунга йшла стежкою і я скочив на неї з засідки на дереві. Я стрибнув їй на плечі, придавив своєю вагою і міцно вчепився в неї пальцями. Вона заверещала, як та кішка, відбиваючись від мене, вона кусала й дряпала нігтями, гострими, як у дикої кішки. Але я не випустив її і два дні лупив, аж доки примусив спуститися зі мною з ущелин Горян на зелені долини, де текла річка в болотах, порослими рижем, з качками та дроздами.

Коли риж доспів, я вже знав, що треба робити. Я посадив Арунгу на прові випаленої колоди, подібної до човна, і наказав їй гребти, а сам, сидячи на кормі, розстелив оленячу шкуру, що її вчинила Арунга. Пливучи, я нахилив стебла рижу над шкурою й двома грубими дрючками вимолочував з них зерно, яке були б з'їли дрозди. Утомившись, я передав дрючки Арунзі, а сам сів на прову гребти й показувати, що їй треба робити.

Раніше ми часом зривали й пробували їсти сирий риж, але він нам не подобався. А тепер ми спекли його на вогні, зерно понабухало білими кульками, і все плем'я позбігалось покуштувати його.

Нас почали прозивати їдцями Рижу, або Синами Рижу. А через багато-багато часу, коли Сини Річки вигнали нас із болотистих рівнин у гори, ми взяли з собою насіння рижу й посіяли його там. Крім того, ми вивчилися добирати на посів найбільші зерна, і білі кульки, коли ми їх пекли чи варили, також дедалі більшали.

Але вернімось до Арунга. Як я вже казав, вона верещала й дряпалася, мов кішка, коли я вкрав її. А потім я пам'ятаю, як її родичі з Горян зловили мене й потягли до себе в гори. То був її батько, його два брати та троє її рідних братів. Однак Арунга була моя жінка й жила зі мною. Уночі, коли я лежав зв'язаний, як дика свиня, поки її заріжуть, а вони втомлені спали біля вогнища, — Арунга підкралася до них і розбила їм голови моєю палицею, яку я сам зробив. Потім, плачучи, вона розв'язала мене, і ми обоє втекли до широкої тихої річки, туди, де качки та дрозди годувалися рижем на болотах. Це було задовго перед тим, як прийшли Сини Річки.

Бо вона була Арунга, вічна і єдина жінка. Вона жила за всіх часів і в усіх краях. І вона житиме вічно, бо вона безсмертна. Колись в одній далекій країні її ім'я було Руф. І ще її звали також Ізольда, Гелена, Покагонтас і Унга[57]. І чоловік з чужого племені завжди знаходив її і знаходитиме серед усіх племен на цій землі.

Я пам'ятаю багатьох жінок, що єдналися кінець кінцем у ній, єдиній жінці. Був час, коли Ар, мій брат, і я по черзі лягали спати й по черзі ганялися за диким жеребцем навколо того місця, де один із нас спав. Ми ганяли жеребця, не даючи йому спочинку ні вдень, ні вночі, щоб голодом і спрагою підкорити його. Скінчилося тим, що він покійно стояв і тремтів, поки ми в'язали його мотузками з оленячої шкіри. Отже, тільки завдяки нашим ногам, без надмірних зусиль, бо нам допоміг розум, — план був мій, — ми з братом спіймали цю прудконогоу тварину.

І коли вже все було готове і я мав скочити коневі на спину, — бо це видиво із самого початку манило мене, — Сельна, моя дружина, обхопила мене руками й почала казати, щоб їхав Ар, а не я, бо в Ара

нема ні жінки, ні дітей, тож коли він і загине, то нікому не заподіє шкоди. І коли вона почала плакати, моє видиво згасло. А на жеребці, що стрибнув і помчав як вітер, сидів Ар, прилипнувши до нього голим тілом.

А коли сідало сонце, знявся великий плач: тіло Арове принесли з далеких скель. Ара знайшли з розбитою головою, і мозок витікав з неї, як мед із перекинутого вулика. Наша мати посипала голову попелом і вичорнила лице, а батько на знак жалоби відрубав собі половину пальців на руці. Жінки, особливо молоді й не заміжні, вкрили мене лайкою. Старі люди хитали мудrimi головами й мурмотіли й шамотіли про те, що ні їхні батьки, ні їхніх батьків батьки ніколи не знали такого божевільного бажання. Конятина дуже смачна. Молоденькі лошатка надто ніжні й приємні на старечі зуби, але тільки дурневі може снасти на думку змагатися з диким жеребцем. З ним можна змагатися лиш тоді, як він пробитий стрілою або б'ється в пастці на кілку.

Сельна лаялась, поки я не заснув. Уранці мене збудило її бурчання. Вона торочила, що я божевільний, що вона й наші діти мають право на мене, та й діти наших дітей, аж доки мені набридло її слухати, і я сказав, що зрікаюся свого видива й відтепер ніколи навіть і в думці не покладатиму, щоб сісти на дикого коня і як вітер мчати пісками й луками.

Про це моє божевілля опісля роками оповідали навколо наших вогнищ, і саме в цьому й виявилася моя помста: мрія моя не вмерла. Молодь, слухаючи сміх і глум, усе одно захоплювалася нею так, що врешті Отар, мій найстарший син, ще зовсім юнаком переміг дикого жеребця, скочив йому на спину і перед очима в нас помчав на ньому, як вітер. Потім, щоб не відстати від нього, інші чоловіки взяли й собі ловити диких коней та приборкувати їх. Чимало тоді загинуло коней, та й чоловіків не трохи, а проте я дожив до того дня, коли, переходячи на інше місце, щоб знайти більше дичини, ми тримали своїх немовлят у кошиках з вербового віття, перевішених на конях, що везли наше нехитре майно.

Ще юнаком я побачив видиво й запалився мрією. Та Сельна, моя дружина, стримала мої поривання. Але Огар, наш син, що житиме після мене, також побачив те видиво й здійснив мою мрію, і наші мисливці почали приносити багато здобичі.

Була ще одна жінка — під час великого переселення народів з Європи, цієї втомливої мандрівки багатьох поколінь, коли ми привели з собою в Індію короткорогу худобу та принесли ячмінь. Але ця жінка жила задовго до того, як ми дісталися до Індії. То було якраз у розпалі того багатовікового переселення, і в якій саме місцевості лежала та долина, я тепер не знайду в жодній найдокладнішій географії.

Жінку звали Нугіла. А долина була вузька й недовга. На стрімких узбіччях та й вищих горах, що її оточували, містилися тераси, де вирощували риж і просо, що їх ми, Сини Гір, уперше побачили. У долині жив спокійний люд.

Він обробляв багату землю і збільшував її родючість завдяки воді. Тут ми вперше побачили і систему штучного зрошення. Але нам не було коли розглядати їхні канали та рівчаки, кудюю вода з гір стікала на оброблені поля. Нас, Синів Гір, було небагато, і ми відступали перед Кирпатими, бо їх було багато. Ми звали їх Безносими, а самі вони звали себе Синами Орла. їх було багато, і нам доводилось тікати від них разом із нашими коротконогими чередами, з нашими козами, з нашим ячменем, з нашими жінками й дітьми.

Поки Кирпаті вбивали позад нас нашу молодь, ми вбивали людей, що жили в долині й були слабші від нас. Їхні хати були вибудувані з глини й покриті травою, а довкола села здіймався високий глиняний мур. Ми повбивали людей, що спорудили той мур, і самі заховалися за ним з нашою худобою, жінками й дітьми, і звідти почали ображати Кирпатих. Адже у селі ми знайшли комори, повні рижу й проса, свою худобу могли годувати травою з покрівель, а недалеко вже пора дощів мала забезпечити нас водою.

Облога була довга. Ще з самого початку облоги ми зібрали всіх чужих жінок, дітей та старих, що досі не загинули, і вигнали їх за мур. Кирпаті повбивали їх усіх. Отже, і нам у селі, і їм у долині лишилося більше харчів.

Як я вже сказав, облога була довга й важка. Серед нас пішли недуги, і ми мерли від пошесті, заражуючись від трупів своїх одноплемінців. Наші сховища спорожніли, рижу й проса не стало. Наші кози та коротконога худоба поїли всі покрівлі, а ми кінець кінцем з'їли їх самих.

Настав час, коли там, де стояло п'ятеро чоловік на мурі, залишився тільки один. Дітей та підлітків було з пів-тисячі і не лишилося жодного. Нугіла, моя дружина, відтяла свої коси і сплела з них міцну тятиву до мого лука. Інші жінки зробили так саме. Коли почався напад на мур, воїни всі стояли поруч з нами і разом із списами й стрілами на ворога летіли череп'яні горшки та каміння.

Навіть Кирпатих, на що вже вони затяті, ми мало не перевершили своєю затятістю. Коли з десятиох чоловіків на мурі тільки один лишився живий і жінок теж було вже небагато, Кирпаті почали переговори. Вони сказали, що ми дужий народ, що наші жінки родять справжніх чоловіків і що, коли ми віддамо їм наших жінок, то вони дадуть нам спокій у цій долині. А собі ми можемо знайти жінок у південних долинах.

Проте Нугіла сказала "ні". Інші жінки також сказали "ні". Ми почали глузувати з Кирпатих і питали їх, чи вони не втомились від боїв. Та сміялися ми зі своїх ворогів уже з розпачу. Ми так знесилилися, що вже не годні були довго битися. Ще один напад — і край. Ми це знали, і наші жінки знали також. Нугіла сказала, що ми самі повинні знайти раду й перехитрити Кирпатих, і поки вороги готувались до нападу, що мав бути останнім, ми повбивали своїх жінок. Нугіла кохала мене й нахилилась щоб швидше зустріти удар мого меча. А потім і ми, чоловіки, в ім'я свого племі й співплемінців, перебили одий одного. Останніми в цій кривавій різанині були я та мій брат Горда. Він був старший, і я нахилився, щоб зустріти його меч. Дле я не зразу вмер. Я, останній із Синів Гірі, бачив, як

Горда кинувся на свій меч і незабаром сконав. Я вмирав і чув вигуки Кирпатих, коли вони почали напад. Ці вигуки щоразу слабшали в мене у вухах і я раді, що Кирпаті не матимуть синів, народжених від наших жінок.

Я не можу сказати, коли саме я був Сином Гір і коли ми всі загинули у вузькій долині, перебивши перед тим її давніших мешканців — Синів Рижую й Проса. Я знав тільки одне, що все це сталося за багато сторіч до великого переселення народів і задовго перед тим, як я, будучи арійським володарем стародавнього Єгипту, вибудував собі дві гробниці і понівечив гробниці царів, що жили до мене.

Я хотів би більше розповісти про ті далекі часи, та в мене обмаль часу. Скоро я розпрощаюся з цим життям. І мені шкода, що я нічого не можу розказати, як переселялися народи під натиском інших народів, або тікали від льодовика, чи посувалися слідом за чередами тварин, що їхнім м'ясом вони харчувалися.

Хотів би я поговорити також і про Таємницю, бо ми завжди поривалися досягнути секрети буття, смерті й руїни. Людина — відмінна від тварин, її очі завжди зівернені до зір. Вона створила багато богів за своєю подобою або таких, які їй малювалися в уяві. У ті прадавні часи я молився сонцю й темряві. Я кланявся колосові, як джерелу всякого життя, молився Сар — богині зерна, морським богам, річковим богам і богам-рибам.

Я пам'ятаю Іштар ще перше ніж її викрали в нас вавілоняни, була у нас також Еа[58], володарка пекла, що допомогла Іштар перемогти смерть. Мітра[59] також був добрим богом арійців, поки його в нас не викрали чи то ми його зреклись. А через багато років після нашого переселення в Індію, куди ми принесли були з собою наш ячмінь, я пам'ятаю, був час, коли я торгував кіньми і приїхав до Індії з численною челяддю й великим караваном. Тоді там поклонялися богові Бодісатві[60].

Справді, поклоніння Таємниці мандрувало разом з людьми. Боги, запозичені й викрадені, також пересувалися разом з людьми. Шумерійці запозичили в нас Шамашнапіштина[61], а Сини Сима запозичили його в них і назвали Ноєм[62].

Я, Дерел Стендінг, сидячи у відділенні для вбивць, не можу не сміятися з того, що дванадцять чесних і сумлінних присяжних визнали мене винним і засудили на страту. Дванадцять завжди було магічним числом в усіх Таємницях, і то задовго до дванадцяти колін Ізраїля. Дуже давно перед ними ті, хто вивчав зорі, вмістили на небі дванадцять знаків зодіаку. Я також пам'ятаю, що коли я належав до есірів та ванірів, то Одін судив людей, оточений дванадцятьма богами, які звалися: Тор, Бальдур, Ньярд, Фрей, Тир, Брагі, Геймдаль, Годер, Бідар, Уль, Форсеті й Локі.

Навіть наших валькірій викрали і перетворили в янголів, а до плечей їм додали крила валькірієвих коней. Наше тодішнє пекло, з кригою й морозом, стало теперішнім пеклом, де від вогню та спеки кипить у жилах кров, тоді як у нашому від холоду замерзав шпик у кістках. Та й саме небо, що здавалося нам вічним і нерухомим, тепер теж перемістилося так, що ми бачимо Скорпіона там, де за давніх часів був Козерог, а Стрільця — на місці Рака.

Ми завжди мали чому поклопатися. І завжди переслідували Таємницю. Я пам'ятаю кривого грецького бога-ковалю. Але їхній Вулкан був германським Віландом, також богом-ковалем, що його Нідунг[63], король Нідів, узяв у полон і, підрізавши сухожилля, зробив калікою. Ще раніше він був нашим богом-ковалем, кував і бив молотом, і ми звали його Ільмарінен[64]

Він був витвором нашої фантазії. Його батьком ми вважали бородатого бога сонця, а його няньками — зорі Великого Воза. Тому що він — Вулкан, Віланд чи Ільмарінен — народився з вовчої шерсті під сосною, його називали також Батьком-Ведмедем ще перед тим, як германці запозичили його в нас і почали молитись до нього. В ті часи ми

звали себе Синами Ведмедя й Синами Вовка. Вовк і Ведмідь були в нас тоді священними тваринами. Все це діялося ще перед нашим переселенням на південь, коли ми поєдналися з Синами Лісового Дерева і поділилися з ними своїми тотемами та легендами.

А хто такий Кашіяна[65], хто такий Пуруравас[66], як не наш кривий володар-коваль, що клепає залізо й мандрував разом з нами? Його називали різними найменнями і йому молилися ті, хто жив на Півдні, і ті, хто жив на Сході, і Сини Полюса, і Сини Вогненного Свердла й Вогненного Долота.

Але на все це треба дуже багато часу, хоч я й хотів би оповісти про Трилистник Життя, що ним Сігмунд воскресив Сінфіотлі[67], бо це та сама індійська сома[68], або ж святий грааль короля Артура[69], або ж... але годі вже про це!

А все ж, коли я спокійно зважую те, що оповів, то приходжу до висновку, що найбільше в житті, у всіх життях, найважливіше для мене і для всіх чоловіків була, є і буде жінка, доки ходять по небі зорі і доки змінюється само небо. Більше за нашу працю й зусилля, за нашу уяву і винахідливість, за наші бої, за споглядання гір і за наші таємниці, більше за все — важить жінка.

Хоч співала вона мені облудної пісні, прив'язувала мої ноги до землі й приковувала до себе мій погляд, відриваючи його від зір, але вона носила в собі життя, вона була земна мати, вона дарувала мені величні дні й ночі та повняву життя. Навіть Таємницю я уявляв собі в її образі і, креслячи зоряну карту, помістив її постать на небі.

Уся моя робота, усі мої винаходи вели до неї. У найсміливіших і в найнедосяжніших моїх мріях була вона. Задля неї я вигадав і Вогненне Свердло, і Вогненне Долото. Задля неї, хоч і несвідомо, я копав яму на Гострого Зуба, приборкував дикого жеребця, убивав мамута, гонив

табуни оленів на південь, тікаючи від криги, що посувалася за мною, збирав риж, сіяв ячмінь, пшеницю й жито.

Задля жінки та її нащадків, образ яких вона носила в собі, я вмирав на верхів'ях дерев, витримував довгу облогу в тісних печерах та на глиняних мурах. Задля неї я вмістив на небі дванадцять знаків зодіаку. І коли поклонявся десятком каменям нефріта — то поклонявся їй, вбачаючи в цьому десять місяців плодючості.

Проте жінка завжди лишалася на землі, припадала до неї, немов та куріпка, ховаючи своїх дітей. І завжди у своїх блуканнях я збочував з осяйних шляхів, і моя зоряна стежка повертала мене до неї, до вічного її образу, до жінки, єдиної жінки. Я так прагнув її обіймів, що забував у них про зорі.

Задля жінки я переживав одіссеї, вибирався на гори, долав пустелі, ходив на лови, вів перед у боях, для неї складав і їй співав свої пісні про вчинені подвиги. Всі радощі я мав від неї. І тепер, у кінці свого життя, я можу сказати, що не зазнав солодшого й глибшого безумства, як тоді, коли пив забуття в її обіймах і пахучих її косах.

І ще одне слово. Я згадав Дороті. Це було зовсім недавно, коли я читав лекції з агрономії студентам, фермерським синам. Вона була дочка нашого декана й мала одинадцять років. Ще дитина, а проте вже жінка, вона уявила собі, що кохає мене. Я тільки всміхався, бо мов серце належало іншій, і Дороті не могла його зворушити.

Однак усмішка моя була мимоволі ніжна. В цих дитячих очах я бачив жінку, вічну жінку всіх часів і в усіх її образах. В її очах я бачив очі своєї подруги, що була поряд зі мною у пралісах і на вершечках дерев, у печерах і на болотах. В її очах я бачив очі Ігар, коли я був Ушу-лучник, очі Арунги, що для неї я збирав достиглий риж, очі Сельми, коли я мріяв сісти на дикого жеребця, очі Нугіли, що схилилась назустріч ударові мого меча. То були очі Лі-Лі, котру я залишив із сміхом на устах, очі принцеси

Ом, що сорок років жебрачила зі мною по битих шляхах, очі Філіпи, за яку я впав на траву в давній Франції, і очі моєї матері, коли я був хлопчиком Джессі в таборі із сорока фургонів на Гірських лугах.

Дороті була жінка-дитина, але вона була дочка всіх матерів, що жили до неї, і мати всіх жінок, що прийдуть після неї. Вона була Сар, богиня зерна, і Іштар, що перемогла смерть, цариця Савська[70] й Клеопатра[71], Есфір[72] і Іродіада[73]. Вона була Марія-богородиця[74] і Марія Магдалина[75], Марія, сестра Марти, й сама Марта[76]. Вона була Брунгільда[77] й Джіневра[78], Ізольда й Джульєта[79], Елоїза[80] й Ніколет[81]. І вона була Єва, і Ліліт[82], і Астарта. Їй було одинадцять років, але в ній була і жінка минулого, і жінка майбутнього.

Тепер я сиджу в своїй камері, а в сонному повітрі літнього надвечір'я дзижчать мухи, і я знаю, що час мій недовгий. Незабаром мене одягнуть у сорочку без коміра... Але мовчи, моє серце! Дух — безсмертний. Після темряви я знову житиму, і знову будуть жінки. Майбутнє береже їх для всіх тих поколінь, які я маю ще пережити. Нехай зорі рухаються, небо змінюється, та вона, жінка, завжди вічна, світосяйна і єдина так само, як і я в усіх постатях і знегодах — єдиний чоловік, її товариш.

## РОЗДІЛ XXII

Мій час доходить кінця. Все моє писання потайки винесено з в'язниці. Є одна людина, котрій я довіряю, і ця людина догляне, щоб його надрукували. Я вже тепер не у відділенні для вбивць. Я пишу ці рядки в камері смертників, і до мене приставили "смертного наглядача". День і ніч він пильнує, щоб я — і в цьому весь парадокс — не помер самотужки. Мене треба зберегти живого, аби потім повісити, бо інакше суспільство буде обдурено, закон не виконано і на начальника в'язниці впаде тінь, адже він зобов'язаний пильнувати, щоб засуджених вішали як слід. Я не раз дивувався, яким чудним способом деколи люди заробляють собі шматок хліба!

Це мої останні рядки. Завтра вранці прийде мій час. Губернатор відхилив прохання про помилування і навіть відмовився відкласти страту — дарма що "Спілка боротьби проти смертної кари" зняла бучу по всій Каліфорнії. Репортери вже злітаються, наче зграя круків. Я бачив їх. Більшість з них — дивні молодики. А найкумедніше те, що вони хочуть бачити страту професора Дерела Стендінга, аби потім написати для публіки, як цей професор, Дерел Стендінг, помер на мотузці, і цим заробити собі на хліб і масло, на коктейль, на тютюн, на квартирну платню, а коли вони одружені, то ще на взуття й книжки своїм дітям. Та нехай, коли воно все скінчиться, — це ж їм, а не мені, зробиться погано.

От я сиджу та й думаю про все це, а за стіною ходить мій вартовий і підозріливим оком раз у раз заглядав до мене. Я починаю відчувати мало не втому від свого безсмертя. Я пережив багато життів і втомився від безнастанної боротьби, мук і знегод, що судилися всякому, хто посідав високі становища, хто йшов осяйними шляхами та мандрував між зорями.

Я майже сподіваюся, що коли я ввійду в іншу форму, то буду тоді тихим фермером. Це моя мрія. Я ладен віддати все за таке одне життя. О! Моя мрія — ферма, люцернові поля, джерсейські череди, полонини, пологі схили, порослі чагарником і перетворені в оброблені поля, ангорські кози, що пасуться на високих узгір'ях, нищать чагарник, щоб потім легше було обробляти ґрунт!

Високо на схилах — природний басейн. З трьох боків його загородили гори, а з четвертого, зовсім вузького, — я зробив би греблю. Зовсім мало поклавши праці, я міг би зібрати двадцять мільйонів галонів води. В Каліфорнії довге посушливе літо завдає фермерам великої шкоди. Мало того, що воно не дає хлібові рости, але ще й проти сонця вигорає чорнозем, який лежить під шаром перегною. Спорудивши греблю, я міг би з правильною сівозміною збирати три врожаї на рік і мати багато природного добрива...

Мені щойно довелося витерпіти відвідини начальника в'язниці. Я навмисне кажу "витерпіти". Тутешній начальник зовсім не подібний до сан-квентінського: він так хвилювався, аж я мусив розважати його. Він сказав, що це вперше буде присутнім при повішенні. Моя невдала спроба дотепу, коли я відповів, що й мене також уперше вішатимуть, не розвеселила його анітрохи. Він був неспроможний засміятися. Його дочка вчиться у школі, а син вступив оце до Стенфордського університету. Він не має ніяких прибутків, крім платні, дружина його хворіє, і він пригнічений тим, що лікарі в страховому товаристві не дозволили йому застрахувати життя. Цей чоловік виклав переді мною мало не всі свої турботи, і якби я дипломатично не припинив розмови, то, мабуть, і досі ще слухав би його.

Останні два роки в Сан-Квентіні були дуже тяжкі й похмурі. Найдивовижніша примха долі несподівано визволила Еда Морела з самотинного ув'язнення, і він став головним в'язничним старостою. Перед ним старостував Ел Гачінс, що мав щороку близько трьох тисяч доларів зиску від хабарів. На моє нещастя, Джейк Опенгаймер, що карався в самотинній камері вже багато років, став лихий на весь світ. Цілих вісім місяців він ні з ким не розмовляв, навіть зі мною не перестукувався.

Новини ходять і у в'язниці. Потрібен тільки час, і вони доходять навіть у самотинні камери. Отже, я врешті дізнався, що Сесіль Вінвуд, поет-фальшивник, провокатор, боягуз і стукач, знову нафальшував грошей і повернувся до в'язниці. А ви ж пам'ятаєте, що цей Сесіль Вінвуд вигадав оту нісенітницю, ніби я переховав динаміт, якого й на світі не було, і що за це я просидів п'ять років у самотинній камері.

І я вирішив убити Сесіля Вінвуда. Бачите, Морела вже не було, а Джейк Опенгаймер мовчав аж до останнього вчинку, який і привів його на шибеницю. Самота моя стала занадто одноманітною, треба було щось придумати. Отож я згадав той час, коли був Едемом Стренгом і сорок років лелівав у собі помсту. Те, що він зробив, міг би зробити і я, якби тільки мені пощастило вчепитися в горло Сесілеві Вінвудові.

Звісно, я не можу зрадити секрету, звідки я дістав чотири голки. Це були тоненькі голки до батисту. Я дуже схуд, і досить було перепилити чотири прутини, кожна в двох місцях, щоб я міг пролізти. Я так і зробив, уживши по одній голці на кожна прутину. Це значить, що я прорізав кожна в двох місцях і на кожний проріз згаяв по місяцеві. Таким чином, робота мала тривати вісім місяців. Але, на лихо, я зламав на четвертій прутині останню голку і мусив чекати аж три місяці, доки дістав нову. Проте я дістав її й видобувся зі своєї камери.

Я страшенно шкодую, що не добрався до Сесіля Вінвуда. Я все розрахував, крім одного. Обідньої години я напевне застав би Вінвуда в їдальні. Я виждав, коли біля мене чергуватиме сонливий Мордань Джонс. Я був тепер сам на ціле відділення й Мордань Джонс невдовзі задрімав. Я вийняв перерізані ґрати, проліз крізь дірку, скрався повз сонного наглядача, відчинив двері й опинився на волі... тобто на внутрішньому дворі в'язниці.

І тут виявилось, що я не взяв до уваги одну річ — себе самого. Я просидів п'ять років у самотинній камері й страшенно знесилів. Я важив не більше як вісімдесят сім фунтів і до того ж став майже сліпий. У мене раптом почався напад агорафобії — я злякався простору. Просидівши п'ять років у стінах тісної камери, я тепер ужахнувся довгих сходів і широченного двору.

Те, що я спустився цими сходами, можна вважати за найгероїчніший подвиг цілого мого життя. Двір був порожній, заллятий сліпучим сонцем. Тричі я намірявся перейти його, але в голові мені наморочилося, і я мусив відступати під захист муру. Зібравши всю свою мужність, я ще раз спробував. Мої бідні хворі очі були сліпі, як у кажана, і я злякався власної тіні на плитах двору. Я спробував був обійти свою тінь, але спіткнувся, впав на неї і порачкував назад до муру, як людина, що тонучи силкується дістатись до берега.

Прихилившись до муру, я заплакав, уперше заплакав за багато років. Хоч сам і в розпачі, проте пригадую, що я зауважив, які гарячі сльози

котилися мені по щоках та який солоний був їхній смак на губах. Раптом мене почало трясти, як у пропасниці. Перейти через двір — то був зовсім неможливий подвиг для людини в моєму стані, і я взявся обходити його, не відступаючи від муру.

Але виявилося, що десь тут мене завважив наглядач Серстен. Коли я побачив його, моїм хворим очаєм він здався величезним відгодованим страховищем, що неймовірно швидко мчало на мене звідкілясь здалеку. Можливо, що тієї миті він був кроків за двадцять від мене. Він важив яких сто сімдесят фунтів, тож легко можна собі уявити, чи довго я з ним боровся... Та хоч як це було коротко, мені сказали, що я вдарив його кулаком і розбив йому носа.

Чи так, чи ні, але довічноув'язнених згідно з законом Каліфорнії за бійку карають шибеницею. Рада присяжних не могла не взяти до уваги присяги наглядача Серстена й інших в'язничних катів і визнала мене винним. Суддя не міг знехтувати законів, так чітко сформульованих у карному кодексі.

Від Серстена мені добряче перепало. Та ще й ціла зграя наглядачів і в'язничних старост, коли, заважаючи одні одним, вони допомагали Серстенові тягти мене страхітливими сходами назад, також не жаліли мені копняків і штовханів.

Дуже можливо, що в цій метушні хтось ненароком розквасив Серстенові носа. Та навіть якби це і я його вдарив, то все одно несправедливо вішати людину за таку дурницю...

Я щойно розмовляв зі своїм "смертним наглядачем". Виявляється, ще не минуло й року, як у цій самій камері сидів Джейк Опенгаймер, поки його повісили, як і мене завтра вранці. Цей чоловік чергував коло Джейка Опенгаймера. Він — старший солдат, безперестану жує тютюн і так неохайно, що його сива борода й вуса завжди жовті. Він удівець. Його чотирнадцятеро живих дітей усі вже поодружувались, і він має тридцять

одного внука й онучок і чотири крихітні правнучки. Витягти щось від нього було важче, ніж вирвати зуба. Він чудний дід, розумово дуже відсталий. Я гадаю, через те він і живе так довго і дає таких численних нащадків. Його розум, певне, скам'янів років з тридцять тому. Його уявлення про світ примітивні. Від нього рідко можна почути щось, крім "так" і "ні". І зовсім не тому, що він такий понурий, ні — йому просто нічого сказати. Не знаю, коли я знову житиму, але втілитися в таку постать, як він, і прожити таким рослинним життям, було б чудовим спочинком перед новими міжзоряними мандрями...

Але вернімося назад. Бо треба хоч кількома словами вгадати про ту непомірну полегкість, яку я відчув у своїй камері, коли Серстен і решта в'язничних катів брутально заволокли мене туди жахливими сходами. В камері було так спокійно, так безпечно. Я почував себе, як дитина, що була заблукала, а тепер повернулась додому. Я відразу полюбив ті стіни, які ненавидів п'ять років. Добрі грубі стіни, — до них я міг торкнутися ліворуч і праворуч, і вони захищали мене від широкого простору, що, неначе якесь страхіття, хотів поглинути мене. Агорафобія — жахлива хвороба. Я не довго страждав від неї, але й після тих коротких хвилин дійшов висновку, що шибениця не так мене лякає...

Я допіру щиро сміявся. В'язничний лікар, симпатичний чолов'яга, заходив поговорити зі мною й несподівано запропонував свої послуги. Він міг так "нашпигувати" мене за ніч морфієм, що вранці я вже не знатиму, чи йду на шибеницю, чи вже вертаюся назад. Але я, звісно, відхилив його пропозицію.

Однак я згадав про сміх. Це так скидається на Джейка Опенгаймера! Звичайно, він зумисне поглулумився з репортерів, а ті подумали, ніби Джейк мимохіть ляпнув дурницю. Останнього ранку, коли він поснідав і його вже одягли в сорочку без коміра, до нього в камеру зійшлися репортери почути останнє слово. Між іншим, вони його питали, як він ставиться до смертної кари.

Хто наважиться сказати, що нашу brutальну дикість покриває щось більше, а не тонесенький шар цивілізації, коли гурт живих людей зміг запитати про це людину, яка мала зараз іти на страту, і на смерть якої вони прийшли подивитися?

Але Джейк завжди любив пожартувати.

— Панове, — відповів він, — я сподіваюся дожити до того часу, коли смертну кару скасують.

Я прожив багато життів і в різні часи. Людина, як особистість, не досягла морального поступу за ці десять тисячоріч. Я можу в цьому заприсягтися. Різниця між диким жеребцем та спокійним запряжним конем — це різниця тільки в муштрі. Та сама муштра відрізняє теперішню людину від тієї, що жила десять тисячоріч тому. Під топким шаром моралі людина — той самий дикун, що був і тоді. Мораль — це соціальний фонд, що зростає разом з віками, повними муки. Народжена дитина буде дикуном, коли її не муштрувати, не вирівнювати за допомогою цієї самої абстрактної моралі, що так довго зростала.

"Не убий" — дурниця! Завтра вони мене вб'ють. "Не убий" — дурниця! На корабельнях усіх цивілізованих країн будують нині дредноути та наддредноути... Любі мої друзі! Ідучи на смерть, я вітаю вас словом — "дурниця"!

Я питаю вас, чи хто проповідував кращу мораль, ніж Христос і Будда, Сократ і Платон. Конфуцій і невідомий автор "Махабхарати"?[83] Боже мій! П'ятдесят тисяч років тому жінки в наших родах-тотемах були чистіші, наші родинні й громадські стосунки були куди чесніші.

Мушу сказати, що мораль тієї сивої давнини була вища за теперішню мораль. Не кваптеся заперечити це. Згадайте про нашу дитячу працю, про хабарництво поліції, про політичну розпусту, про фальсифікацію харчових продуктів, про дочок бідних батьків, що продають своє тіло.

Коли я був Сином Гір і Сином Буйвола, проституції не існувало. Запевняю вас, ми тоді були чисті. Такі безодні зіпсуття нам і не снилися. Авжеж, тепер тільки нижчі тварини такі чисті. Треба бути людиною, з її уявою, з її пануванням над матерією, щоб створити смертні гріхи. Нижчі тварини, усі інші тварини не знають гріха.

Згадуючи всі свої існування в різні часи й у різних місцях, я мушу сказати, що не бувало жорстокості жахливішої або навіть такої самої жахливої, як теперішні в'язничні порядки. Ви знаєте, що мені довелося витерпіти в своїй камері, коли мене зашнуровували в пекельну сорочку. А це ж початок двадцятого сторіччя після народження Христа! За давніх часів ми карали рішуче і вбивали швидко. Карали й убивали, бо таке було наше бажання чи й примха, коли хочете. Але ніколи ми не лицемірили і не вдавалися ні до преси, ні до церкви, ні до науки по санкцію на наше дикунство. Що ми хотіли, те й робили, сміливо приймаючи всі докори й догани, ми не ховалися за спину вчених економістів та буржуазних філософів чи платних проповідників, професорів і видавців.

Боже мій, яких, може, сто років тому, ні, п'ятдесят років... ба навіть п'ять років тому — напад і бійку не вважали в нас злочином, гідним смертної кари. А ось цього року, року божого 1913, у штаті Каліфорнії повішено Джейка Опенгаймера саме за такий злочин, а завтра за злочин, що підлягає смертній карі,— удар кулаком по носі,— поведуть і повісять мене. Скажіть же, чи вмерли в людині мавпа й тигр, коли такі закони існують у Каліфорнії 1913 року по Христі? Боже, боже. Христа тільки розп'яли. Але Джейкові Опенгаймерові й мені судилося витерпіти куди гірше...

Якось до мене постукав Ед Морел:

— Чи можна на щось гірше вжити людину, як узяти й повісити її?

Ні, я не шаную страти через повішення. І не тільки тому, що ця гидотна робота обертає на звірів тих, хто її виконує й одержує за це

гроші, а й тому, що стають звірами й ті, хто допускає до такого, голосує за це й платить податки, щоб можна було таке робити. Вішати людей безглуздо, нерозважно й страх як ненауково. "Повісити за шию, аж поки вмере" — кумедний же вислів вигадало суспільство!..

Настав ранок. Мій останній ранок. Уночі я спав, як дитина. Я спав так спокійно, що мій "смертний наглядач" навіть злякався, чи, бува, не задушивсь я укривалом.

Мені було жаль дивитись, як збентежився бідолаху. Йшлося ж бо про його шматок хліба. Якби таке трапилось, на нього лягла б чорна пляма і його, певно, звільнили б з посади. А стати безробітним за наших часів не дуже втішно. Кажуть, що по Європі вже два роки, як зливою проходять банкрутства, а тепер вони почалися і у Сполучених Штатах, Це вказує або на економічну кризу, або на приховану паніку в ділових колах. Отже, армія безробітних збільшиться наступної зими, а черги за хлібом продовшають...

Я щойно поснідав. Снідати мені тепер начебто безглуздо, але я їв з апетитом. Начальник приніс мені квартиру віскі. Я разом з найкращими побажаннями передав його відділенню для вбивць. Бідолашний начальник боїться, що коли я не нап'юсь, то нароблю бешкету і на його керівництво впадо тінь...

На мене одягли сорочку без коміра...

Сьогодні я, здається, дуже поважна особа. Цілий гурт людей зацікавився мною...

Заходив лікар. Я попросив його перевірити мій пульс. Виявляється, пульс нормальний...

Я занотовую ці випадкові думки, і вони вийдуть з в'язниці тим самим потайним шляхом...

Мені здається, що тепер на цілу в'язницю я найспокійніша людина. Я, мов та дитина, що готується в дорогу. Хочеться швидше рушати, бо кортить подивитись на нові місця. Смішно боятися смерті для того, хто так часто поринав у темряву і знову оживав...

Начальник в'язниці прислав кварту шампанського. Я віддав її також у відділення для вбивць. Дивно, скільки уваги до мене цього останнього дня! Мабуть, ті люди, що мають убити мене, самі бояться смерті. Наводжу слова Джейка Опенгаймера: "Я, що йду на смерть, мабуть, здаюся їм чимсь всесильним, як бог..."

Ед Морел прислав мені записку. Кажуть, він цілісіньку ніч ходив біля в'язничного муру. Йому, як колишньому засудженому, не дозволили побачитися й попрощатися зі мною. Дикуни?.. Не знаю. Може, тільки діти. Закладаюся, що після того, як мені на шиї затягнуть зашморг, багатьом з них страшно буде поночі лишитися на самоті...

Ед Морел пише: "Тисну тобі руку, товаришу. Знаю, що ти будеш мужній..."

Щойно пішли репортери. Я побачу їх ще раз востаннє лише з помосту перед тим, як кат насуне мені на лице чорного каптура. Напевне, тоді в них буде жалюгідний вигляд. Чудні хлопці! Декотрі, здається, навіть випили, щоб духу набратись, двом чи трьом з них млосно на саму думку, що доведеться таке побачити. "Здається, легше бути повішеним, ніж дивитись, як вішають..."

Останні рядки. Здається, я затримую церемонію. В моїй камері повно всяких офіційних осіб. Усі хвилюються. Усім хочеться швидше скінчити. Мабуть, багатьох із них запрошено кудись на обід і їх, звісно, дратує, що я пишу ці декілька слів. Священик знов запропонував провести мене в останню дорогу. Бідолаха! Не позбавлятиму його цієї втіхи. Я згодився, і він аж повеселішав. Як мало треба, щоб зробити людину щасливою! Якби

вони так не поспішали, я б залюбки спинився і щиро посміявся хвилин із п'ять.

Кінчаю. Можу тільки ще раз сказати: смерті нема. Життя — це дух, а дух невмирущий. Лиш тіло вмирає і розпадається на нестійкі хімічні складники, що весь час ферментують, весь час кристалізуються, щоб знову розтопитись у рухові і знову кристалізуватися в якусь форму, що потім зміниться й знову розтопиться. Лише дух є вічний і розвивається угору, до світла. Чим я буду, коли знову почну жити? Хотів би я знати... Хотів би...